

ANNALES

*Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 29, 2019, 1*

UDK 009

ISSN 1408-5348 (Print)
ISSN 2591-1775 (Online)

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 29, 2019, 1

KOPER 2019

ISSN 1408-5348 (Tiskana izd.)
ISSN 2591-1775 (Spletna izd.)

UDK 009

Letnik 29, leto 2019, številka 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolo (IT), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

Darko Darovec

Salvator Žitko

Urška Lampe, Gorazd Bajc

Lučka Ažman Momirski, Milica Antič Gaber, Jasna Podreka
Petric Berlot (it.)

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Založništvo PADRE d.o.o.

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria© / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente©

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18

e-mail: annaleszdjp@gmail.com, internet: <http://www.zdjp.si/>

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 03. 2019.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
(ARRS), Mestna občina Koper, Luka Koper d.d.

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series Historia et Sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Clarivate Analytics (USA); Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

Vsi članki so v barvni verziji prosti dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.
All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Jasna Podreka & Milica Antić Gaber:

Femicid: pomen poimenovanja pri preučevanju nasilnih smrti žensk
Femminicidio: l'importanza della denominazione nell'esaminazione delle morti violente delle donne
Femicide: the Meaning of Naming in the Study of the Violent Deaths of Women 1

Jasna Podreka: Characteristics of Intimate Partner Femicide in Slovenia

Caratteristiche dei femminicidi perpetrati da partner intimi in Slovenia
Značilnosti intimnopartnerskega femicida v Sloveniji 15

Magdalena Grzyb: Violence against Women in Poland – the Politics of Denial

La violenza contro le donne in Polonia – la politica della negazione
Nasilje nad ženskami na Poljskem – politika zanikanja 27

Vedrana Lacmanović: Femicid u Srbiji:

potraga za podacima, odgovorom institucija i medijska slika
Il femminicidio in Serbia: ricerca di dati, risposte dalle istituzioni e immagine multimediale
Femicid v Srbiji: raziskovanje, odgovori institucij in multimedijska podoba 39

Boštjan Udovič & Danijela Jačimović:

Osamosvojitev držav in »pozaba« zgodovinskih dosežkov: primer ne-nadaljevanja gospodarske diplomacije Jugoslavije v Sloveniji in Črni gori po njuni osamosvojitvi
L'indipendenza degli stati e «l'oblio» dei loro risultati storici: il caso della discontinuità della diplomazia commerciale in Slovenia e nel Montenegro
The Independence of Countries and the "Forgotten" Legacy: the Case of Discontinued Commercial Diplomacy of Socialist Yugoslavia in Slovenia and Montenegro 55

Renata Allegri: The Terraced Landscape in a Study of Historical Geography

Il paesaggio terrazzato in uno studio di geografia storica
Terasirana krajina v študiji zgodovinske geografije 69

Martina Slámová, František Chudý,

Julián Tomaštík, Miroslav Kardoš & Juraj Modranský: Historical Terraces –

Current Situation and Future Perspectives for Optimal Land Use Management:
 The Case Study of Čierny Balog
Terrazzamenti storici – la situazione attuale e le prospettive future per una gestione del territorio ottimale: il caso studio di Čierny Balog
Zgodovinska terasirana krajina – trenutno stanje in prihodnje perspektive za optimalno upravljanje rabe zemljišč: študija primera Čierny Balog 85

Martina Bertović & Goran Andlar:

Kulturni krajobraz sive Istre – analiza terasiranog krajobraza grada Oprtalja
Paesaggio culturale dell'Istria grigia – analisi del paesaggio terrazzato di Portole
The Grey Istria Cultural Landscape – The Analysis of Town of Oprtalj
Terraced Landscape 101

Ines Hrdalo, Anita Trojanović &

Dora Tomić Reljić: The Terraced Landscape as a Part of the Dubrovnik Regional Identity:
 Cross Time Study of the Region Dubrovačko Primorje (Republic of Croatia)

Il paesaggio terrazzato come parte dell'identità regionale di Dubrovnik: ricerca nel tempo della regione Dubrovačko Primorje (Repubblica di Croazia)
Terasirana krajina kot del dubrovniške regionalne identitete: raziskava regije Dubrovaškega Primorja tekom časa Republike Hrvaške 125

Boris Dorbić & Milivoj Blažević:

Povijesni prikaz uzgoja i zaštite ukrasnih ptica u Šibeniku tijekom 20. stoljeća

*Rassegna storica dell'allevamento
e della protezione di uccelli ornamenti
a Sebenico durante il XX secolo
A Historical Review of Breeding and
Protection of Ornamental Birds in
Šibenik during the 20th Century* 141

Kazalo k slikam na ovitku 162
Indice delle foto di copertina 162
Index to images on the cover 162

Navodila avtorjem 163
Istruzioni per gli autori 165
Instructions to Authors 167

received: 2019-02-22

DOI 10.19233/ASHS.2019.01

FEMICID: POMEN POIMENOVANJA PRI PREUČEVANJU NASILNIH SMRTI ŽENSK

Jasna PODREKA

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, Aščerčeva cesta 2, Ljubljana, Slovenija
e-mail: jasna.podreka@ff.uni-lj.si

Milica ANTIĆ GABER

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, Aščerčeva cesta 2, Ljubljana, Slovenija
e-mail: milica.antic@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Avtorici v prispevku odgovarjata na vprašanje, zakaj se vpeljava pojma femicid za poimenovanje nasilnih smrti in umorov žensk zdi nujna in tudi upravičena. Pri tem izhajata iz predpostavke, da je poimenovanje in definiranje na novo prepoznanih oblik zatiranja žensk ključnega pomena za reševanje tovrstnih problemov in preprečevanje teh in podobnih pojavov. Pri odgovaranju na zastavljeni vprašanja se skozi tekst naslanjata na tuje in domače empirične raziskave ter znanstvena besedila, ki dokazujejo upravičenost takšnih domnev.

Ključne besede: spolno zaznamovano nasilje, nasilje nad ženskami, umor, nasilne smrti, femicid

FEMMINICIDIO: L'IMPORTANZA DELLA DENOMINAZIONE NELL'ESAMINAZIONE DELLE MORTI VIOLENTE DELLE DONNE

SINTESI

Le autrici spiegano perché l'introduzione del termine femminicidio per denominare le morti violente e omicidi di donne sembra urgente e anche giustificata. A questo proposito, si basano sul presupposto che la denominazione e la definizione di forme recentemente riconosciute di oppressione delle donne sia di fondamentale importanza per risolvere tali problemi e prevenire questi e simili fenomeni. Nel cercare le risposte alle domande che ci siamo posti, il testo si basa sulle ricerche empiriche condotte all'estero e in Slovenia, nonché sui testi che dimostrano la giustificazione di tali presupposti.

Parole chiave: violenza di genere, violenza contro le donne, omicidio, morti violente, femminicidio

UVOD

Čeprav je koncept femicida poznan že nekaj desetletij, je bil v evropskem in še posebej slovenskem prostoru vse do danes le redko uporabljen kot analitični koncept, tudi pri feminističnih avtoricah in avtorjih, ki se ukvarjajo z nasiljem in/ali s spolno zaznamovanim nasiljem. Vprašanje nasilja je sicer že dlje časa eno izmed pomembnih področij raziskovanja feminističnih avtoric, pa vendar je do pomembnega premika v kontekstu širšega obravnavanja in razumevanja nasilja v feminističnih krogih prišlo šele v 80. letih 20. stoletja. Takrat so se namreč pojavile obsežnejše raziskave, ki so dokumentirale in preučevale različne oblike nasilja na podlagi spola (Goode, 1971; Dobash in Dobash, 1979; Straus, Gelles in Steinmetz, 1980; Walker, 1980; Marsh in Campbell, 1982; Finkelhor et al., 1983; Browne, 1987; Ellis, 1987; Bograd, 1988; Brownmiller, 1988; Gelles in Straus, 1988; Kelly, 1988; Ylöö in Bograd, 1988). Pomembno mesto v teh obravnavah je zavzela fizična moč pri nadziranju žensk, kar je nekoliko zmajalo teorije socialističnih feministik, ki so osrednjo pozornost posvetile odnosom spolov v produksijskih odnosih, manj pa so se posvečale pomenu neposrednega fizičnega nasilja in njegovih posledic za podrejanje žensk. S temi raziskovanji pa so se v ospredje postavili prav vprašanje pomena fizične moči in vseh oblik nasilja pri zatiranju žensk ter celoten razpon moške (zlo) rabe moči (ne samo posilstva) pa tudi povezave med različnimi oblikami spolnega nasilja (Kelly, 1996, 73).

Pri tem ne moremo mimo angleške avtorice Liz Kelly (1996), ki je na novo in s posebnim poudarkom na močni povezavi s spolom definirala spolno nasilje kot »vsako fizično, vizualno, verbalno ali spolno dejanje, ki ga ženska ali dekle v tistem času ali pozneje doživi kot grožnjo, vdor ali napad in ki učinkuje boleče, ali pa jo degradira in ji odvzame možnost nadzora nad intimnim stikom« (Kelly, 1996, 90). Kelly je prepričana, da je vsako obliko nasilja, ki izhaja iz moške želje po ohranjanju moči, nadvlade in nadzora nad ženskami, treba razumeti kot spolno nasilje. To pomeni, da je vprašanje spolnega nasilja v prvi vrsti potrebno presojati skozi prizmo subjektivnega doživljaja osebe, ki je nasilje preživila. O spolnem nasilju torej govorimo vsakokrat, ko se ženska, zaradi določenega vedenja moškega počuti ponižano, degradirano, ustrahovano, omejевано, četudi jih pravno gledano ne moremo okvalificirati za nasilje. Po avtoričinem mnenju bi tudi pri kazensko pravnem presojanju ali je neko vedenje nasilno ali ne, morali vselej izhajati iz žrtve in njenih občutkov ter njenega doživljanja dane situacije. Takšno stališče je bilo precej radikalno, a je obenem pomembno prispevalo k drugačnemu in bolj kompleksnemu razumevanju vprašanja nasilja nad ženskami.

Nova definicija spolnega nasilja je omogočila razumevanje povezave med različnimi oblikami nasilja nad ženskami, katerih osnova je enaka – nadzorovanje in zatiranje. Liz Kelly navaja: »[...] namesto abstraktnih

razprav o tem, kateri posamezni vidiki zatiranja žensk so v ospredju, je treba pojasniti, kako se ti vidiki med seboj povezujejo v sisteme patriarhalnega nadzora in druge oblike zatiranja« (Kelly, 1996, 74). Posilstvo, spolno trpinčenje, pornografija, fizično zlorabljanje žensk in otrok so različni izrazi moškega spolnega nasilja in torej več kot samo ločena, nepovezana dejanja (Radford in Russell, 1992, 3).

V kontekstu spolnega nasilja ali bolje rečeno nasilja na podlagi spola pa je po mnenju ameriške profesorice in feministične aktivistke Diane Russell ter nekaterih drugih feminističnih avtoric in avtorjev treba razumeti tudi številne umore in nasilne smrti žensk, saj so ti v večjem deležu posledica kakšne izmed oblik spolno zaznamovanega nasilja. Ko so prve teoretičarke feminističnih krovov, med katerimi gredo glavne zasluge prav profesorici Russell, začele opozarjati na potrebo po preučevanju umorov skozi perspektivo spola, so prve analize pokazale, da je spol osnovni motiv za večinski delež prezgodnjih in nasilnih smrti žensk. Raziskave so pokazale, da večina žensk med 16. in 44. letom umre za posledicami katere izmed oblik spolnega nasilja, kar pa ne velja za moške. Čeprav je proporcionalno umorjenih več moških kot žensk, so moški le redko tarče nasilja zaradi lastnega spola (Russell in Harmes, 2001). Statistični podatki o kriminaliteti v Sloveniji (Ministrstvo za notranje zadeve, Policia, 2018), ter mednarodna poročila o nasilju in kriminaliteti (WHO, 2002; UNODC, 2011) kažejo, da so moški najpogosteje žrtve nasilja, ki se zgodi zunaj doma, s strani oseb, ki so bodisi sorodniki v drugi vrsti, znanci ali nepoznane osebe, praviloma istega spola. Moški so le redko žrtve nasilja s strani lastne partnerke ali drugih poznanih/nepoznanih oseb ženskega spola.

Zaradi takšnih spoznanj so nekatere feministične teoretičarke in aktivistke začele opozarjati, da bi bilo za umore žensk treba vpeljati posebno terminologijo, skozi katero bo motiv spola pri umorih in nasilnih smrtih žensk takoj viden. Zato so že sredi sedemdesetih let nekatere feministične aktivistke in raziskovalke začele uporabljati poseben izraz, ki naj bi omogočil pravilno razumevanje in obravnavanje seksističnih umorov in nasilnih smrti žensk ter opozoril na njihovo spolno zaznamovanost. Cilj dosledne uporabe posebnega poimenovanja je poudariti spolno specifične vzroke za umore žensk in opozoriti na problematiko umorov žensk, ki so v glavnem posledica različnih oblik spolnega in drugega nasilja, ki ga ženske doživljajo prav zaradi svojega spola (Campbell, 1992; Radford in Russell, 1992; Ellis in De Keseredy, 1997; Russell in Harmes, 2001; Valdez, 2006; Spinelli, 2011).

Potreba po natančnem poimenovanju umorov žensk ne izhaja iz tega, da so ti umori pomembnejši ali da so ženske pogosteje umorjene kot moški, ampak je namen posebnega poimenovanja teh zločinov v tem, da se pokaže na njihovo temeljno značilnost, ta pa je, da gre za umore žensk, za katere je glavni razlog njihov spol. Posebno pojmovanje naj bi služilo kot osrednje poimenovanje spolno zaznamovanih umorov žensk.

Ker je v slovenskem prostoru tematika femicida precej zanemarjeno raziskovalno področje in ker sta koncept in zgodovina nastajanja tega pojma pri nas precej nepoznana, bova v tem prispevku na podlagi različnih teoretskih prispevkov in empiričnih raziskovanj orisali njegov pomem ter predstavili razvoj definicij in različnih pristopov k raziskovanju ter poskušali odgovoriti na vprašanje, zakaj se vpeljava pojma femicid za poimenovanje nasilnih smrti žensk¹ in umorov zdi nujna in tudi upravičena.

Najprej bova skušali prikazati, kako spol vpliva na razumevanje nasilja in še posebej na to, kako razmerje spolov povzročitelja in žrtve, ko gre za nasilna dejanja in umore, vpliva na razumevanje specifike nasilnih smrti žensk. Zanimalo naju bo, kako je to vplivalo na poskuse definiranja in poimenovanja te specifične oblike nasilja. V nadaljevanju bova prikazali, kako so na razumevanje te oblike nasilja in njeno poimenovanje vplivali različni konteksti (intimni, družinski, poznani in neznani).

V drugem delu svojega besedila bova tematizirali, kako je uporaba spolno nevtralne terminologije prek tehnik evfeminiziranja vplivalo na (ne)ustrezno pojmovanje ter poimenovanje moškega nasilja nad ženskami in otroki ter kako se je (zavestno ali nezavedno) iz političnih dokumentov pa tudi iz znanstvenega raziskovanja zakrivalo glavne akterje tovrstnega nasilja in vzrokov zanj.

Pri tem opozarjava na to, kako je poimenovanje in definiranje na novo prepoznanih oblik zatiranja žensk ključnega pomena za reševanje in preprečevanje tovrstnih problemov; do konca 70. let 20. stoletja se je na primer celo v feminističnih razpravah kot obliku spolnega nasilja obravnavalo samo posilstvo, in sicer kot osnovni mehanizem moške moči za nadziranje žensk.

V tretjem delu besedila oriševa razvoj pristopov pri definiranju in vpeljavi pojma femicid od prve uporabe tega termina v 19. stoletju naprej pa vse do sodobnih nekaj več kot dve desetletji trajajočih kritičnih in še ne končanih razprav o tem, kaj različne avtorice in avtorji razumejo pod tem terminom ter kako se ti razlikujejo v različnih znanstvenih in strokovnih skupnostih. Pri tem avtorici omenjata ključno vlogo feministične teoretičarke in aktivistke Dianne Russell. V četrtem delu besedila prikaževo širjenje uporabe tega pojma iz ZDA, Latinske Amerike in iz Kanade v Evropo in Slovenijo, ki jo označiva za zamudnico v celotnem procesu, saj v prvih živahnih razprava teče že od poznih sedemdesetih let 20. stoletja, medtem ko je v Evropi še precej nov in se v besedilih avtoric in avtorjev, ki se ukvarjajo z nasiljem nad ženskami, pojavlja le redko, pri nas pa smo šele pred kratkim dobili prvo empirično raziskavo o tej tematiki.

SPOLNA ZAZNAMOVNOST UMOROV IN NASILNIH SMRTI ŽENSK

Tako kot pri nasilju na splošno tudi pri umoru obstajajo pomembne razlike med spoloma. Sodeč po tujih raziskavah, se namreč vzroki za umore in nasilne smrti moških pomembno razlikujejo od vzrokov za umore in nasilne smrti žensk. Poročilo »Global Study on Homicide« Urada Združenih narodov za droge in kriminal (United Nations Office on Drugs and Crime, v nadaljevanju: UNODC) navaja, da v globalnem pogledu moški predstavljajo glavnino oseb, vpletene v kazniva dejanja umora, ter približno 80 odstotkov vseh žrtev in storilcev. V tipičnem vzorcu umora moški umori moškega in na splošno je tveganje umora za moške precej višje kot za ženske. Vzroki za umore moških in umore žensk pa so povsem različni. Po podatkih UNODC je za moškega največja verjetnost, da bo umorjen zunaj doma, za žensko pa je najnevarnejši kraj ravno dom. Glavni vzrok za umore žensk na globalni ravni je intimnopartnersko nasilje. Pojavnost umorov, ki prizadenejo ženske, je povezana s stopnjo intimnopartnerskega oziroma družinskega nasilja, ne pa s strelnimi sponjadi, z organiziranim kriminalom ali uličnim nasiljem, kar je značilno za umore moških. Sklep poročila je, da so intimnopartnerski umori najpogostejsi tip umorov žensk na globalni ravni (UNODC, 2011).²

Tudi v Sloveniji moški predstavljajo večino žrtev in storilcev kaznivih dejanj umora na splošno. Prav tako lahko ugotovimo, da je za moške najverjetneje, da jih bo umorila znana ali neznana oseba, za ženske pa velja, da bo to najverjetneje nekdanji ali aktualni zakonski ali intimni partner (Voglar, 1997; Sterle, 1999; Podreka, 2017). Iz omenjenih raziskav izhaja, da so ženske na splošno manj prisotne v kaznivih dejanjih umora in da le redko povzročijo umor zunaj svoje družine ali drugih razmerij. Prav tako lahko ugotovimo pomembne statistične razlike v razmerju med intimnopartnerskimi umori³ žensk in moških. Podatki ministrstva za notranje zadeve za obdobje od leta 2000 do leta 2013 kažejo, da med žrtvami intimnopartnerskih umorov močno prevladujejo osebe ženskega spola, saj jih je bilo nekaj več kot 70 odstotkov, žrvet moškega spola pa nekaj manj kot 30 odstotkov (Podreka, 2017). Podatki in raziskave o smrtonosnem nasilju nad ženskami navadno vključujejo le uboj/umor, saj gre za pravno kvalificirani kaznivi dejanji, ki ju je najlažje prepoznati in tako tudi statistično obdelati. Obenem pa številne raziskovalke in raziskovalci ter nekatere organizacije opozarjajo tudi, da zgoraj navedene kategorizacije niso

1 Ko različne avtorice v razpravah o femicidu uporabijo pojem ženske, po večini referirajo na osebe, ki jim je bil ob rojstvu pripisan ženski spol; takšni uporabi pojma slediva tudi avtorici te razprave, pri čemer se zavedava omejitev takšne uporabe, a obenem meniva, da je v tem kontekstu uporaba pojma 'ženske' za razumevanje celotnega konteksta nujna in zgodovinsko pogojena.

2 Takšne ugotovitve potrjujejo tudi statistični podatki in raziskave iz posameznih držav (Gartner, Dawson in Crawford, 2001; Mouzus, 2001; Glass et al., 2008).

3 V kategorijo intimnopartnerski umor sva vključili umore in uboje, ki so jih po podatkih policije izvršile osebe iz kategorij »nekdanji zakonec oziroma intimni partner«, »intimni partner« in »zakonec«.

edini mogoči smrtonosni izidi nasilja nad ženskami. Svetovna zdravstvena organizacija tako navaja, da so ženske skozi svoja življenjska obdobja izpostavljene različnim oblikam spolnega nasilja. Nasilje, kakršnemu so izpostavljene, ne ogroža samo njihovega zdravja, ampak tudi njihovo življenje. Poleg tega, da po podatkih Svetovne zdravstvene organizacije največji odstotek umorov žensk letno zagrešijo njihovi zdajšnji ali nekdajni partnerji, pa več kot pol milijona žensk letno umre tudi zaradi zapletov pri nosečnosti in porodu. Ocene navajajo, da približno 78.000 žensk in deklet letno umre zaradi posledic nezakonitih splavov. Nevarna in prisiljena spolnost je torej drugi glavni razlog za razna obolenja in smrti v revnejših državah zlasti za ženske (WHO, 2008). Zato v kategorijo femicida ne uvrščamo samo namerno povzročene (nasilne) smrti, kot so umor ali uboj, ampak tudi smrti, ki so mogoče nenačrtovane, pa se zgodijo zaradi katere izmed drugih oblik spolnega nasilja nad ženskami,⁴ ter tudi smrti, povezane s kršenjem reproduktivnih pravic žensk, kot so prepovedi umetne prekinitev nosečnosti in s tem povezano zatekanje v tvegane nezakonite splave, pohabljanje ženskih genitalij, zgodnjne prakse poročanja oziroma otroške poroke ter prakse, povezane s preferiranjem moških potomcev, kot so: zanemarjanje in stradanje dojenčic ter spolno selektivni splavi zarodkov ženskega spola. Gre za prakse za katerimi po podatkih različnih organizacij letno umre na tisoče žensk (WHO, 2008, 2012; UNODC, 2011; ACUNS, 2014).

Spolno zaznamovani umori žensk in njihovi povzročitelji

Vzroki, ki pospešujejo porast spolnega nasilja nad ženskami in spolno zaznamovanih umorov, so lahko zelo različni. Nedvomno, kot opozarja Russell (2001),

jih je treba iskati v načinu socializacije moških in žensk, izkušnjah spolnih in drugih zlorab v otroštvu, v porastu nasilja in degradaciji žensk zaradi pornografije, revščine, ekonomske odvisnosti žensk, družbene tolerance do nasilja na splošno ter še prisotne diskriminacije žensk na različnih družbenih področjih. Spolno zaznamovane nasilne smrti in umore žensk je mogoče prepoznati na osnovi dveh meril, in sicer na podlagi relacije in razmerja med žrtvijo in povzročiteljem in/ali na podlagi dinamike dejanja oziroma povodov zanj. Po mnenju avtoric Dawson in Gartner (1998) je za razumevanje konteksta in dinamike nekega umora ali nasilne smrti ključno prepoznati razmerje med žrtvijo in povzročiteljem. To je tisto, kar raziskovalcem omogoča prepoznavati femicidne zločine od nefemicidnih zločinov. Ellis in De Keseredy (1996) sta na podlagi takšnih spoznanj med prvimi razdelala klasifikacijo tipologije femicidov, ki za osnovo jemlje razmerja med povzročiteljem in žrtvijo. Menita namreč, da je to tisti ključni element, na osnovi katerega je mogoče neki zločin kvalificirati kot femicid. Njuna tipologija ločuje med štirimi vrstami femicida, ki vključujejo intimne femicide, sorodstvene femicide, femicide od znanca in femicide od neznanca. Njuna študija je bila podlaga tudi za tipologijo femicida, ki jo razdelata Russell in Harmes (2001), čeprav sta svojo kategorizacijo pomembno dopolnila na podlagi lastnih ugotovitev in nekaterih drugih raziskav. Njuna klasifikacija prav tako vključuje štiri tipologije femicida, a sta jih poimenovala nekoliko drugače kot zgoraj omenjeni avtorici, saj menita, da je terminologija, ki jo uporabita Ellis in De Keseredy (1996), preširoka in ne

zaobjame vse kompleksnosti teh zločinov. Njuna klasifikacija vključuje: intimni partnerski femicid,⁵ družinski femicid,⁶ femicid od drugih poznanih nasilnežev,⁷ femicid od neznanca.

4 Tako so na primer v okviru projektov Daphne III–2007 »*Estimation of Intimate Partner Violence related mortality in Europe – IPV EU Mortality*« opozorili, da so lahko smrtnosti, povezane z intimnopartnerskim nasiljem, zelo različne. Na osnovi pridobljenih podatkov iz vseh držav članic EU so ocenili, da je bilo leta 2006 v EU-27 skupaj 3.413 smrti povezanih z intimnopartnerskim nasiljem, pri čemer je bilo med žrtvami 2.419 žensk (70,9 %). Najpogostešja oblika smrtnosti, povezana z intimnopartnerskim nasiljem in ugotovljena v 1.409 primerih (41 %), so bili neposredni umori žensk, ki so jih povzročili nekdanji ali aktualni intimni partnerji. Sledili sta smrtnost zaradi samomorov žensk, žrtev intimnopartnerskega nasilja (1.010 primerov ali 29,6 %), in smrtnost zaradi samomorov storilcev oziroma storilk intimnopartnerskih umorov (536 primerov ali 15,7 %). V 272 primerih (8 %) je moškega umorila nekdanja ali aktualna intimna partnerka, 186 primerov (5,5 %) pa je bilo posledica kolateralnih umorov. Ocenjujejo, da je v EU-27 vsako leto približno 3.500 smrti povezanih z intimnopartnerskim nasiljem, kar pomeni 9 smrti dnevno, od tega so v sedmih primerih žrteve ženske (Daphne III–2007, 2010).

5 Gre za izraz, ki nadomešča prvočno vpeljan izraz intimni femicid pri nekaterih avtoricah (Stout, 1992; Crawford, Gartner and Women We Honour Action Committee, 1992; Dawson in Gartner, 1998) in se navadno nanaša na umore žensk, ki jih izvršijo zdajšnji ali nekdajni partnerji. Ob tem pa so nekatere druge avtorice (Campbell, 1992; Radford in Russell, 1992; McFarlane et al., 1999; Russell in Harmes, 2001; Campbell et al., 2003; Valdez, 2006; Campbell et al., 2007; Baldry, 2008; Dixon et al., 2008; Glass et al., 2008; Campbell et al., 2009) opozorile na dejstvo, da je izraz preširok in da lahko vključuje še nasilne smrti, ki jih povzročijo drugi družinski člani oz. ljudje, ki imajo z žrtvijo intimno vez (na primer prijatelji), kar pa sodi v posebno kategorijo. Zato sta raziskovalki Campbell in Runyan za nasilne smrti žensk, ki jih povzročijo nekdanji ali aktualni intimni in zakonski partnerji, vpeljali izraz intimni partnerski femicid (Campbell in Runyan, 1998, v Russell in Harmes, 2001). Takšno terminologijo je podprla tudi avtorica Russell (2001), ki pojasnjuje, da sicer raziskave, ki uporabljajo izraz intimni femicid, navadno kot povzročitelje nasilnih smrti žensk obravnavajo samo intimne partnerje in ne drugih sorodnikov ali prijateljev, da pa izraz intimni femicid ne izraža povsem natančnega pomena, in sicer da gre za intimnopartnersko razmerje med vpletjenima osebama.

6 Namesto sorodstveni femicid predlagata izraz družinski femicid, saj opozarjata na ključni element družinskih vezi pri številnih spolno zaznamovanih zločinjih žensk, kot so umori iz časti.

7 Ta izraz predлага namesto izraza femicid od znanca, saj menita, da se prvi izraz ne more nanašati na razmerja, kot so zmenki in/ali prijateljstva.

OD EVFEMIZACIJE KOT TAKTIKE PRIKRIVANJA SPOLNIH ZLOČINOV DO VPELJAVE POVEDNEGA POIMENOVANJA

Obravnavanje spolnih umorov s spolno nevtralno terminologijo prikriva pomembnost spola žrtev in zločincev, ki je bistvenega pomena, zlasti ko govorimo o umorih žensk. Izogibanje ustremnemu poimenovanju moškega nasilja nad ženskami in otroki je način, s pomočjo katerega se iz diskusij in besedil, ki obravnavajo nasilje moških – mednarodni dokumenti, znanstvena dela ali mediji –, izpuščajo (zavestno ali nezavedno) glavni akterji tovrstnega nasilja in vzroki zanj.

Evfemizacija je tehnika, ki omogoča etiketiranje nekega problema na netočen in zavajajoč način. Mehanizmi evfemizacije in lingvističnega izogibanja so različni: včasih zelo subtilni in premišljeni, včasih zelo grobi, vendar vedno sistematični. Znotraj diskurza o nasilju nad ženskami je posledica evfemizacije ta, da moški izginejo iz diskurza o moškem nasilju nad ženskami in otroki. Tako se le redko govorí o nasilju partnerja/moža nad partnerico/ženo, ampak pogosteje o partnerskih konfliktih ali družinskem nasilju, incestuoznih družinah, namesto o očetih, ki zlorabljujo in pretepajo svoje otroke (Romito, 2005, 58–59), ter namesto o nasilnih dečkih in fantih o mladostniškem nasilju ali nasilnih izbruhih pri adolescentih (Russell in Harmes, 2001, 6).

Ko so feministične raziskovalke in aktivistke začele opozarjati na spolno zaznamovanost nasilnih smrti žensk, so obenem začele tudi zahtevati, da se ta oblika nasilja zaradi prepoznavnosti posebej poimenuje. V feministični literaturi se tako za poimenovanje nasilnih smrti žensk, ki so posledica kakšne oblike spolno zaznamovanega nasilja, vpelje izraz femicid.

Avtorce, ki zagovarjajo natančno pomensko poimenovanje pojava in zato tudi uporabo izraza femicid, izhajajo iz prepričanja, da je poimenovanje in definiranje na novo prepoznanih oblik zatiranja žensk ključno za reševanje in preprečevanje tega zatiranja, saj menijo, da pojav ali problem ne obstaja, dokler nima imena. Tako so med drugim še z vpeljavo izrazov za označevanje nekaterih oblik spolnega nasilja, kot so spolno nadlegovanje, intimnopartnersko nasilje itn., te problematike postale vidne in prepoznavne v širši družbi. Russell pojasnjuje:

Poimenovanje in definiranje novih oblik zatiranja žensk ima za feministke ključno vlogo v boju proti nasilju in njegovem preprečevanju. Dokler niso

feministke oblikovale izraza spolno nadlegovanje žensk [sexual harassment, op. a.] za poimenovanje izkoriščevalskega nadlegovanja žensk na delovnem mestu prek moških, so ta problem brez imena spregledovali skoraj vsi, vključno s feministkami. Dokler feministke ne bodo prepoznaile obstoja termina, ki se nanaša na umore oseb ženskega spola, zato ker so ženskega spola, ne bodo prepoznaile povezave med različnimi oblikami femicidov niti se ne bodo angažirale v usklajeni kampanji proti femicidu in za njegovo preprečevanje (Russell, 2001, 7).

Jezik ni le orodje, ki omogoča komuniciranje in socialno interakcijo, ampak z njim kodificiramo in konceptualiziramo svet. Imena, ki jih damo ali so jih drugi dali stvarem, vplivajo na to, kako te stvari dojemamo in kakšna sta naše odzivanje na njih in naše reakcije ob tem. Dale Spender (1980) pravi, da so imena bistvena za oblikovanje realnosti, kajti brez imena je težko sprejeti obstoj kakega predmeta, pojava, čustva. Za pripovedovanje zgodovinsko prikritih izkušenj, kot je nasilje nad ženskami, je bilo zato, kot opozarja Romito (2005, 57–58), »treba ustvariti izraze in koncepte, ki jih v tradicionalnem besedišču/jeziku ni bilo«.

Takšno stališče se je oblikovalo tudi v preučevanju nasilnih smrti žensk. Ena prvih raziskovalk, ki so opozorile na problematičnost spolno nevtralne terminologije pri preučevanju nasilnih smrti žensk, je bila sociologinja in feministična aktivistka Diana Russell. Skupaj s kolegi in kolegicami je vpeljala pojem femicid (femicide), ki je danes v mednarodni strokovni literaturi eden osnovnih pojmov za poimenovanje spolno zaznamovanih nasilnih smrti žensk. S poglobljenim raziskovanjem nasilja in nasilnih smrti žensk so ugotovili, da večina nasilnih smrti žensk, ki jih povzročijo zakonski ali intimni partnerji, očetje, znanci ali tujci, ni produkt nerazložljivih zločinov, ampak gre za umore, ki so najekstremnejša oblika protiženskega terorja (antifemale terror), zasnovanega na sovraštvu, preziru, užitku ali na občutku posedovanja ženske (Radford in Russell, 1992, 15), ki si prav zaradi tega zaslужijo natančno in povedno poimenovanje – s terminom femicid.

Končno definicijo femicida so Russell idr. (2001) podali v zborniku Femicide in Global Perspective; opredelili so ga kot pojav, ko »osebe moškega spola ubijajo osebe ženskega spola prav zato, ker so ženskega spola« (Russell idr., 2001, 3).⁸ Z izrazom femicid označujejo vse oblike spolno zaznamovanega oziroma seksističnega

8 Diana Russell je definicijo femicida oblikovala v več kot 20-letnem raziskovanju nasilja nad ženskami in umorov žensk v različnih obdobjih, kulturah in v družbah. V tem času so definicijo večkrat preoblikovali. Izraz femicid je avtorica Russell prvič uporabila v pričanju o umorih žensk na Mednarodnem sodišču za zločine proti ženskam v Bruslju leta 1976, vendar še ni oblikovala definicije. V knjigi *Rape in Marriage* (Russell, 1990) je objavila izsledke raziskave o posiljevanju in pretepanju soprog in femicidnih grožnjah, ki jo je naredila na vzorcu 930 žensk, starejših od 18 let in živečih v San Franciscu. Od 87 žensk, ki so bile žrteve posilstva v zakonu, jih je 22 % povedalo, da jim je soprog grozil z umorom, čeprav jih v raziskavi o tem niso posebej vprašali. Russell poudarja, da bi bil, če bi jih o tem vprašali, odstotek najverjetneje veliko višji, pa tudi, da je bilo mogoče intervjuvati le preživele žrteve femicida. Na podlagi teh spo-

ubijanja žensk in ne le umorov mizogine narave, ki so povzročeni naklepno, samo zaradi sovraštva do žensk: »*Seksistični umori vključujejo moško ubijanje zaradi občutka pravice in/ali nadvlade nad ženskami, zaradi užitka ali sadistične želje v odnosu do njih in/ali predpostavke o lastništvu nad ženskami*« (Russell, 2001, 14).

Femicid je končno dejanje moškega seksizma – pomeni dobesedno uničenje življenja ženske ali dekleta na individualni, neinstitucionalizirani pa tudi na širši, institucionalizirani ravni. V nasprotju s terminoma genocid,⁹ ki pomeni namerno v celoti ali delno uničenje kakšne narodnostne, etnične, rasne ali verske skupine, in ginocid (gynocide),¹⁰ ki pomeni namerno v celoti ali delno uničenje skupine žensk kot družbene kategorije v kaki populaciji, femicid ni omejen le na namerno iztrebljanje žensk kot družbene skupine ali le na umore iz sovraštva (Russell in Harmes, 2001, 20–23). Femicid tudi ni omejen le na namerne oz. naklepne smrti žensk, ampak vključuje vsakršno nasilno smrt ženske, tudi nemereno, če je posledica kakšne spolno zaznamovane oblike nasilja.

Tako v uvodu h knjigi *Femicide in Global Perspective* Russell (2001) poudari, da je za pravilno razumevanje in obravnavo spolno zaznamovanih umorov ključna uporaba pojma femicid namesto splošnega termina umor, ki je po njenem mnenju presplošen in zamegli spolno zaznamovanost takšnih umorov. Russell (2001, 3–4) pojasnjuje:

Izbrala sem izraz femicid – ubijanje oseb ženskega spola, kar storji oseba moškega spola – v upanju, da bo poimenovanje teh zločinov olajšalo njihovo prepoznavanje. Z lociranjem nasilnih smrti žensk v kontekst politike spola zavračam popularno razumevanje umorov žensk kot nečesa zasebnega in/ali patološkega. Ko moški umori žensko ali dekle, so skoraj vedno prisotne mizogine ali seksistične dinamike moči. Femicidi so smrtonosni sovražni zločini [...]. Fe-

micid je skrajni konec kontinuma seksističnega teroriziranja žensk in deklet. Posilstvo, mučenje, pohabljanje oz. obrezovanje, spolno suženjstvo, incestuozno in zunajdružinsko spolno zlorabljanje otrok, fizično in emocionalno nasilje ter hudi primeri spolnega trpinčenja so prav tako del tega kontinuma. Vsakič, ko se kakšna izmed teh oblik spolnega terorja konča s smrto, postane femicid.

Russell in Harmes poudarjata, da je uporaba izraza femicide namesto homicide v primerih spolno zaznamovanih nasilnih smrti žensk ključna, saj gre za termin, ki poudarja pomen spola pri tej ekstremni obliki nasilja nad ženskami (Russell in Harmes, 2001, xii). Tudi avtorici tega besedila iz takšne perspektive zagovarjava stališče, da je pri umorih ali nasilnih smrtih žensk, ki so posledica katere izmed oblik spolno zaznamovanega nasilja, upravičeno uporabljati izraz femicid. Je pa ob tem treba opozoriti, da je pri uporabi tega pojma potrebna tudi določena mera previdnosti, čeprav se v feministični znanstveni diskusiji izraz femicid vse bolj uveljavlja, stališča o tem pa niso enotna. V feminističnih in drugih znanstvenih krogih, ki se ukvarjajo z nasiljem nad ženskami in umori žensk, namreč poteka obsežna razprava o ustreznih definicijih in upravičenosti rabe izraza femicid. Ob diskusiji o tem, kaj označuje pojmom femicid, zlasti zunaj feminističnih krogov, pa je zaslediti tudi kritične odzive v smislu, ali je ta izraz sploh upravičeno uporabljati; še posebej to velja za razprave v kriminološki in pravni stroki, saj izraz pogosto enačijo z genocidom in ga tako razumejo kot preostrega v odnosu do osrednjih motivov za umore žensk, po drugi strani pa tudi kot diskriminatornega do umorov moških. Ob vsem tem pa kaže razmislični tudi, kako definicijo femicida razširiti ter vključiti pojme in perspektive, ki so jih v zadnjem času razvili v okviru skupnosti LGBT+, kot so ob rojstvu pripisan spol, spolni izraz ter vprašanja in tematike, ki jih zastavlja omenjene skupnosti, itn.

znan je femicid prvotno opredelila kot »*ubijanje žensk zaradi tega, ker so ženske*« (Russell in Harmes, 2001, 3). Leta 1990 je v sodelovanju z Jane Caputi oblikovala nekoliko širšo definicijo in femicid opredelila kot »*umore žensk, ki jih storijo moški zaradi sovraštva, prezira, užitka ali občutka posedovanja ženske*« (Russell in Harmes, 2001, 14). Dve leti pozneje sta Russell in Radford v knjigi *Femicide. The Politics of Woman Killing* femicid definirali preprosto kot »*ubijanje žensk, kar storijo moški izključno zaradi sovraštva*« (Radford in Russell, 1992, 3). Po skoraj 10 letih nadaljnega raziskovanja na tem področju sta Russell in Harmes leta 2001 v knjigi *Femicide in Global Perspective* objavili izpopolnjeno in razširjeno definicijo femicida kot »*ubijanje oseb ženskega spola, kar storijo osebe moškega spola, in sicer prav zaradi tega, ker so ženskega spola*« (Russell in Harmes, 2001, 3). Glavna sprememba, ki sta jo vpeljali, je zamenjava besede ženske za besedno zvezo osebe ženskega spola, in sicer zaradi spoznanja, da so lahko tarče femicida tudi številna mlada dekleta, dojenčice in celo zarodki ženskega spola (na primer selektivni splavi). Prav tako sta besedo moški zamenjali z besedno zvezo osebe moškega spola, in sicer zaradi ugotovitve, da so povzročitelji femicidnih zločinov lahko tudi dečki ali mladostniki.

9 Genocid je v mednarodnem pravu v 2. členu Konvencije o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida opredeljen kot katero koli izmed naslednjih dejanj, storjeno z namenom v celoti ali delno uničiti kako narodnostno, etnično, rasno ali versko skupino: povzročanje hudič telesnih ali duševnih poškodb pripadnikom take skupine; naklepno izpostavljanje takšne skupine življenjskim razmeram, ki naj pripeljejo do njenega popolnega ali delnega fizičnega uničenja; uvajanje ukrepov, ki preprečujejo rojstva v skupini; prisilno preseljevanje otrok ene skupine v drugo skupino.

10 Ginocid ali gynocide je izpeljanka iz izraza genocid. Vpeljali sta jo feministični teologinji Mary Daly in Jane Caputi (1987), da bi poimenovali namerno uničevanje žensk kot skupine v kakšni populaciji. Ginocid definirata kot »*osnovni mehanizem globalnega patriarhata: načrtno duševno in fizično uničevanje žensk; uporaba sistematično premišljenih metod (kot so: ubijanje, fizično ali duševno nasilje, povzročanje nemogočih življenjskih razmer, ženski infanticid) z namenom totalnega uničenja žensk kot politične in kulturne sile [...]*« (Daly in Caputi, 1987, 77).

RAZVOJ PRISTOPOV PRI DEFINIRANJU IN VPELJAVI POJMA FEMICID

Zgodovinski pregled pojavljanja izraza femicid pokaže, da je ta v uporabi že več kot dve stoletji. Najstarejši zapis se je pojavil v delu Satirical View of London iz leta 1801. Takrat so z njim označevali vsakršen umor ženske. Pozneje je bil pojem z enako definicijo uporabljen v Whartonovem pravnem leksikonu iz leta 1848, v katerem je bilo predlagano, da se femicid obravnava kot kazenskopravni prestopek. Takšna definicija pojma femicid je zapisana tudi v Oxfordskem angleškem slovarju iz leta 1989 (Russell in Harmes, 2001, 13) in se je ohranila vse do leta 1982, ko je avtorica Russell oblikovala prvo širšo definicijo femicida. Vzrok za njeno delo je bila antologija o femicidu ameriške pisateljice Carol Orlock iz leta 1974, a pa ni bila nikoli dokončana.

Russell je bila prva avtorica, ki je v izrazu femicid videla pomembno aktivistično in politično moč, s katerim bi številne nasilne in prezgodnje smrti žensk dobole posebno vidnost v družbi, ki bi neposredno konotirala na spol žrtve kot temeljni motiv za tovrstne zločine. Prav zato velja za eno vodilnih teoretičark in aktivistk, ki so največ prispevale k razvoju definicije in rabe izraza femicid.

Prelomno delo na področju uporabe termina femicid je nedvomno zbornik prispevkov o različnih oblikah femicida z naslovom *Femicide. The Politics of Woman Killing* iz leta 1992.¹¹ To delo velja za pionirsко na tem področju in je tudi pomenilo pomemben premik v uporabi in razumevanju tega termina v družbi na splošno pa tudi v znanstvenem svetu. Gre za prelomni prispevek pri raziskovanju in razumevanju tega pojava, saj opozori, da izraz umor (homicide) v primerih umorov in nasilnih smrti žensk iz sociološke perspektive izbrisuje dokaze, ki temeljijo na spolu, ter s tem tudi pomembne razlike med vzroki za umore in nasilne smrti moških in žensk. Kot opozarjajo Corradi et al. (2016), je prispevek k sociološki imaginaciji avtoric Radford in Russell za razumevanje problematike femicida izjemno pomemben, saj osvetljuje različne relevantne vzroke za nasilne smrti žensk, kar je imelo daljnosežne posledice za novo in drugačno razumevanja problematike umorov žensk oziroma femicida kot pomembnega družbenega in političnega problema. V letu 1992 pa je bil objavljen tudi prvi znanstveni članek o prvi večji raziskavi, ki se je neposredno nanašala na femicid. Gre za delo ameriške feministične raziskovalke Karen Stout, v katerem je s pomočjo ekološkega modela poskušala raziskati vzroke za intimnopartnerske umore žensk. Gre za prvo večjo znanstveno raziskavo, v kateri je avtorica vzroke za tovrstne umore iskala v širšem družbenem kontekstu patriarhalne družbe in za katere je dokazovala upravičenost rabe termina femi-

cid (več v Stout, 1992). Pred letom 1992 se je izraz femicid le redko pojavljal v znanstvenih in drugih delih, po letu 1992 pa se je zgodil pomemben prodor na področju uporabe tega termina pa tudi na področju raziskovanja fenomena femicida. Tako je v zadnjih skoraj tridesetih letih mogoče zaslediti tudi pri nekaterih drugih feminističnih avtoricah in avtorjih različne poskuse definiranja femicida. Ellis in De Keseredy sta na primer leta 1996 na podlagi razlikovanja med naklepnnimi in nenaklepnnimi umori s pojmom femicid označila naklepno moško ubijanje žensk (Ellis in De Keseredy, 1997). Campbell in Runyan pa sta s pojmom femicid poimenovali »*vsako ubijanje žensk ne glede na motiv ali status krivca*« (Campbell in Runyan, 1998, v Russell, 2001, 15). Avtorica Russell sicer opozarja, da sta obe definiciji problematični. V prvem primeru je definicija po mnenju avtorice preozka, ker so lahko tudi nenaklepne smrti žensk femicid, saj kot pojasnjuje: »[...] *nasilni soprog mogoče ni imel namena ubiti svoje zakonske partnerke, ko jo je napadel, vendar se po moji definiciji njegovo nemamerno dejanje gotovo klasificira kot femicid*« (Russell, 2001, 15). Druga definicija pa je po njenem mnenju preširoka, saj je za definicijo femicida, kot jo zagovarja avtorica Russell, bistveno razlikovanje med femicidi in nefemicidi. Kadar spol ženske ali dekleta za zločinca pri povzročitvi njene smrti ni bistven, ne moremo govoriti o femicidu. Oborožen tat, ki med ropom v trgovini po naključju ubije prodajalko, ne izvrši femicida, enako pa velja, če moški po nesreči ubije mimoidočo žensko, medtem ko želi ubiti nekoga drugega (Russell, 2001). Avtorica na definicijo femicida po avtoricah Campbell in Runyan dodaja: »*S tem ko sta izpustili zadnji del naše definicije femicida (,zato ker so ženskega spola‘), sta raziskovalki odstranili politični element te definicije*« (Russell, 2001, 15).

Tudi v sodobnem času je mogoče zaslediti široko diskusijo o ustreznji definiciji femicida. To je nedvomno povezano z dejstvom, kot opozarja Pinelo (2015), da femicida ne gre razumeti kot statičnega pojma, ampak ga je treba obravnavati kot živ mehanizem (*agencement machinique*). Definicijo femicida namreč ne oblikujejo jasni koncepti, izhajajoči iz jasnih definicij znotraj natančno določenih mej, ampak gre za koncepte v gibanju in nastanjanju, ki delujejo drug na drugega in skozi katere se definicija femicida oblikuje. Dokaz za to so po eni strani številne definicije femicida, ki so nastale v zadnjih dvajsetih letih, po drugi strani pa tudi različni teoretični pristopi k raziskovanju in obravnavanju femicida.

V zadnjih dveh desetletjih so različne avtorice in organizacije oblikovale različne definicije femicida. Leta 2000 sta Ana Carcedo in Montserrat Sagot femicid definirali »*kot najbolj ekstremno obliko seksističnega*

¹¹ Gre za izjemno bogato delo, pri katerem je sodelovalo 34 avtorjev in avtoric, in obravnavata različne oblike femicida – od intimnopartnerskega femicida v ZDA do rasističnih femicidov nad afroameriškimi ženskami, od sodobne oblike serijskega femicida do fenomena lova na čarownice in lesbicida v preteklosti ter specifične oblike femicidov, kot je praksa Sati v Indiji (več o tem v nadaljevanju).

terorja, v največji meri motiviranega z občutkom poseđovanja in nadzora nad ženskami» (Carcedo in Montserrat, 2000, 12). Precej radikalno definicijo femicida je podala Marcela Lagarde in ga definirala kot niz kaznivih dejavjev človeštva, ki vključujejo različne zločine, ugrabične in izginotja deklic ter žensk v okviru institucionalne indiferentnosti. Gre za sivo luknjo države, ki podpira nekaznovanje. Femicid je po mnenju avtorice treba razumeti kot državni zločin, do katerega prihaja med vojno pa tudi v času miru. Razume ga kot genocid nad ženskami, do katerega prihaja takrat, ko zgodovinska dediščina oblikuje in ustvarja družbene prakse, ki dopuščajo nasilne napade na integriteto, zdravje, svoboščine ter na življenja deklet in žensk (Lagarde, 2005).

Rosa Linda Fregoso in Cynthia Bejarano pa podata precej razdelano definicijo femicida in femicid opredelita kot

umore žensk in deklet, katerih vzvod tiči v spolni strukturi moći [...]; gre za spolno zaznamovano nasilje, ki je javno in zasebno, in implicira državo (posredno ali neposredno) in posamezne povzročitelje (zasebne ali državne akterje) [...]; gre za sistematično nasilje, ki korenini v družbenih, političnih, ekonomskeh in v kulturnih neenakostih. V tem smislu njegova analiza ni usmerjena izključno na spol, ampak tudi na intersekcijo dinamike spola s krutimi grozodejstvi rasizma in ekonomske krivičnosti v lokalnem pa tudi globalnem kontekstu (Fregoso in Bejarano, 2010, 5).

Se pa izraz femicid v zadnjem desetletju pogosto uporablja tudi v okviru poročil različnih mednarodnih organizacij, v katerih prav tako ni konsenza o poenoteni definiciji. V okviru Svetovne zdravstvene organizacije femicid navadno opredeljujejo kot namerne umore žensk, in sicer zato, ker so ženske, a širša definicija vključuje vsakršen umor ženske ali dekleta (WHO, 2012). V okviru Združenih narodov pa femicid definirajo kot »umore žensk zaradi tega, ker so ženske, ne glede na to, ali je umor storjen v družini, v kontekstu intimnopartnerskega nasilja ali katerega koli drugega medosebnega odnosa, ali pa je storilec katere koli oseba v skupnosti, ali jo je povzročila ali tolerirala država ali njeni predstavniki« (Roth in Valencia Villa, 2014, 14).

Prav tako je mogoče ugotoviti, da so raziskave o femicidu, ki so nastale v zadnji letih, privzemale zelo različne teoretične pristope. In sicer feministični pristop, ki je v raziskovanju tudi najpogosteji in raziskovanje nasilnih smrti žensk locira v kontekst patriarhalne dominacije; sociološki pristop, ki se osredinja na analizo specifičnih značilnosti umorov žensk, ki te umore kategorizirajo kot posebno kategorijo; kriminološki pristop, ki femicid prepoznavata kot posebno kategorijo znotraj študij umorov; pristop z vidika človekovih pravic, ki femicida ne razume samo kot obliko smrtonosnega nasilja, ampak kot še eno izmed ekstremnih oblik nasilja nad

ženskami; tako imenovani dekolonialni pristop (decolonial approach), ki analizira vrste femicida v kontekstu dominacije kolonializma, vključno s tako imenovanimi »zločini iz časti« (Corradi et al., 2016, 979).

Ne glede na različne definicije in teoretične pristope pa se zdi, da je vsem skupno to, da je za definiranje nasilnih smrti in umorov žensk kot femicid bistvena spolna zaznamovanost teh zločinov.

Širjenje pojma femicid in raziskovanje tega pojava v Sloveniji

V ZDA, Latinski Ameriki in v Kanadi je izraz v uporabi že od konca sedemdesetih let 20. stoletja, medtem ko je v Evropi še precej nov ter se v besedilih avtoric in avtorjev, ki se ukvarjajo z nasiljem nad ženskami, pojavlja le redko. V Evropo je namreč pojem femicid prispev bistveno pozneje, v večjem delu Evrope pa še danes ni vpeljan v splošno rabo, prav tako je raziskovanje področja v nekaterih državah na samih začetkih. Kot sva že omenili, obstajajo tudi številna nestrinjanja in kritike, uporjene zoper domnevno neupravičeno rabo tega pojma, saj je izraz zlasti v Evropi sorazmerno nov in zato še vedno predmet temeljnega preizpraševanja. Naj pri tem poudariva, da se uveljavljanje in preizpraševanje tega pojma odvija v štirih smereh: v znanstvenem raziskovanju, aktivističnem delovanju, v političnih diskusijah in pri pravno zakonitem reguliranju. Najmanj nestrinjanja glede uporabe in rabe tega izraza se zdi, da je najti v aktivističnem delovanju in političnem polju. V obeh je namreč mogoče zaznati zavzemanje za prepoznavanje femicida kot posebnega družbenega problema. V tem tudi večina zagovornic in zagovornikov rabe tega izraza vidi njegov pomen in moč. Največ nestrinjanja pa povzroča vprašanje, ali naj se femicid vpelje v zakonodajo kot posebno in ločeno kaznivo dejanje. Takšne zahteve so v večini držav naletete na visok odpor pravne stroke in tudi nekaterih drugih strok, po drugi strani pa okrog tega vprašanja niso soglasne niti feministične raziskovalke in raziskovalci.

Pri preučevanju situacije v Sloveniji hitro ugotovimo, da ne le femicid, ampak tudi preučevanje nasilja nad ženskami še pred kratkim ni bila tema javnih diskusij, znanstvenih preučevanj in političnih razprav. Dolgo je namreč veljalo, da je nasilje nad ženskami v zasebnem življenju in intimnih razmerjih izključno zasebna in osebna zadeva (z eno izjemo – posilstev v zakonski zvezi, saj je bilo to klasificirano kot kaznivo dejanje že konec sedemdesetih let) ter nekaj, kar je bilo skrito za zaprtimi vrti domačega doma in kot tako nekaj, o čemer se ni govorilo v javnosti.

To je treba razumeti v kontekstu, v katerem je bila družina kot institucija razumljena v socialističnem času, in po padcu starega režima kot nekaj, kar bi morala ta država zaščititi (z zakoni in s socialnimi transferji). Poleg tega je bila družina (in v veliko pogledih je še vedno) razumljena kot homogena družbena

skupina, ne da bi pri tem upoštevala drugačen položaj posameznikov, ki tvorijo to skupino (Zaviršek, 1990; Bašič, 1993; Dobnikar, 1997; Kozmik in Dobnikar, 1999; Veselič, 2007; Dobnikar, 2009). Institucije socialnega dela so bile – pred nastankom društva SOS-telefon in delovanjem zatočišč za ženske in otroke žrteve nasilja – edina institucija, ki je obravnavala probleme nasilja v zasebnem življenju in družinskem kontekstu ter je pogosto zaščitila družino kot skupino in usmerila svoje dejavnosti v ohranjanje družine (Zaviršek, 1990; Dobnikar, 1997; Veselič, 2004; Sedmak in Kralj, 2006). Kar je bilo za tak pristop najbolj značilno, je to, da ni bil osredinjen na potrebe tistih oseb, ki so (bile) v podrejenem položaju (ženske, otroci, invalidi, starejši, šibkejši itn.). Vse dokler se v poznih osemdesetih letih niso začele pojavljati majhne feministično usmerjene skupine, ki so obravnavale ženske kot žrteve nasilja, ni bilo bistvenih sprememb glede načina obravnavanja tega vprašanja v Sloveniji.

Raziskava o spremembah zakonodaje o nasilju nad ženskami v novih državah članicah EU (po vključitvi leta 2004) je na primer pokazala, da so obstajali trije glavni akterji, ki so prispevali k bistvenemu spremnjanju načina obravnavanja nasilja nad ženskami; to so bile nevladne organizacije, državne institucije in mednarodne organizacije (Antić Gaber, 2009). Če se osredinimo na spremembe v Sloveniji, vidimo, da so različne nevladne organizacije, ki se ukvarjajo z nasiljem nad ženskami, opravile resnično veliko delo, ki ga država s svojimi institucijami ni: bile so prve, ki so začele organizirati storitve za žrtve; zbirale podatke o razširjenosti nasilja nad ženskami, otroki in mladino; izvedle manjše raziskave in študije; predlagale potrebne izboljšave zakonodaje; izvajale kampanje ozaveščanja; izvajale pritisk na mednarodne organizacije, da naj spremenijo svoje politike po vsem svetu; celo opravljale prva usposabljanja strokovnjakov v državnih institucijah (Antić Gaber, Dobnikar, Selišnik, 2009).

Država in njene institucije so prav zaradi pritiska nevladnih in feminističnih skupin od spodaj ter pritiska od zgoraj prek mednarodnih organizacij in dejavnosti v priključitvenem procesu k EU uvedle nekaj pomembnih sprememb v zakonih in načinih, kako naj bi se institucije lotevale tega vprašanja. Pred letom 1999 je kazenski zakon jasno razlikoval med nasilnim dejanjem v javnosti in zasebni sferi, saj so se nasilna kazniva dejanja, storjena na javnem mestu ali zunaj doma, preganjala po uradni dolžnosti, medtem ko so se nasilna kazniva dejanja povzročena v zasebni sferi preganjala le na zasebno tožbo. Šele po spremembi zakona so se nasilna kazniva dejanja razšalitve, nasilnega obnašanja in ogrožanja varnosti v obeh sferah začela obravnavati in preganjati na enak način (Filipčič, 2013). Ta sprememba odpira širše možnosti za obravnavanje nasilja v kontekstu družinskih in intimnih odnosov na način, ki žrteve postavlja na prvo mesto.

Po letu 1999 je prišlo tudi do drugih pomembnih pravnih rešitev v povezavi z nasiljem v družini, vendar pa je bil najpomembnejši korak države narejen leta 2008 s sprejetjem Zakona o preprečevanju nasilja v družini (ZPND), ki v več členih postavlja temelje družačnega dela tistih institucij (policija, tožilci, sodišča, centri za socialno delo itn.), ki se ukvarjajo z nasiljem v kontekstu zasebnega življenja. Ta zakon je sprejel širšo opredelitev nasilja v družini, prinaša sistematičen in multidisciplinaren pristop pri obravnavanju nasilja v družini in jasne zaveze pri obravnavanju nasilja v družini za različne institucije. Ena izmed najpomembnejših novosti, uvedenih z ZPND, je tudi sprejetje širše opredelitev nasilja v družini nad otroki, ki navaja, da je otrok žrtev nasilja tudi v primerih, ko je priča nasilju nad drugimi družinskimi člani in ne le, če je sam žrtev nasilja. Zakon je sprejel tudi dva nova ukrepa za varnost žrtev, to sta prepoved približevanja žrtvi in odstranitev storilca iz družinskega doma (Filipčič, 2009, 122). V Sloveniji je bil nadaljnji pomemben korak storjen z ratifikacijo Istanbulske konvencije v decembru 2014. To je tudi prvi in najobsežnejši mednarodni pravni instrument, ki v celoti določa obveznosti držav za preprečevanje nasilja nad ženskami in posebej obravnavanje nasilje v družini. Določa minimalne standarde na področju preprečevanja, zaščite, pregona in storitev. Prav tako zahteva vzpostavitev dobro in močno razdelanih storitev, ki bi žrtvam nasilja nudile celostno in dolgoročno zaščito.

Če se vrneva na vprašanje femicida v Sloveniji, lahko ponudiva le nekaj opažanj. Koncepta femicida ne zaznavamo v splošni rabi ter ni opredeljen za definiranje umorov in ubojev žensk. Ni ga mogoče najti v medijih in posledično ne med splošno populacijo. Tudi v diskusijah v akademskih krogih ga žal ni zaznati. Slovenija v tem pogledu zaostaja za drugimi državami v Evropi in svetu. Femicid kot koncept je zaslediti v delih nekaterih feminističnih teoretičark in raziskovalk ter v nekaterih javnih izjavah redkih nevladnih organizacij, ki delajo z ženskami, ki so bile žrteve nasilja. Problematika femicida je v Sloveniji še vedno podcenjena in neraziskana. Tako smo na primer prvo in do zdaj edino večjo sociološko študijo na tem področju dobili šele leta 2014 (Podreka, 2017), ki obravnavata le eno izmed oblik femicida, in sicer intimnopartnerski femicid. V širšem smislu pa je to področje v slovenskem prostoru povsem neraziskano.

Ena izmed problematik raziskovanja, ozaveščanja javnosti in prepoznavnosti tega ekstremnega nasilnega dejanja nad ženskami je tudi zbiranje podatkov o femicidih. V Sloveniji je samo ena institucija, ki lahko zagotovi statistične podatke o femicidih, to je ministrstvo za notranje zadeve, na katerem se sistematično zbirajo statistični podatki o umorih žensk, odnos med žrtvijo in storilcem pa je razumljen kot resen in pomemben podatek. Vemo pa, da če ni podatkov in raziskav o tem vprašanju, problem v družbi ne obstaja.

Ker je bila do zdaj na tem področju opravljena le ena raziskava (čeprav izraza femicid ne najdemo v naslovu knjige Jasne Podreke, Bila si tisto, kar je molčalo, 2017), ki obravnava intimnopartnerski femicid v slovenščini in ker je raziskovanje femicida v Sloveniji na samem začetku, še posebej zato, ker predmet raziskav ni statičen, ampak je v veliki meri odvisen od družbenega konteksta, bo pri tem v prihodnosti trebaupoštevati številne (nove) vidike, odgovoriti na številna vprašanja in narediti številne pomembne korake.

ZAKLJUČEK

Namen tega besedila je predstaviti razvojno pot definiranja in diskusije o upravičenosti vpeljale pojma femicid za poimenovanje spolno zaznamovanih nasilnih smrti žensk. Prek prikaza pomembnih izsledkov številnih raziskav doma in v tujini pokaže, da tako kot pri nasilju zaradi spola (gender based violence) tudi pri umorih in nasilnih smrtih obstajajo pomembne razlike med spoloma. Raziskave namreč nedvomno ugotavljajo, da je večina umorov in nasilnih smrti žensk posledica katere izmed oblik spolno zaznamovanega nasilja, kot so na primer intimnopartnersko nasilje ali nasilje v družini (umori iz časti, polivanje s kislino idr.) ali kršenje reproduktivnih pravic (Campbell, 1992; Radford in Russell, 1992; Ellis in De Keseredy, 1997; Russell in Harmes, 2001; Valdez, 2006; Spinelli, 2011; Podreka, 2017). V luči takšnih spoznanj so nekatere feministične teoretičarke in aktivistke, med katerimi gredo največje zasluge prav profesorici Russell, začele opozarjati, da bi bilo za umore žensk treba vpeljati posebno terminologijo, s katero bo spolna zaznamovanost teh umorov in nasilnih smrti žensk takoj vidna. Zato so že sredi sedemdesetih let nekatere feministične aktivistke in raziskovalke začele uporabljati izraz femicid, ki naj bi omogočil pravo razumevanje in ustrezno obravnavanje seksističnih umorov in nasilnih smrti žensk ter opozoril na njihovo spolno zaznamovanost. Avtorice, ki zagovarjajo uporabo izraza femicid, izhajajo iz prepričanja, da sta poimenovanje in definiranje na novo prepozna-

nih oblik zatiranja žensk ključno za reševanje in preprečevanje tega zatiranja, saj so prepričane, da pojav ali problem ne obstaja, dokler nima imena. Poimenovanje določenega fenomena ali problema je zato ključno za njegovo družbeno prepoznavnost in vidnost, saj je le tako mogoče postaviti temelje za aktivistični in politični boj zoper neželen družbeni problem.

Do danes se je sicer uporaba pojma femicid pomembno razširila, a je njegova širša raba še vedno skoncentrirana predvsem med ameriškimi, kanadskimi, angleškimi ter mehiškimi avtorji in avtoricami, medtem ko je v evropskem in slovenskem prostoru ta pojmom redkeje uporabljen.

Ker tudi v slovenskem prostoru intimnopartnerski umori žensk predstavljajo najpogosteji tip umora žensk (Podreka, 2017), sva prepričani, da je potreba po strokovni in aktivistični rabi izraza femicid več kot upravičena, saj obravnavanje spolno zaznamovanih umorov s spolno nevtralno terminologijo prikriva pomembnost spola žrtev in povzročiteljev kaznivih dejanj. Spol je za temeljitost analiz in ustrezno razumevanje umorov žensk ključna spremenljivka. Izogibanje ustreznemu poimenovanju moškega nasilja nad ženskami in otroki je tudi način prerazporejanja odgovornosti za nasilje, saj se skozi evfemizacijo iz javnih diskusij in besedil izpuščajo (zavestno ali nezavedno) glavni akterji tovrstnega nasilja in vzroki zanj. Cilj dosledne uporabe pojma je tako poudariti spolno specifične vzroke za umore žensk in opozoriti na problematiko umorov žensk, ki so v glavnem posledica različnih oblik spolnega in drugega nasilja, ki ga ženske doživljajo prav zaradi svojega spola, obenem pa ustrezno prerazporediti odgovornost za nasilje. Zaradi tega je pomembno še enkrat opozoriti, da potreba po imenovanju umorov žensk ne izhaja iz potrebe po dokazovanju, da živiljenja žensk veljajo več kot živiljenja moških ali da so ženske pogosteje umorjene kot moški. Glavni cilj zavzemanja za njegovo vpeljavo je v težnji po ustrezni družbeni prepoznavnosti in vidnosti teh zločinov, ki so bili in so ponekod še vedno spregledani tako v širši družbi kot tudi v znanstvenih in strokovnih krogih.

FEMICIDE: THE MEANING OF NAMING IN THE STUDY OF THE VIOLENT DEATHS OF WOMEN

Jasna PODREKA

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Sociology, Aščkerčeva cesta 2, Ljubljana, Slovenia
e-mail: jasna.podreka@ff.uni-lj.si

Milica ANTIĆ GABER

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Sociology, Aščkerčeva cesta 2, Ljubljana, Slovenia
e-mail: milica.antic@ff.uni-lj.si

ABSTRACT

Based on the empirical findings that most of the murders and violent deaths of women are the result of some form of gender-based violence, the authors of the article point to the importance of introducing a specific terminology for the naming of violent deaths of women, namely the term femicide. The subject of femicide is a rather neglected research field in Slovenia, since the concept and the history of the emergence of this notion are quite unknown to us. Therefore, the purpose of this paper is to present the evolution of the definition and discussion on justification to introduce the notion of femicide for naming the sexually-marked violent deaths of women. Through the presentation of important findings from numerous studies at home and abroad, they show that there are significant gender differences in violence against women (»gender-based violence«), as well as in the murder and violent deaths of women.

At the same time, this paper attempts to answer the question, why the introduction of the term femicide to name the violent deaths of women and murders seems necessary and justified. They are based on the assumption that the naming and definition of newly identified forms of oppression of women is of key importance for solving and preventing such problems.

Keywords: violence against women, murder, violent death, femicide, sexual violence

VIRI IN LITERATURA

Academic Council on the United Nations System [ACUNS] (2014): A Global Issue that Demands Action. Volume II. Dunaj, Vienna Liaison Office.

Antić Gaber, M. (2009): Violence in the EU Examined. Policies on Violence against Women, Children and Youth in 2004 EU Accession Countries. Ljubljana, University of Ljubljana, Faculty of Arts.

Antić Gaber, M., Dobnikar, M. & I. Selišnik (2009): Gendering Violence against Women, Children and Youth: From NGOs via Internationalization to National States and Back?. V: Antić Gaber, M. (ur.): Violence in the EU Examined. Policies on Violence against Women, Children and Youth in 2004 EU Accession Countries. Ljubljana, University of Ljubljana, Faculty of Arts, 17–31.

Baldry, A. C. (2008): Dai maltrattamenti all'omicidio: La valutazione del rischio di recidiva e dell'uxoricidio. Milano, Franco Angeli.

Bašić, K. (1993): Nasilje nad žensko. Revija policija, 2, 185–194.

Bograd, M. (1988): Feminist Perspective on Wife Abuse: An Introduction. V: Ylöö, K. & M. Bograd (ur.): Feminist Perspective on Wife Abuse. Newbury Park, Kalifornija, Sage, 11–26.

Browne, A. (1987): When Battered Women Kill. New York, The Free Press.

Brownmiller, S. (1988): Proti naši volji: Moški, ženske in posilstvo. Ljubljana, Krt.

Campbell, J. C. (1992): „If I Can't Have You, No One Can“: Power and Control in Homicide of Female Partners. V: Radford, J & D. E. H. Russell (ur.): Femicide: The Politics of Woman Killing. Buckingham, Open University Press, 99–113.

Campbell, J. C. (2003): Risk Factors for Femicide in Abusive Relationships: Results From a Multisite Case Control Study. American Journal of Public Health, 93, 7, 1089–1097.

Campbell, J. C., Glass, N., Sharps, W. P., Laughon, K. & T. Bloom (2007): Intimate Partner Homicide: Review and Implications of Research and Policy. Trauma, Violence, & Abuse, 8, 3, 246–269.

Campbell, J. C., Webster, D. W. & N. Glass (2009): The Danger Assessment: Validation of a Lethality Risk Assessment Instrument for Intimate Partner Femicide. Journal of Interpersonal Violence, 24, 4, 653–674.

Carcedo, A. & S. Montserrat (2000): Femicidio en Costa Rica 1990 1999. Costa Rica, INAMU.

Crawford, M., Gartner, R. & Women We Honour Action Committee (1992): Woman Killing. Intimate Femicide in Ontario, 1974–1990. A Report. Toronto, Women We Honour Action Committee.

Corradi, C., Marcuello Servos, M., Boira, S. & S. Well (2016): Theories of Femicide and their Significance for Social Research. Current Sociology, 64, 7, 975–995.

Daly, M. & J. Caputi (1987): Websters' First New Intergalactic Wickedary of the English Language. Boston, Bacon Press.

Daphne III – 2007 (2010): Estimation of Intimate Partner Violence Related Mortality in Europe – IPV EU_Mortality. Poročilo o raziskavi. Paris, Société Civile Psytel.

Dawson, M. & R. Gartner (1998): Differences in the Characteristics of Intimate Femicides. The Role of Relationship State and Relationship Status. Homicide Studies, 2, 4, 378–399.

Dixon, L., Hamilton Giachritsis, C. & K. Browne (2008): Classifying Partner Femicide. Journal of Interpersonal Violence, 23, 1, 74–90.

Dobash, R. E. & P. R. Dobash (1979): Violence Against Wives. A Case Against the Patriarchy. New York, The Free Press.

Dobnikar, M. (1997): Feministično socialno delo? Ne, hvala! Delta, Revija za ženske študije in feministično teorijo, 3, 3–4, 117–130.

Dobnikar, M. (2009): Gibanje proti nasilju nad ženskami med feminizmom in socialnim delom. Dialogi, 45, 11–12, 98–110.

Ellis, D. (1987): Male Abuse of a Married or Cohabiting Female Partner. The Application of Sociological Theory to Research Findings. Violence&Victims, 4, 235–255.

Ellis, D. & W. S. De Keseredy (1996): Homicide and Femicide. V: Ellis, D. & W. S. De Keseredy (ur.): The Wrong Stuff. An Introduction to the Sociological Study of Deviance. Scarborough, Allyn & Bacon, 68–103.

Ellis, D. & W. S. De Keseredy (1997): Rethinking Estrangement, Intervention, and Intimate Femicide. Violence Against Women, 3, 6, 590–609.

Filipčič, K. (2009): Legal Responses to Domestic Violence: Promises and Limits. V: Antić Gaber, M. (ur.): Violence in the EU Examined. Policies on Violence against Women, Children and Youth in 2004 EU Accession Countries. Ljubljana, University of Ljubljana, Faculty of Arts, 115–124.

Filipčič, K. (2013): Kazenskopravno odzivanje na nasilje v družini. V: Leskošek, V. et al. (ur.): Nasilje nad ženskami v Sloveniji, Ljubljana: Založba Aristej, 41–70.

Finkelhor, D., Gelles, J. R., Thotaling, T. G. & A. M. Straus (1983): The Dark Side of Families. Current Family Violence Research. Beverly Hills, Kalifornija, Sage.

Fregoso, R. L. & C. Bejarano (2010): Terrorizing Women: Femicide in the Americas. ZDA, Duke University Press.

Gartner, R., Dawson, M. & M. Crawford (2001): Women Killing: Intimate Femicide in Ontario, 1974–1994. V: Russell, D. E. H. & R. A. Harmes (ur.): Femicide in Global Perspective. New York, Teachers College, Columbia University, 147–165.

Glass, N., Laughon, K., Rutto, C., Bevacqua, J. & J. C. Campbell (2008): Young Adult Intimate Partner Femicide: An Exploratory Study. *Homicide Studies*, 12, 2, 177–187.

Gelles, R. J. & M. A. Straus (1988): Intimate Violence. The Causes and Consequences of Abuse in the American Family. New York, Touchstone Books.

Goode, W. (1971): Force and Violence in the Family. *Journal of Marriage and the Family*, 33, 4, 624–636.

Kelly, L. (1988): Surviving Sexual Violence. Cambridge, Polity Press.

Kelly, L. (1996): Spolno nasilje in feministična teorija. V: Zaviršek, D. (ur.): Spolno nasilje. Feministične raziskave za socialno delo. Ljubljana, Visoka šola za socialno delo, 69–97.

Kozmik, V. & M. Dobnikar (1999): Dosje: Nasilje nad ženskami. Ljubljana, Urad vlade Republike Slovenije za žensko politiko, Društvo SOS telefon, Feministično informacijsko kulturno središče, Društvo za nenasilno komunikacijo.

Lagarde, M. (2005): El feminicidio, delito contra la humanidad. V: Feminicidio, Justicia y Derecho. México, Comisión Especial para Conocer y dar Seguimiento a las Investigaciones Relacionadas con los Feminicidios en la República Mexicana, 151–164. <http://archivos.diputados.gob.mx/Comisiones/Especiales/Feminicidios/docts/FJyD-interiores-web.pdf> (zadnji pristop: 3. 11. 2018).

McFarlane, J. M., Campbell, J. C., Wilt, S., Sachs, J., Ulrich, Y. & X. Xiao (1999): Stalking and Intimate Partner Femicide. *Homicide Studies*, 3, 4, 300–316.

Marsh, P. & A. Campbell (1982): Aggression and Violence. Oxford, Basil Blackwell.

Ministrstvo za notranje zadeve, Policija (2018): Poročilo o delu policije za leto 2017. Ljubljana, Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije. Ljubljana, MNZ. <https://www.policija.si/images/stories/Statistika/LetnaPorocila/PDF/LetnoPorocilo2017.pdf> (zadnji pristop: 3. 11. 2018).

Mouzos, J. (2001): Femicide in Australia: Findings from the National Homicide Monitoring Program. V: Radford, J. & D. E. H. Russell (ur.): Femicide: The Politics of Woman Killing. Buckingham, Open University Press, 166–175.

Pinelo, A. L. (2015): A Theoretical Approach to the Concept of Femicid/Femicide. Utrecht, Universiteit Utrecht.

Podreka, J. (2017): Bila si tisto kar je molčalo. Intimnopartnerski umori žensk v Sloveniji. Ljubljana, Znanstvena založba FF UL.

Radford, J. & E. H. D. Russell (1992): Femicide. The Politics of Woman Killing. Buckingham, Open University Press.

Romito, P. (2005): Un silenzio assordante: La violenza occultata su donne e minori. Milano, Franco Angeli.

Roth, F. & A. Valencia Villa (2014): Latin American Model Protocol for the investigation of gender-related killings of women (femicide/feminicide). Panamá, Regional Office for Central America of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR).

Russell, D. E. H. (1990): Rape in Marriage. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press.

Russell, D. E. H. (2001): Femicide: Some Men's 'Final Solution' for Women. V: Russell, D. E. H. & R. A. Harmes (ur.): Femicide in Global Perspective. New York, Teachers College Press.

Russell, D. E. H. & R. A. Harmes (2001): Femicide in Global Perspective. New York, Teachers College Press.

Spender, D. (1980): Man Made Language. Bristol, Routledge and Kegan Paul.

Sedmak, M. & A. Kralj (2006): Nevarna zasebnost – nasilje v družinah v Sloveniji. Družboslovne razprave, XXII, 53, 93–110.

Spinelli, B. (2011): Il riconoscimento giuridico dei concetti di femmuccidio e femminicidio. V: Karadole, C. & A. Pramstrahler (ur.): Femicidio. Dati e riflessioni intorno ai delitti per violenza di genere. Bologna, Centro Stampa della Regione Emilia – Romagna, 125–139.

Sterle, J. (1999): Umori v Sloveniji v letih 1990–1997. Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 50, 4, 351–364.

Stout, K. (1992): 'Intimate Femicide': Effect of Legislation and Social Services. V: Radford, J. & E. H. D. Russell (ur.): Femicide: The Politics of Woman Killing. Buckingham, Open University Press, 133–140.

Straus, M. A., Gelles, R. J. & S. Steinmetz (1980): Behind Closed Doors: Violence in the American Family. Garden City, NY, Anchor Books.

Walker, L. (1980): The Battered Woman. New York, Harper & Row.

World Health Organization [WHO] (2002): World report on violence and health. Ženeva, WHO.

World Health Organization [WHO] (2008): Fourth Annual European Meeting of Violence and Injury Prevention National Focal Persons of the Minister of Health. Report of a Joint Meeting of the WHO and the Ministry of Social Affairs and Health of Finland. Helsinki, WHO.

World Health Organization [WHO] (2012): Understanding and Addressing Violence Against Women. Femicide. Online publication, WHOPress. http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/77421/WHO_RHR_12.38_eng.pdf;jsessionid=B09C7DF457E1D8F79FA17856C52B2D78?sequence=1 (zadnji pristop: 12. 6. 2018)

Yllö, K. & M. Bograd (1988): Feminist Perspective on Wife Abuse. Newbury Park, CA, Sage.

United Nations Office on Drugs and Crime [UNODC] (2011): Global Study on Homicide. Raziskovalno poročilo. Dunaj, United Nations Office on Drugs and Crime. http://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/Homicide/Global_study_on_homicide_2011_web.pdf (zadnji pristop: 6. 4. 2018).

Valdez, D. W. (2006): Harvest of Women: Safari in Mexico. Kalifornija, Peace at the Border.

Veselič, Š. (2004): Nasilje nad ženskami v družini – najpogosteja oblika nasilja nad ženskami. V: Jalusič, V. & D. Zagorac (ur.): Človekove pravice žensk. Uvodna pojasnila in dokumenti. Ljubljana, Društvo Amnesty International Slovenije, Mirovni inštitut, 179–205.

Veselič, Š. (2007): Na poti iz nasilja. Prakse dela proti nasilju nad ženskami. Ljubljana, Društvo SOS telefon.

Voglar, M. (1997): Družinski umori v Sloveniji. Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 48, 1, 51–62.

Zaviršek, D. (1990): O nasilju nad ženskami. Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 41, 2, 119–122.

received: 2019-02-22

DOI 10.19233/ASHS.2019.02

CHARACTERISTICS OF INTIMATE PARTNER FEMICIDE IN SLOVENIA

Jasna PODREKA

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Sociology, Aščerčeva cesta 2, Ljubljana, Slovenia
e-mail: jasna.podreka@ff.uni-lj.si

ABSTRACT

Based on the analyzed cases in the research sample the author demonstrates that intimate partner homicides of women in Slovenia are distinctly gendered criminal offences and that Slovenia does not differ significantly in this respect from other countries. In Slovenia as well as in the majority of other countries almost half of homicides of women are committed by a former or current spouse or intimate partner. The analysis also shows that the basis of these acts are strong traditional or patriarchal attitudes of perpetrators on partner relationships and gender roles and especially male feelings of the ownership of their female partners.

Keywords: intimate partner violence, violence against women, femicide, male sexual proprietariness, Slovenia

CARATTERISTICHE DEI FEMMINICIDI PERPETRATI DA PARTNER INTIMI IN SLOVENIA

SINTESI

Sulla base dei casi analizzati nel campione della ricerca, l'autrice dimostra che gli omicidi di donne perpetrati nelle relazioni intime in Slovenia sono reati distintamente di genere e che la Slovenia, da questo punto di vista, non si distingue significativamente rispetto ad altri paesi. In Slovenia e nella maggior parte degli altri paesi, quasi la metà degli omicidi di donne sono commessi da un ex coniuge o da un partner intimo. L'analisi dimostra, inoltre, che alle basi di questi atti vi sono atteggiamenti fortemente tradizionali o patriarcali dalla parte dei perpetratori verso le relazioni con i partner e verso i ruoli di genere e, soprattutto, il senso di possesso maschile verso le loro partner femminili.

Parole chiave: violenza perpetrata da partner intimo, violenza contro le donne, femminicidio, possesso sessuale maschile, Slovenia

INTRODUCTION

In Slovenia violence against women in intimate relationships, until the last decade, has been considered an exclusively personal and private matter, something that was hidden behind closed doors and as such not discussed and debated in public. Family had been strongly protected by state institutions during the socialist period as well as after the fall of the old regime. Yet the state did not attempt to protect the vulnerable individuals in the family (children, women), rather the family was considered a homogenous social group and thus failing to recognize the differential positions of power and authority (Antić-Gaber, Dobnikar, Selišnik, 2009). At an institutional level, social services and social welfare professionals largely treated the problems of violence in the family as a kind of "private problem" and attempted to keep the family together (Antić-Gaber, Dobnikar, Selišnik, 2009). They did not focus on the needs of subordinate and often vulnerable individuals (children, etc.). It was not until the 1990s, with the rise of feminist groups and NGOs that raised the issue of violence against women, that the state began to address the problem as a social issue and to alter responses to violence against women in the family and in the private realm. The first important steps toward the changes and institutional responses to domestic violence in Slovenia were made in the mid-1990s with the establishment of the first shelters for women and children victims of violence. From 1999 until today, there were also some important legal changes¹ which aimed to deal more effectively with domestic violence (Filipčič, 2009). Despite the changes in institutional responses and cultural orientations, we propose that the cultural legacy of male dominance and authority constitutes a significant context that must be considered in the explanation of violence in intimate relationships.

Here we employ a context specific approach to explain and draw on theoretical perspectives of feminist theory and critical studies on men and masculinities to situate our findings on femicide in Slovenia.

After a history of significant neglect, the efforts of feminist activists, different NGOs within Slovenia and European and global efforts to end violence against women have resulted in significant progress in addressing violence against women in the private sphere in the last 15 years (Antić-Gaber, Dobnikar, Selišnik,

2009). Nevertheless, the problem of intimate partner violence and femicide² is still underestimated and under researched in Slovenia. According to statistical data and current events in Slovenia, intimate partner femicide³ is an urgent issue. Statistical data indicates that between 2000 and 2011 almost half of murders and attempted murders of women (92 or 43%) were committed by male individuals who were listed as »former spouse or intimate partner«, »intimate partner« and »spouse«. Data about male victims is completely different. It shows that men are, in most cases, murdered by individuals listed in categories »no relationship« (30.84%) and »acquaintance« (23.38%). Individuals listed as »former spouse or intimate partner«, »intimate partner« and »spouse« were perpetrators in 7.05 percent (Ministry of the Interior, Police, 2012).

Although the offense of murder and manslaughter of women or as we name it here femicide in Slovenian crime statistics represents a small proportion of violent crimes,⁴ we argue that they certainly need special attention, because the crime of homicide is one of the most serious crimes known to humanity, as Falk (1990, xi), state "*the only possession any of us truly have is our lives*".

Primarily based on qualitative research on intimate partner femicides and attempted femicides, this paper considers the main characteristics of intimate partner femicides in Slovenia. We argue that intimate partner femicides are basically a reflection of an extreme manifestation of male power and control over women and should be understood in the larger context of the unequal power relations between women and men in society. Intimate partner femicides are not the acts of otherwise non-violent men, rather in most cases, are deliberate acts, characterized by a long period of violence and abuse against murdered partners. Men murder or attempt to murder their partners after a long period of prior »intimate terrorism« (Johnson, 2008), manifested as psychological and physical violence along with other forms of abuse and exploitation.

Theoretical perspectives and methodology

There are a number of, often overlapping, theoretical accounts that offer explanations of violence against women and intimate partner femicide, but in this paper, we rely on those that at their core empha-

1 First legal change was the amendment to the Criminal Code enacted in 1999 and the second major amendment followed in 2008 (for more see Filipčič, 2009, 116–119). The third important legal change was the adoption of a special act on the prevention of domestic violence, the so-called Domestic Violence Act in 2008. In addition, the last important legal change was made in 2015 with the ratification of the Istanbul Convention.

2 With the term femicide we name »the killing of females by males because they are females« (Russell, 2001, 3). We use the definition of Diana Russell because we stress the importance of the political meaning of this term.

3 For the purpose of this article under the term femicide we include the criminal offences of manslaughter and murder.

4 In 2011, according to the Slovenian Police report, the entire Slovenian criminality consisted of 88,722 cases. Of these, 44 cases were completed manslaughters or murders and attempts of manslaughter or murder, which is 0.049 percent of the total criminality (Ministry of the Interior, Police, 2012).

Figure 1: International Days for the Elimination of Violence against Women 2018 (Archive Društvo Ženska svetovalnica, Pristop).

size gender inequalities in society. The key theories that deal with the issue of intimate partner violence and femicide through the gender perspective are feminist theories and researches, which emphasize gender regimes in institutions, global gender order and the nature of power relations in society as the main sources for these crimes.

Dobash and Dobash (1983, 1998), for example, illustrate that studies on violence against women, which attempt to separate this issue from social structures and social inequalities, and mainly focus on individual characteristics, do not provide an adequate explanation of interpersonal violence by men against women. This is because violence against women occurs in a wider context, consisting of responses of institutions and the general cultural and social beliefs or views on the relations between men and women, marriage and family, parents and children, duties and obligations and where the perpetrators of violence use violence for consolidation of their power and domi-

nation. According to feminist researchers, power, domination and men's sense of entitlement are the key elements, which have to be investigated in order to achieve a sound understanding of male intimate partner violence against women.

While supporting feminist theory in the attempts of explaining the causes of violence against women, we also believe that there is no single theory for the explanation of this complex issue. We therefore construct our conceptual framework combining socio-logical feminist theory (Dobash and Dobash, 1979; MacKinnon, 1989; Ylöö, 1993; Dobash and Dobash, 1998; Renzetti, Edleson and Bergen, 2001; Yodanis, 2004), a theoretical framework of critical studies on man and masculinities (Hearn, 1998; DeKeseredy and Schwartz, 2005; Connell, 2005; Kimmel, Hearn and Connell, 2005; Messerschmidt, 2005; Hearn and Pringle, 2006), and the concept of male sexual proprietariness (Wilson and Daly, 1992a, 1992b; Wilson, Daly and Wright, 1993; Wilson and Daly, 1998;

Browne, Williams and Dutton, 1999; Serran and Firestone, 2004)⁵ in order to achieve a more complex explanation. We think that a range of theoretical approaches must be utilized to overcome the limitations of each of them. We also believe that these approaches are not contradictory, but complementary.

As noted above, the problem of intimate partner violence and femicide is still underestimated and under researched in Slovenia. Researches, partially related to this topic, were primarily done in the field of criminology (Voglar, 1997; Sterle, 1999). These research reports primarily utilize quantitative analysis and consider demographic characteristics, motives for the crime as well as psychopathological aspects of family homicides and/or homicides in general. From these studies we can only get a general insight into the crimes of family homicides or all homicides in general, which is not enough to advance our understanding of the very complex characteristics and dynamics of intimate partner femicides. By contrast our research focuses on the gender-specific contextual and interaction dynamics associated to the murder of an intimate partner, which indicate that these crimes should be understood as a specific manifestation of unequal gender relations.

This analysis is based on the review and qualitative analysis of 24 criminal records from all the District courts in Slovenia (in total 11 courts), for the period between 2000 and 2011. These criminal cases were homicides classified as manslaughter or murder and attempted manslaughter or murder according to Slovenian legislation. We decided to include cases of attempted femicides because an initial review revealed there were few differences between femicides and attempted femicides regarding the severity of violence. In the cases when victims survived, the perpetrator only stopped because of intervention (sometimes physically) by a third person or because the perpetrator was not able to finish the intended act. In all the analyzed cases perpetrators were men and victims were women and in all cases the perpetrator and the victim were current or former intimate partners.

In the analysis of criminal records, we applied the context-specific approach proposed by Dobash and Dobash (1983). In investigating violence, they explain the specific nature of the event (including the origin of the conflict, obtained injuries, time, location and response of the community) as well as the dynamics of the "preparation acts", the conflicts of interest in the relationship, etc. should be analyzed

in the broader social context of aspirations and expectations of the individuals and the community. A complex explanation of the "final act" is reached only if we examine the entire context in which the action(s) occurred. If the offense of murder is taken out of context and only the final violent act examined, the whole picture of what happened cannot be seen. We therefore identified four significant levels in which conditions for intimate partner violence are created. These are institutional, ideological, interpersonal and individual:

With the in depth examination of the context we tried to extract the main characteristics and dynamics of intimate partner homicides and find what connects these crimes at the individual level, partnership level and social system level. At the individual level, we were interested in demographic, social, psychological and personality characteristics of the victims and perpetrators. At the partnership level, we studied the characteristics of the relationship between the victim and the offender. Through the context of the relationship between the victim and the offender we tried to find out the basic and special prominent features of these relations. We attempted to figure out whether the relationships were characterized by any type of violence (intimate terrorism or situational couple violence) (Johnson, 2008), and what forms of violence were present (psychological, physical, sexual, economic, stalking).

At the social system level, we were interested in different aspects of the social context or the environment in which the victims and perpetrators lived. We wanted to find out how institutions (local or state) as well as people in the micro social context of the perpetrators and victims (as family members, neighbours, close friends, etc.) reacted (helped the victims, trying to prevent it) to the violence of the perpetrators.

Below we will present the key characteristics of intimate partner murders of women in Slovenia, obtained on the basis of analyzed court files. The data display will follow a qualitative overview of key features and findings that will be supported by literal quotes and individual cases.

MALE DOMINATION AND MULTIPLE FORMS OF LONG-TERM VIOLENCE

In the majority of the examined cases (21 out of 24) one can find "a history of intimate partner violence" that Johnson (2008) calls »intimate terrorism«,⁶ which

5 Part of a wider debate that due to space constraints is not discussed in this article are also the psychological explanations (Dutton, 1995, 2007; Dutton and Kerry, 1999), which explain personality traits and other characteristics of violent men.

6 In analyzing the context of the events between the defendant and the victim, we pay special attention to the distinction of types of violence after Johnson (2006, 2008), as this distinction is essential for identifying the gender specificity of both previous violence and the offense of murder or attempted murder. The essence of distinguishing the types of violence after Johnson is understanding that some individuals use violence to control their partner, others use it to resist the controlling behavior of their partner, and then there are cases in which violent behavior is not associated with monitoring (Johnson, 2008, 5).

Figure 2: International Days for the Elimination of Violence against Women 2018 (Archive Društvo Ženska svetovalnica, Pristop).

means that a violent partner exercised multiple forms of violence (physical, psychological, sexual, economic violence and stalking) to maintain permanent and/or long term control over his partner while in a female partner's behaviour violence was not identified.⁷ For example, the daughter of one of the perpetrators (a witness in proceedings) said: »Mum never fought back, because when she did, it was even worse« (Case, 20).

Analyzed cases lead us to the conclusion that intimate partner femicides are criminal offences which rarely occur unexpectedly without obvious prior risk factors, such as intimate partner violence, threats, extreme jealousy and stalking by the perpetrator. A man usually murders his intimate partner after a long period of prior »intimate terrorism«, which is usually manifested as physical violence along with other forms of abuse and exploitation.

This type of violence is clearly associated with the disproportionate distribution of power between the

perpetrator and the victim and creates an environment that Kirkwood called "the web of abuse". Eyewitness statements show what the characteristics of this kind of violence contain. The daughter of one of the female victims stated:

[...] my dad beat my mum often since the beginning. [...] Now I remember a situation when I visited them approximately one month before today's proceedings. I saw him sitting at the table. He was wearing a jacket and shoes. Mum served lunch to him and asked him to take off his jacket and shoes. He gave her a 'terrible look'. Then she went under the table on her knees and took off his shoes, then she took off his jacket and he did not even stand up [...] (Case, 14).

It is important to note, that in one-third of the cases (7 out of 21) male partners did not use physical

⁷ The presence of violence was confirmed by the surviving victims and by witnesses. In some cases, it is also possible, although less frequently, to find confirmations by institutions such as centers for social work, the police, physicians and psychiatric institutions, which have, in the past or prior to the event, dealt with the couple or family due to the perpetrator's violence.

violence prior the criminal offence, but used different forms of psychological violence, such as extreme jealousy, stalking, harassment, controlling and possessive behavior, verbal violence and humiliation. It is important to highlight that psychological violence should be considered as dangerous as physical violence.

Analysis also shows that victims had failed to recognize some of the forms of psychological violence and its danger. When a male partner was physically aggressive towards his female partner, witnesses and victims who survived reported his violent behaviour. When a usually psychologically violent male partner was not physically aggressive, witnesses and/or victims who survived talked less about psychological violence than about jealousy that escalated into an outburst of anger. Interesting and telling is that neither the victim who survived nor the witnesses defined such behaviour as violent or especially problematic.

A significant risk factor of a femicide or an attempted femicide is a direct death threat (Campbell et Al., 2003; Podreka, 2013). A review of criminal records indicates that a perpetrator in most of the cases (19 out of 24) issued death threats against his partner and intimidated her many times before.

In addition, data about stalking demonstrate the inevitability of these murders and possessive attitudes of the perpetrators toward the victims. In almost two thirds of the cases (15 out of 24) the perpetrators stalked the victims in various ways. Dutton (1995) reported that extremely jealous and violent partners often become stalkers after the termination of the relationship. Our analyses undoubtedly confirms this assumption, since the survivors and witnesses in all cases clearly reported that they were unable to escape from the violent partner after the termination of the relationship, and that the violence continued with various forms of harassment or stalking. One survivor stated:

I thought that by leaving him I was done with him, but I still saw him coming in the bar where I worked and in our residential building [...] I think he slept in the basement of the apartment for a week and called me a few times [...] at that time he also started with threats [...] once we even met in the lift of my residential building and on that occasion he pressed me forcefully, actually threw me into the wall of the lift and demanded the keys of the apartment [...] (Case 20).

Data about the consciousness of the perpetrators at the time of the violence shows their rational intent to assault or kill their partner. Our analysis shows that only 3 out of 24 perpetrators were found not responsible for the crime, according to the conclusions of the court. That supports the conclusion that in most cases

the perpetrators were conscious of their actions during the offense and they intended to use serious and in some cases lethal violence. The fact that in almost half of the cases the judges concluded that the offense was planned clearly confirm that intimate partner femicides are not the acts of otherwise non-violent or mentally insane men, but are in most cases deliberate and rational acts, characterized by a long period of violence and abuse against murdered partners.

Male sexual proprietariness

The analysis of the characteristics, motives and dynamics of intimate partner femicides are mainly connected (according to court conclusions) to extreme jealousy. The latter is a consequence of the feeling of »proprietariness« over their partner and it is expressed through domination, control and possessiveness which clearly confirm ideals of male dominance and the female subordination.

The examination of the psychological profiles and personality traits of the perpetrators show that they are a heterogeneous group of individuals, but what almost all of them have in common are very strong traditional, patriarchal attitudes towards partner relationships and gender roles. These men perceive their partners as their property and in their perception, their partner has no right to resist his demands. Their partner's resistance is perceived as a direct violation of their rights, which can be protected by all means, even with the most extreme (murder). For example, in the final hearing one of the perpetrators stated:

Now a question arises, what is the cause, who is guilty, who led me, such a good man, to the imprudent/injudicious state. The only answer, that I know, is that my former wife is guilty for everything. If she had behaved as a wife should behave, everything would have been all right [...] In many countries, adulteress, like my wife is, would be stoned to death, but I as a Christian forgive her for everything [...] (Case 21).

From their psychological profiles and personality traits we can assume that they are not strong and self-confident men but men that use the most extreme forms of violence when they feel they are losing power and control in a relationship. This is proven also by the fact, that in addition to the history of intimate partner violence, the analysis of the cases indicates a strong correlation between intimate partner femicide or attempted femicide and the decision of women to end a (violent) relationship and leave her (violent) partner. In just over a half of the cases (13 out of 24), the female partner was in different stages of leaving her partner or the relationship ended a long time ago (couple of

Figure 3: International Days for the Elimination of Violence against Women 2018 (Archive Društvo Ženska svetovalnica, Pristop).

months, even more than a year). The analysis shows that the risk is immediate not long term as most femicides occurred a few days after the announcement of ending the intimate relationship or a few months after divorce. Nevertheless, we have to be careful when calculating risk time. It can also take more than a year after divorce. On the other hand, we have to emphasize that only a minimal proportion of divorces end with homicide or attempted homicide. However, this data is very important, because it suggests that women who experience violence need special protection and attention also after they (announce their intentions to) leave a violent relationship.

In all the cases in our sample, the end of a relationship was initiated by a woman, usually due to her partner's violence. Moreover, as confirmed by the courts, the inducement to commit a criminal offence was a woman's decision to end a violent relationship. When courts classify the motive for the criminal offence as »jealousy« and/or »revenge« it is meant that the perpetrator did not want to accept that the victim actually left him. The perpetrator's extreme jealousy was

stimulated by the fact that a female partner wanted to end the relationship or divorce the violent partner and/or her new relationship. It is important to point out that all the perpetrators were extremely jealous, possessive and controlling even before the critical incident. Thus, it would be wrong to understand the motive of jealousy as something separate, as a result of a specific situation. On the contrary, it is a possessive and violent man's reaction to the loss of control over "his woman". When a female partner left her violent and extremely jealous partner, the partner's violence was transformed into stalking (reoccurring pursuing), manifested as monitoring, harassment (phone calls, letters), waiting in front of her workplace, house, harassment of her relatives, vandalism, death threats and physical attacks at times with the intention to get her back. After he realized that, she will not change her decision he used lethal violence against her. This is clearly indicated in the next two citations from two of the final hearings:

The Court concludes that the defendant had a

motive, as according to the testimony of relatives it can be assumed that the accused saw the victim as his possession, that he was very jealous and that when he saw she was finally leaving and not coming back, he decided to kill her rather than let her leave him (Case 10).

He committed a crime in order to release anger, rage, wrath, which was stimulated by the fact that his partner demanded a divorce and found a new partner (Case 13).

This is demonstrated also by the analysis of the motives. Namely in more than a half of the cases (14 out of 24) courts concluded that the motive for the crime was associated with »arrogance and jealousy«. A more detailed contextual analysis of motives is shown that the perpetrators used lethal violence as a response to the strong position and resistance of their partner, which is a reason to call them "male sexual proprietariness" (Wilson and Daly, 1992a).

Dobash and Dobash (1998) also note that male perpetrators of intimate partner violence kept the belief that women in a relationship do not have equal rights with men to contest, negotiate and discuss. These men understand women controversy as annoying and as a threat to their authority. Violence is used as a means for the confirmation of their authority and for silencing the female voice in everyday events (Dobash and Dobash, 1998, 167).

We contextualize men's violence against women in intimate partner relationships, with the discourse of hegemonic masculinity (Connell, 2005; Messerchmidt, 2005). Male violence could be understood as the ultimate expression of a man's perception of his power over his partner and the confirmation of his own hegemonic masculinity, but at the same time, it can also be an expression of frustration due to failure to achieve this ideal and awareness about losing his power and control in the relationship. According to our analysis the deadly violence used by the perpetrators against their partners, was primarily connected with the latter. The men in our sample used deadly violence against their partners mainly as a means of repositioning themselves and their own authority, both in relation to their partner, among their friends and in the wider society from which they want to get confirmation of their manliness. As it is believed among them that, a real man has to be able to keep his woman for himself. In this context their testimonies also show that violence was not experienced as an expression of their power, but rather as an expression of their powerlessness.⁸

⁸ These findings are consistent with the findings of some other international studies (Wallace, 1986; Hearn, 1998; Anderson and Umber son, 2001; Arin, 2001; Fuller, 2001; Dobash and Dobash, 2015), which also note that the use of violence by men in intimate relationships is strongly associated with a purpose towards the establishment of power and control in the relationship, especially when such a position is questioned.

CULTURAL CONTEXT, IDEOLOGICAL PATTERNS AND MALE DOMINATION

As these severe crimes cannot and should not be understood as isolated, sudden and un-expected acts of otherwise peaceful male individuals, we think that they could only be fully explained if they are investigated as a part of a complex intersection of factors on different levels where cultural context and ideological patterns maintain male dominance and the subordination of women play a special role.

Although we demonstrate the significance of these social and ideological patterns, we also suggest that intimate partner femicides do not have one unitary cause. There can be many pathways resulting in femicide and they can be different. With the help of a contextual-specific approach and an ecological model, we conclude that the context of intimate partner femicides involves the intersection of factors at the individual level, partner relationship level and social system level.

Our analysis, as well as various international studies (Campbell et al., 2003; Campbell et al., 2007; Aldridge and Browne, 2003), indicates that individual perpetrators' personal circumstances, e.g. unemployment or social deprivation, youth victimization because of domestic violence, alcohol and drug abuse, mental and personality disorders, represent important risk factors for intimate partner femicides. At the same time, the perpetrators' psychological profiles and their personality characteristics indicate that the above-mentioned individual factors are not principal reasons for intimate partner femicides. We reached this conclusion after examining the perpetrators psychological profiles and personality characteristics, which significantly reflect their traditional gender relationship values, social values and high tolerance for violence. As we stated before, it seems that these perpetrators are, in general, not self-confident males and they use the most extreme form of violence when they feel they are losing power and control in a relationship with "their women".

Intimate relationships with personal exchanges, interactions and daily conflicts form a specific context, where violent incidents can occur. A broad social and cultural environment, which reproduces the ideology and system of male dominance and traditional gender roles in a society and/or local community, plays an important role here. In conflicts of interests, when a woman questions her partner's power and dominance and does not behave according to the expected traditional values, some men feel the right to discipline and punish their partners with the use of violence, which

can lead to homicide.

Although today we live in a world with less gender inequality, at least at the formal legal level, we still witness a male dominated culture, »*a world gender order that mostly privileges men over women*« (Connell, 2005, 260). Connell (2005) nevertheless admits that there are some local exceptions, but explains: »*there is a patriarchal dividend for men collectively, arising from higher incomes, higher labour force participation, unequal property ownership, greater access to institutional power, as well as cultural and sexual privilege. [...] The conditions thus exist for the production of a hegemonic masculinity that embodies, organizes and legitimates men's domination in the world gender order as a whole*« (Connell, 2005, 260–261).

But off course, nowadays, at least in so called »Western cultures«, gender inequality cannot be understood in terms of the old patriarchal ideology, which was maintained and supported by legal norms, regulations, and repressive measures. At least in western cultures, where gender equality at the normative level is achieved, the system maintains much more sophisticated and less visible discrimination, in a way that operates beyond our awareness.

This is the context in which we need to understand the intimate partner violence and femicide, because they are basically the result of the belief of some men to have the right to control, dominate and possess their partner. As Jacqueline Campbell (1992, 111) stated: »*The tradition of male ownership of women and male needs for power are played out to horrible conclusions. The message of femicide is that many men believe that control of female partners is a prerogative they can defend by killing women*«.

We would therefore like to stress that when trying to understand and explain (which does not mean justify) intimate partner femicides, it is therefore very important not to avoid the issue of male control, pow-

er, domination and possessiveness, which we believe, represents the core source of these crimes.

CONCLUSION

From the analyzed cases in our sample we can confirm that intimate partner homicides of women in Slovenia are distinctly gendered criminal offences and that Slovenia does not differ significantly in this respect from other countries as well as when personality and social characteristics of perpetrators and victims and it causes, inducements and dynamics of these crimes are considered. In Slovenia as well as in the majority of other countries, the number of female victims is disproportionately higher than the number of male victims and almost half of homicides of women are committed by a former or current spouse or intimate partner.

If we try to summarize the most significant characteristics of these severe acts in Slovenia we would put forward the following: These are "predictable" acts of males towards their female (ex)intimate partners or (ex)wives as intimate partner violence (including death threats and stalking) was, in most cases, present for a long period of time. These are acts of those male partners that cannot bear a feeling of losing control over "their women" in a private context as in their local communities and private settings males are still predominantly understood as the ones that still have to have a dominant position at home and in wider society. Our analysis does not support the explanations that are often heard either in court rooms or in media that behind these severe acts stand "a man's great love" and "jealousy"; we instead claim that the basis of these acts are strong traditional or patriarchal attitudes on partner relationships and gender roles and especially male feelings of the ownership of their female partners.

ZNAČILNOSTI INTIMNOPARTNERSKEGA FEMICIDA V SLOVENIJI

Jasna PODREKA

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, Aščerčeva cesta 2, Ljubljana, Slovenija
e-mail: jasna.podreka@ff.uni-lj.si

POVZETEK

V prispevku avtorica predstavi in tematizira značilnosti intimnopartnerskih umorov žensk v Sloveniji. Proučevanje je zasnovano na teoretskih temeljih razumevanja nasilja nad ženskami, ključne ugotovitve pa avtorica črpa iz obsežne empirične raziskave, ki jo je izvedla na osnovi analize primerov intimnopartnerskih umorov ter poskusov umora žensk v Sloveniji med leti 2000 in 2011. Analiza primerov pokaže, da so intimnopartnerski umori žensk pogosto »napovedana« kazniva dejanja, ki se le redko zgodi iznenada, ne da bi bil pred tem prisoten vsaj kakšen vidnejši dejavnik tveganja, kot so intimnopartnersko nasilje, storilčeve grožnje, izrazito ljubosumje in zalezovanje. Moški namreč partnerko praviloma umori po dolgem obdobju predhodnega »intimnega teroriziranja«, ki se najpogosteje manifestira kot fizično nasilje, to pa praviloma spremljajo tudi druge oblike zlorab in izkoriščanja. Zato avtorica zagovarja stališče, da so intimnopartenrski umori žensk izrazito spolno zaznamovana dejanja, vzroke zanje pa moramo iskati v širšem družbenem sistemu spolne neenakosti in drugih družbenih neenakosti, v katerem se moška dominacija s sistemsko, družbeno ravni prenaša tudi na individualno raven, na raven odnosov, in v katerem si nekateri moški pridržujejo pravico do nadzorovanja življenja svojih partnerk.

Ključne besede: intimnopartnersko nasilje, nasilje nad ženskami, femicid, moško spolno posesništvo, Slovenija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Aldridge, M. L. & K. D. Browne (2003): Perpetrators of Spousal Homicide: A Review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 4, 3, 265–276.

Anderson, K. L. & D. Umberson (2001): Gendering Violence: Masculinity and Power in Men's Accounts of Domestic Violence. *Gender & Society*, 15, 3, 358–380.

Antić-Gaber, M., Dobnikar, M. & I. Selišnik (2009): Gendering Violence against Women, Children and Youth: From NGOs via Internationalization to National States and Back? In: Antić-Gaber, M. (ed.): *Violence in the EU Examined. Policies on Violence against Women, Children and Youth in 2004 EU Accession Countries*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 17–31.

Arin, C. (2001): Femicide in the Name of Honor in Turkey. *Violence Against Women*, 7, 7, 821–825.

Browne, A., Williams, K. R. & G. D. Dutton (1999): Homicide Between Intimate Partners: A 20-Year Review. In: Smith, M. D. & M. A. Zahn (eds.): *Homicide: A Sourcebook of Social Research*. California, Sage, 149–164.

Campbell, J. C. (1992): 'If I Can't Have You, No One Can': Power and Control in Homicide of Female Partners. In: Radford, J. & D. E. H. Russell (eds.): *Femicide: The Politics of Woman Killing*. Buckingham, Open University Press, 99–113.

Campbell, J. C. et al. (2003): Risk Factors for Femicide in Abusive Relationships: Results From a Multi-site Case Control Study. *American Journal of Public Health*, 93, 7, 1089–1097.

Campbell, J. C., Glass, N., Sharps, W. P., Laughon, K. & T. Bloom (2007): Intimate Partner Homicide: Review and Implications of Research and Policy. *Trauma, Violence, & Abuse*, 8, 3, 246–269.

Connell, R. W. (2005): Masculinities. California, University of California Press.

DeKeseredy, W. S. & M. D. Schwartz (2005): Masculinities and Interpersonal Violence. In: Kimmel, M. S., Hearn, J. & R. W. Connell (eds.): *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. California, Sage, 353–366.

Dobash, R. E. & P. R. Dobash (1979): Violence against Wives: A Case Against the Patriarchy. New York, The Free Press.

Dobash, P. R. & R. E. Dobash (1983): The Context-Specific Approach. In: Finkelhor, D., Gelles, J. R., Thotaling, T. G. & A. M. Straus (eds.): *The Dark Side of Families*. Beverly Hills, California, Sage, 261–276.

Dobash, R. E. & P. R. Dobash (1998): Rethinking Violence against Women. London, Sage.

Dobash, R. E. & P. R. Dobash (2015): When Men Murder Women. Oxford, Oxford University Press.

Dutton, D. G. (1995): The Batterer: A Psychological Profile. New York, Basic Books.

Dutton, D. G. (2007): The Abusive Personality. Violence and Control in Intimate Relationship. New York, The Guilford Press.

Dutton, D. G. & G. Kerry (1999): Modus Operandi and Personality Disorder in Incarcerated Spousal Killers. *International Journal of Law and Psychiatry*, 22, 3–4, 287–300.

Falk, G. (1990): Murder: An Analysis of Its Forms, Conditions, and Causes. United States, McFarland and Company.

Filipčič, K. (2009): Legal Responses to Domestic Violence: Promises and Limits. In: Antić-Gaber, M. (ed.): *Violence in the EU Examined. Policies on Violence against Women, Children and Youth in 2004 EU Accession Countries*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 115 – 124.

Fuller, N. (2001): She Made Me Go out of My Mind: Marital Violence from the Male Point of View. *Development*, 44, 3, 25–29.

Hearn, J. (1998): The Violences of Men. How Men Talk About and How Agencies Respond to Men's Violence to Women. London, Sage.

Hearn, J. & K. Pringle (2006): European Perspectives on Men and Masculinities. National and Transnational Approaches. Great Britain, Palgrave Macmillan.

Johnson, M. P. (2006): Violence and Abuse in Personal Relationship: Conflict, Terror, and Resistance in Intimate Partnership. In: Vangelisti, A. L. & D. Perlman (eds.): *The Cambridge Handbook of Personal Relationship*. New York, Cambridge University Press, 557–576.

Johnson, M. P. (2008): A Typology of Domestic Violence: Intimate Terrorism, Violent Resistance, and Situational Couple Violence. Boston, Northeastern University Press.

Kimmel, M. S., Hearn, J. & R. W. Connell (2005): *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. California, Sage.

MacKinnon, C. A. (1989): Toward a Feminist Theory of the State. Cambridge, Harvard.

Messerschmidt, J. W. (2005): Men, Masculinities, and Crime. In: Kimmel, M. S., Hearn, J. & R. W. Connell (eds.): *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. California, Sage, 196 - 212.

Ministry of the Interior, Police (2012): Police Report for the Year 2011. Ljubljana, Ministry of the Interior of the Republic of Slovenia.

Podreka, J. (2013): Violence Against Women and Intimate Partner Homicides of Women in Slovenia. Doctoral Dissertation. Ljubljana, Faculty of Arts.

Renzetti, C. M., Edleson, J. L. & R. K. Bergen (2001): Sourcebook on Violence against Women. London, Sage.

Russell, D. E. H. (2001): Femicide: Some Men's 'Final Solution' for Women. In: Russell, D. E. H. & R. A. Harmes (eds.): *Femicide in Global Perspective*. New York, Teachers College Press, 176 - 188.

Serran, G. & P. Firestone (2004): Intimate Partner Homicide: A Review of the Male Proprietariness and Self-Defense Theories. *Agression and Violent Behavior*, 9, 1, 1–15.

Sterle, J. (1999): Umori v Sloveniji v letih 1990–1997 [Homicides in Slovenia between 1990 and 1997]. *Journal of Criminal Investigation and Criminology*, 50, 4, 351–364.

Voglar, M. (1997): Družinski umori v Sloveniji [Familij Homicides in Slovenia]. *Journal of Criminal Investigation and Criminology*, 48, 1, 51–62.

Wallace, A. (1986): Homicide: The Social Reality. Sydney, New South Wales.

Wilson, M. I. & M. Daly (1992a): Till Death Do Us Part. In: Radford, J. & E. H. D. Russell (eds.): *Femicide: The Politics of Woman Killing*. Buckingham, Open University Press, 83–98.

Wilson, M. I. & M. Daly (1992b): Who Kills Whom in Spouse Killings? On the Exceptional Sex Ratio of Spousal Homicides in the USA. *Criminology*, 30, 2, 189–215.

Wilson, M. I. & M. Daly (1998): Sexual Rivalry and Sexual Conflict: Recurring Themes in Fatal Conflicts. *Theoretical Criminology*, 2, 3, 291–310.

Wilson, M. I., Daly, M. & C. Wright (1993): Uxoicide in Canada: Demographic Risk Patterns. *Canadian Journal of Criminology*, 35, 263–291.

Yllö, K. (1993): Through a Feminist Lens. Gender, Power, and Violence. In: Gelles, R. J. & D. R. Loseke (eds.): *Current Controversies on Family Violence*. Newbury Park, London, New Delhi, Sage, 47–62.

Yodanis, C. L. (2004): Gender Inequality, Violence Against Women, and Fear. A Cross-National Test of the Feminist Theory of Violence Against Women. *Journal of Interpersonal Violence*, 19, 6, 655–675.

received: 2019-02-22

DOI 10.19233/ASHS.2019.03

VIOLENCE AGAINST WOMEN IN POLAND – THE POLITICS OF DENIAL

Magdalena GRZYB

Jagiellonian University in Kraków, Faculty of Law and Administration, Criminology Department, Gołębia 24, 31-007 Kraków, Poland
e-mail: magdalenaagrzyb@gmail.com

ABSTRACT

The paper discusses how that political climate in Poland and the politics of the present government enforcing patriarchal ideology can affect and further undermine already limited women's rights. The author tracks the situation of women during the communist era, during the transformation and while shaping liberal democratic order. It introduces a concept of the 'politics of denial' of violence against women as a suitable analytical framework that helps to understand the dynamics of Polish public debate in last decades, and also reasons and implications of such a political stance.

Keywords: women's rights, violence against women, Poland, Catholic Church, gender equality, post-socialism

LA VIOLENZA CONTRO LE DONNE IN POLONIA – LA POLITICA DELLA NEGAZIONE

SINTESI

L'articolo discute su come il clima politico in Polonia e la politica dell'attuale governo, il quale impone l'ideologia patriarcale, possano influenzare e ulteriormente indebolire i diritti delle donne, già piuttosto limitati. L'autrice traccia la situazione delle donne durante l'era comunista, durante la fase di transizione e nell'attuale sistema democratico liberale. Introduce il concetto di "politica di negazione" della violenza contro le donne, come un quadro analitico adatto per aiutare a comprendere le dinamiche del dibattito pubblico polacco negli ultimi decenni, nonché le ragioni e le implicazioni di una tale posizione politica.

Parole chiave: diritti delle donne, violenza contro le donne, Polonia, la Chiesa cattolica, uguaglianza di genere, post-socialismo

INTRODUCTION

Femicide is a killing of a woman because of her gender. It is the ultimate form of violence in the continuum of violence that women suffer in patriarchal societies. It takes different forms across the world, although the most common one form is killing of women by their partners or relatives. The term femicide it is not only a simple acknowledgement that some women are killed because of their gender. It does not only suggest that femicide is a form of discrimination that women suffer in patriarchal societies. Besides that, it is a political call for action to end violence against women and femicide as its most extreme manifestation (ACUNS, 2013). The mere public acknowledgement of femicide as a fact can become an important political step that many countries and policymakers are still reluctant to make.

The Global Study on Homicide 2013 (UNODC, 2014) indicates that almost half of all female victims of homicides worldwide have been killed by their family members or partners (former or present), while among male victims only 1 in 20. It is estimated that of all the females killed in 2012 (93 000 women), 47% (43 600) were killed by their relatives or intimate partners, whereas only 6% (20 000) of all male victims were killed in analogical circumstances. Accordingly, at the global level, more than twice as many women as men are killed by their intimate partners or family members. In Europe itself the data from 15 countries shows that 55% of killed females are killed by their intimate partners whereas only 18% of men are killed in such a way.

Femicide is a widespread phenomenon, ubiquitous in every country, also in Poland. Despite dynamic research on femicide, internationally and in most Western and many non-Western countries, there are still no reliable studies nor official statistics regarding femicide in Poland.

The article explains the lack of political and public interest in violence against women, including femicide, in Poland and traces its roots in overall context of the women's rights predicament in post-communist Poland. Part 1 presents the current estimates of the female homicide victimization in Poland and discusses its credibility. It argues that despite the lack of official data and political recognition, the issue of violence against women is highly politicized. Part 2 describes the broader context of women's rights before and after 1989 in Poland and how the democratic transition affected gender equality. Part 3 focuses on current political debates around violence against women, particularly on occasion of ratification of Istanbul Convention. In conclusion I will try to summarise how that political climate and the politics of the present government enforcing patriarchal ideology can affect and further

undermine already limited women's rights. In my argument, I introduce a concept of the 'politics of denial' of violence against women as a suitable analytical framework that helps to understand the dynamics of Polish public debate in last decades, and also reasons and implications of such a political stance.

LACK OF OFFICIAL (AND UNOFFICIAL) DATA ON FEMICIDE

Despite the fact that Poland ratified the *Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence* (Istanbul Convention) in 2015 which obliges State parties to collect disaggregated relevant statistical data, and support research on violence against women (article 11), there is still no official data on forms of violence against women covered by the Convention nor homicide data disaggregated by gender of the victim therefore no one is able to measure female homicide victimization in Poland.

Media releases reproduce two figures that are actually estimates, quite disparate ones. The first is that each year approximately 400–500 women are killed (but also commit suicide) as the result of domestic violence. This is an estimate published in brochure *Stereotype beyond the Law. The Criminal Justice in cases of family violence related homicides* launched by Women's Rights Centre (CPK, 2014). That number though seems highly exaggerated and improbable, given the relative low homicide rates for the whole population (in 2016 there were 456 homicides overall).¹

The second number reiterated in the public discourse is 150 female homicides. That figure comes from Beata Gruszczyńska's study on violence against women (Gruszczyńska, 2007) conducted in 2004 which was the part of International Violence Against Women Survey. However, since the survey did not cover lethal violence that number seems also to be an estimate. Given that overall homicide rate was at that time roughly 980 (in 2004) 848 (in 2007), the number of 150 female victims of lethal domestic violence seems plausible. Nevertheless, such a figure is still an approximation.

Given that according to Global Study on Homicide (UNODC, 2014, 13, 50) an average rate of female homicide victimization in Europe is 28% (based on conviction rates, not police data) one can assume that probably also in Poland less than one third of all homicides victims would be female. That would give us around 128 female victims in 2016. Moreover, the share of intimate partner/family-related homicide in Europe also accounts for 28% of all homicides. Hence the estimation of that sort of homicide, which affects mostly women, would also be around 128.

¹ Source: Police statistics, <http://www.statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko/63411,Zabójstwo-art-148.html> (last access: 22. 5. 2019).

Basically, Poland has quite low homicide rate that has been gradually decreasing since 2005, however one has to bear in mind that intimate partner/family-related homicide has totally different dynamics than other types of homicides. Their enduring factors may prevail and resist decreases in overall homicide rates (UNODC, 2014, 51), thus their overall share in dynamic homicide rates may vary. The decrease in homicide rate in Poland is attributed chiefly to demographic factors – the generation of baby boomers born in 1980s grew. Currently, according to Police, 9 in 10 homicides are related to family or acquaintance disputes. Most of perpetrators knew their victim for years beforehand.

The mainstream media seldom covers femicide cases, and if ever, it never frames it as a structural problem of gender-power relations and/or gender inequality issue. The latest high-profile case that captured public attention was from August 2017 of a young 26-years old woman who died as a result of injuries after 10 days-long abduction and gang rape by three men. The victim met one of the perpetrators in public transportation and accepted his invitation to a house party. Once she arrived she realized there were only two other men and she was locked in the apartment with them. After 10 days in captivity, she managed to escape, yet few days later she died in hospital of injuries. The case was depicted as an unusual act of cruelty, the perpetrators being referred to as 'degenerates' (Super Express, 2017). The media criticized the Minister of Justice, Zbigniew Ziobro, for penal populist exploitation of the tragedy (Płatek, 2017). However nowhere, either in tabloids or mainstream press, not even progressive liberal ones, the crime was framed as misogynous crime or even an act of violence against women or gender inequality issue. That kind of framework of analysis seems alien to the Polish public debate. The systemic and structural dimension of violence against women, so the gender component of such crimes, are in fact refused.

POLITICAL INSTRUMENTALIZATION OF VIOLENCE AGAINST WOMEN

The victimization surveys on non-lethal forms of violence against women indicate rates similar to other countries in the region. The above-mentioned IVAWS survey from 2004 showed that 30% of women experienced physical violence in their lifetime and 6% in last year, and 16,5 % experienced sexual violence in their lifetime (3,2% were raped) and 1,6% within last year (Gruszczynska, 2007, 58–61). The recent FRA survey (2014) conducted in 2012 showed slightly lower rates: 19% of women experienced physical violence since the age of 15 (4% in last year), and 5% experienced sexual violence (1% in last year prior to interview) (FRA, 2014). The FRA survey (2014) was the first EU-wide study using uniform methodology that demonstrated that there were not great disparities in rates of

domestic violence within all EU countries (it showed less variation than other international surveys), hence it is rife and of a great concern in every single European country. Nonetheless, the FRA survey displayed also that Poland was the country with the lowest rates of violence against women. This information has been politically abused.

Right-wing politicians, particularly of Law and Justice Party (PiS) and journalists used these results in public and political debate as a pretext to belittle or even deny the existence of the violence against women in Poland. It was also exploited as an ultimate argument to reject the Istanbul Convention, which according to them (and the hierarchies of Polish Catholic Church statements) was posing a threat to Polish family, Polish tradition and our Christian legacy. They were saying 'since we have the lowest rates of VAW in Europe, VAW is not an issue in Poland, and we do not need such a Convention. We have always treated our women with respect and no one will tell us otherwise or impose on us an obligation to eradicate our values/traditions and so forth' (Grzyb, 2014).

The women's rights organisations contested these results as underestimated. They argued that there had to be something wrong with the methodology or interviewing method, and that the authors did not take into account our cultural context and very low willingness among women to report/talk about victimization experiences (Grabowska & Grzybek, 2016, 13–14).

The most recent study, published in 2016 by a NGO STER (Grabowska & Grzybek, 2016), conducted on a sample of 541 women, showed way more 'alarming' rates. For instance, 22% of women since the age of 15 have experienced rape (unwanted intercourse (8% of perpetrators were strangers, 63% ex-partner, 22% current partner); 37% have experienced some other form of sexual violence; 87% of women suffered some form of sexual harassment. As far as reporting is concerned, 91% of victims did no report a sexual violence to the Police. Nevertheless, the sample of that survey was said unrepresentative.

The whole situation, namely a denial of violence against women, is actually a part of a wider phenomenon observed in Polish politics since transformation that has exacerbated in recent years, namely the withdrawal of an entire women's agenda in democratic Poland.

ANTI-FEMINIST AGENDA IN POLAND SINCE 1989

Communist era in Poland 1945–1989

Political reluctance or even actual denial of violence against women in Polish politics is part of larger anti-feminist agenda set since the collapse of communism. Democratic transition and establishment of liberal democracy were shaped by two ideological forces –

neoliberalism and conservative Catholicism – which combined undermined gender equality. It affected both the gains of communist era and new challenges that emerged later.

The imposition of communist regime in Poland by Soviet Union after World War II in 1945 meant a radical social change, a breaking down the *ancien régime* and construction of a new society. New authorities were fiercely fighting tradition, and so were the old elites and the Catholic Church that was holding hegemonic position in Poland. Both, existing elites and Catholic Church were being perceived as reactionary forces. Apart from robust industrialization, modernization, post-war reconstruction, the social upheaval also intended social equality, which of course included equality between men and women. One of the main goals of communism, particularly in its Stalinist version (Fidelis, 2010) was the advancement of women particularly in terms of equal participation in labour force and doing the same work as men. Communist regime was formally pursuing gender equality as a key element of its ideology. Women were legally equal to men, had their reproductive rights guaranteed and had broad access to education and labour market. They could enjoy rights and access to education, labour sphere and economic independence that their female peers in capitalistic bourgeois West could only dream of (de Beauvoir, 1949).

It is noteworthy though that the massive inclusion of women into the workforce during the post-war period was the result both of policies imposed by the authorities and of economic necessity, but not of the individual decisions of the women themselves nor of the manifestation of its real liberation. Since equality in the employment,² economic and reproductive rights was imposed "from above" by the State, the change of the system and public discourse was not preceded or accompanied by the change of social mentality in this regard (Zielińska, 2011; Marody & Giza-Poleszczuk, 2000).³ In the private sphere, women continued to be oppressed. Socialist emancipation did not mean liberating women from domestic tasks or involving men, but rather facilitating them through technological progress and mechanization. One of the strongest feminist critiques of state socialism, is that despite the progressive policies that helped women in employment and education, the State failed to reduce gender inequalities within the family – women were still expected to manage the household and care for children, husbands and elderly or sick relatives – as well as the workplace where the gender wage gap and segregation persisted (Mishtal, 2015, 166).

It is also important to bear in mind that the majority of society, especially in the early years of the regime, was very hostile towards the communists. As the sociologist Henryk Domański (2014, 185) points out, the Communist system had little support in Poland. The symbolic image of Polish women during Stalinism – a young and cheerful woman on the tractor – then disappeared and the authorities after 1956 returned to the more traditional imaginary of women. This retreat aimed as a way of legitimizing the authorities towards society (Fidelis, 2010). The communists stopped enforcing gender equality in society. It was also observed in the workplace. Although women did gain access to employment, segregation to the 'male' and 'female' jobs persisted. Likewise, their opportunities for promotion at work were not the same as men's. Consequently, traditional female roles rather than transforming were upheld. It was only complemented by the new duty of professional work. Professional work for many women meant only additional burden to their domestic duties (Ślusarczyk, 2014, 282), not liberation or personal fulfilment. And hence it is said, that forced equality was in fact in many cases illusory.

In fact, what the communism did accomplish in Poland, was the mass incorporation of women's labour into production sphere, however in private/moral sphere women were still subject to conservative and traditional gender roles and patriarchal domination (Fidelis, 2010). Economic empowerment of women was not followed by their moral/social emancipation from traditional gender roles.

While women gained economic independence in the communist regime, their labour and reproductive rights (since 1956 abortion was legal) were ensured, people used to seek refuge in private life and in the Church as the only places where they could hide from the ideological power of the State. Family and Church became bulwarks of freedom and at the same time the refuge from the oppressive State. As a result, women felt appreciated for their position in the family and did not want or strive for success in professional or public activity. According to some historical explanations in the period of the communism in Poland, women were accepting their discrimination, because, exactly as in old times of noblesse, thanks to their high position in the family and the Poles' appreciation for family life and Christian values, discrimination did not threaten their self-esteem and dignity.

This was also the case when the first democratic opposition movements emerged in the 1970s (Titkow, 1995). In fact, women played an important role in democratic opposition movement during the 1970s and 1980s

2 The legislator in the workplace granted women certain privileges and protection measures regarding their reproductive role and which would compensate for opportunities in the labor market. What is more all jobs were provided by the State, since the private sector was nonexistent, thus there was easier to secure women employment.

3 The self-satisfaction of the legislators of that time was expressed in the opinion that the legal system in the countries of real socialism is so progressive that it overtakes the aspirations of the women themselves (Walczewska, 1999, 65).

(Penn, 1994). They constituted half of the members of massive *Solidarność* movement, carried out organizational, logistic and communication tasks. When during the 1980s male leaders were imprisoned or hidden, they took on the mission of upholding and developing the movement. However, feminism was regarded by them either as an unfulfilled Party promise or as a Western capitalist indulgence (Penn, 1994, 57). Moreover, groups and movements linked to the Church actively participated in the opposition, and subsequent transition and the formation of the new democratic order.

The Catholic Church played very important role in the period of communism since it emerged as the only independent structure from the authorities and as an alternative to the ideology of communism, gaining moral authority as the only force that managed to oppose the communist regime, despite the fact that it was not exactly the truth (Fidelis, 2010; Sowa, 2015). The election of Karol Wojtyła as the Pope and his pontificate of John Paul II strengthened the position of the Polish Church *vis-a-vis* the communists and then during the transition and shaping of the new democratic system.

The radical reinforcement of the Church and the conservative model of the family began during the last years of the regime. Solidarity movement leaders glorified family and traditional gender roles as the nuclei of Polish identity and patriotism. Lech Wałęsa, the leader of Solidarity movement identified very strongly with the Church. One can say that the Catholicism, religious values and Catholic Church as an institution were perceived as anti-systemic forces that contributed to the collapse of the communist system. As a social scientist and priest Piotr Mazurkiewicz (2014, 202–203) claims:

The events of 1989 are sometimes perceived as the triumph of the Catholic Church over communist dictatorship. With no doubts, at the time of the Polish People's Republic, the Church played a particular role, unlike in the other Eastern bloc countries. It survived all attempts to surrender to the state and remained the only independent institution. It was in the Church where opposing groups that had different worldviews after 1981 found an adequate space of freedom. [...] The symbolic achievement of this victory was reflected in the invitation of the representatives of the Catholic Church to participate in the negotiations of the Round Table (1989) as a witness and guarantor of the agreements signed.

Subsequently, the same content and values – Catholic and conservative – forged the new reality after 1989. Particularly the first decade of the III Republic of Poland

was marked by the recovery of its territory, i.e. the spontaneous saturation of public institutions, public life and the politics with Catholic ideology (Mazurkiewicz 2014, 204–205). Enormous ideological contribution to the new post-communist order together an image of the Catholic Church as a moral winner over communism turned out to have detrimental effect on women's rights agenda and subsequent denial of violence against women.

Democratic transformation

Despite women actively participating in the democratic opposition since its beginnings in the 1970s and then in Solidarity movement, their activity was focused on the general struggle for workers' rights or democratic reforms and did not embrace any feminist postulates. On one hand thus women's rights were not part of the rights that Solidarność was fighting for, on the other, during democratic transition the contribution of women, and their role had been silenced and they were excluded from the construction of democracy (Penn, 1994).⁴ It soon became clear that the transition to democracy and liberalism for women resulted in the reversal of their rights.

One of the landmark features of the political transformation period in Poland is that it has been accompanied by an increase in the importance of the Catholic Church and an incorporation of its ideology into the legal order, especially in education system, family life and reproductive rights. From an independent trade union Solidarność became a party allied with the Catholic Church. So the first democratic governments were right wing composed of ex-solidarity members, and enjoyed the support of the Church. The latter substantially shaped the new order in democratic Poland, reminding women of their natural caregiving duties in households and renouncing their reproductive rights. Therefore, in the period of transformation there were changes in the law intended to exclude women from public life and restore their traditional role in the family ("strengthening the family") (Zielńska, 2011).

The most controversial reform was the introduction of the abortion ban in 1993 (legal since 1956) accompanied by protests by women's groups. The decision was considered as the symbolic ideological turn of the State. In 1992, the Civil Procedure Code was amended with respect to divorce in order to hinder access to divorce.⁵ In 1997 the Constitutional Court declared the 1996 law, which liberalized access to abortion, also for social reasons, as unconstitutional, referring to the protection of the foetus.

The other particular feature of the transition was the establishment of the neoliberal economic model that was to be the redress for the malfunctioning and inef-

4 For example in the Round Table meetings - that is, the negotiations of the Communist Party with the democratic opposition – in 1989 for 60 participants of the democratic opposition there was only one woman.

5 Divorce litigation was transferred from the jurisdiction of the district courts (the first instance for all suits) to the regional courts (in principle the second instance).

ficient economy (it was after the Minister of Economy ‘Balcerowicz Plan’). The model of the socialist welfare was replaced by the neoliberal model. This resulted during the 1990s and 2000s in the dismantling of the social insurance system and social infrastructure, such as child day care facilities for working mothers. Certain privileges and protection measures for women in the employment with respect to their reproductive functions and maternity, which under the conditions of socialist economy benefited them, in capitalism and free market were a factor leading to the exclusion of women from the labour market (Zielinska, 2011, 107–109).

Indeed during the years following the transformation, the family and its symbolism have been used as a totem in the ideological and political game. According to the right wing political ideology prevailing within the new system and bolstered by the Catholic Church, the emancipation of women was exclusively associated with its false communist version. The main objective of this game was to recreate and reinforce the patriarchal social relations, the exclusion of women from public life and their return to the private sphere. The shift from socialist to neoliberal state meant the transfer of the responsibility in social sphere to the family realm, i.e. virtually to women, which contributed to the re-establishment of the new-old gender order and women’s exclusion from public life (Zielinska, 2011, 114). As described by the sociologist Małgorzata Fuszara (2011) and supported by public opinion polls, the causes of women’s underrepresentation in political life are above all the burdens and responsibilities in the private sphere, not being able to reconcile them with the activity in public life, and discrimination and obstacles placed in front of women by men (preferential treatment of men and fear of competition from women). As Polish-American scholar Joanna Mishtal (2015, 74) pointed out, state’s feminism of the socialist era resulted to be a double-edged sword. On the one hand many important rights were handed down to women by the regime, but on the other hand, these top-down gains contributed to women’s political passivity after 1989. The feminist movement actually awoke as the reaction to the establishment of a new ‘gender order’ in the 1990s. Feminist groups have emerged in the region since 1989, though they never succeeded in entering into political mainstream or gain massive involvement.

Thus, the traditional conservative values bolstered by right wings politicians and policies and the Catholic Church in the post-communist period overlapped with neoliberal model in economics, so one can term the new ‘gender order’ in democratic Poland as *catoneoliberalism*, since these two ideologies shaped the new political system and social policies in Poland following the collapse of the communist regime. The key aspect of

catoneoliberalism in terms of women’s rights are reproductive rights, however it also impacted deeply public and political acknowledgement of violence against women, when the that process started in 1990s.

THE POLITICS OF VIOLENCE AGAINST WOMEN

Restricting reproductive rights became a key public tool of the church and the conservative right to reassert their political dominance, and revive the masculinism of the patriarchal society of the past (Mishtal, 2015). Yet the politics and public responses to violence against women and domestic violence were also deeply affected by ideological climate of III Republic and fell within political reluctance to any feminist postulates. The additional obstacle to recognize the gendered nature of domestic or sexual violence and gender inequality issue was the fact that there had already was one provision in Polish Penal Code regarding domestic abuse.

As a matter of fact, domestic violence was criminalized by the Polish legislator as early as 1932, although only with regard to the abuse of dependent, especially vulnerable persons, or dependent children, but not any family member. The Penal Code of 1969 in Article 184 typified the crime of habitual physical or psychological abuse – exercised over the family member, another person dependent on the perpetrator, a minor or especially vulnerable person. That offence was punishable with a penalty of 6 months to 5 years of imprisonment. The aggravated type was when the victim attempted suicide as the result of the violence suffered. Then the penalty was harsher, from 1 to 10 years in prison.

The new Penal Code from 1997 basically included the same offense in the article 207, but reduced the minimum penalty to 3 months of imprisonment, although the sentence was increased by the attempted suicide of a victim from 2 to 12 years in prison. The other aggravated type was also punishable with a penalty of 1 to 10 years’ imprisonment, when violence was exercised with a special cruelty.

The introduction of the offense of habitual abuse in the family to the penal code in Poland in 1969 was obviously not the result of the activism of feminist groups (in the 1960s even the second-wave feminism in the United States did not denounce the problem) – nonexistent in communist countries at that time – but of international obligations aimed at criminalizing tortures.⁶

The offense of domestic abuse is constructed in a neutral way and does not bear any reference to gender. It is part of the chapter on crimes against the family and custody, therefore the protected legal good is the well-being and proper functioning of the family unit and each of its members. Criminal law professor Maria Szewczyk (2006) argues that there is also a second-

⁶ See for example: Article 3 of the European Convention on Human Rights of 1950, article 7 of the International Covenant on Civil and Political Rights of the United Nations of 1966. For communist Poland, the relevant one was only the latter.

Image 1: "Because the soup was too salty", campaign "Stop Domestic Violence", 1997 (Source: kampaniespoleczne.pl).

Image 2: "Because he had to let off steam somehow", campaign "Stop Domestic Violence", 1997 (Source: kampaniespoleczne.pl).

ary protected legal good which is – depending on the intensity of the abuse – life, health, physical integrity, freedom and dignity of the victim.

Although family mistreatment constituted an offense in Poland long before the world feminist movement began to denounce the phenomenon of wife battering, and following the social recognition of the problem in Western societies, it was not accompanied whatsoever by social awareness or political recognition of the problem.

Since the period of political transition has been marked by the revival of the right-wing ideology and influence of the Catholic Church on public life, the issue of partner violence did not emerge in public discourse until 1997. That year the first social media campaign "Stop Domestic Violence" was launched. The posters with the victims' photos and the texts – banal excuses of abusers, like "*Because the soup was too salty*" were hung all over the country (Images 1, 2 and 3). The campaign proved to be very successful in terms of raising social awareness on the subject. Moreover, apart from raising awareness, the campaign was intended to popularize the help line number (so-called "blue line") for victims of abuse that was launched in 1996 and financed from public funds. In the aftermath of the campaign, number of calls to the line increased by 70%.⁷

The next important moment came in July 2005 when the Polish Parliament adopted the *Counteracting Family Violence Act*. The Act was the initiative of the Government Plenipotentiary for Equal Treatment Izabela Jaruga-

Nowacka. Although some important provisions (such as the protection or eviction orders imposed by the police of the immediate regime) were removed during legislative process in parliament, the adoption of the law itself was a success. The enactment of the Act was related to the processes of EU accession in 2004. The regulations of the Act were inspired by the Austrian model. The bill was the first legislative framework to address the problem of family violence systemically (Spurek, 2011). It contains above all provisions and tasks for public administration in the field of eradicating family violence, treatment rules for victims and for perpetrators. The amendment from 2010 introduced a ban on corporal punishment of children and established interdisciplinary teams within each municipality to tackle cases of family violence. One of the Act's most important advances in the system's response to violence in the family has been the introduction of the so-called "Blue Card" procedure (Article 9d). The procedure covers all activities undertaken and implemented by representatives of social welfare organization units, alcohol problems, municipal committees, police, education and health care, in relation to the suspected occurrence of violence in the family. These representatives are also the members of the interdisciplinary team (set up in each municipality) to solve the problems of violence in the family established by the law reform in 2010. This is an expression of the comprehensive and multi-agency approach. Besides the introduction of protective orders, the law does not resort actually to the penal system.

⁷ Information about the campaign: <http://kampaniespoleczne.pl/bo-zupa-byla-za-slona/>.

Furthermore, the public response to violence in the family environment is not characterized by any reference to gender and the fact that women are primary victims of domestic violence and most common form of domestic violence is intimate partner violence. Such an approach falls within family violence paradigm (Gelles, 1985).

Polish lawmakers are extremely cautious about making any legal provision being gender neutral and not to privilege women in any case. When during legislative works in 2010 expert law professor Eleonora Zielińska, proposed to include in the preamble a statement that the victims of family violence are mostly women and that violence has a gender dimension, the MEPs rejected this proposal. They agreed only on the statement that family violence constitutes a human rights violation (Spurek, 2011, 60). Among Polish politicians and big part of the society, a myth has persisted that domestic violence is a private problem that must be resolved within the family and in which the State should not interfere. Only recently such a belief begun to change slowly. This also explains their strong objection to the introduction of the prohibition of corporal punishment on children and, what was also very visible during the parliamentary work, the greater concern for the perpetrators of the violence than the victims themselves, who in case of issuing eviction order, had nowhere to go and this would violate their property rights (Spurek, 2013, 97–100, 110–111).

Battered women won their place in mainstream politics only in 2012 when public debate broke out around signing and ratifying the Istanbul Convention. The question of ratification of the Convention became a battle for ideological domination. The Catholic Church, which at that time faced scandals and accusations of tolerating paedophile priests, took advantage of the issue and strongly opposed the Convention as a supposed manifestation of "gender ideology" – an anti-Christian, destructive and pernicious for Polish identity and Polish families. Political conservatism, widespread within all political parties, together with the moderate and opportunist politicians gave way to the Catholic hierarchy, although since 1990s the Church has been gradually losing the base in the society.⁸ It seems clear that the Convention and the political instrumentalization of the problem of battered women has served the hierarchs of the Church as a means of symbolically marking the territory, the governance over Polish family and women's bodies. Politicians in Poland still believe that without the Church's support they will not win elections. The political obstruction lasted more than two years. Finally, the Parliament adopted the Convention in February 2015 and the President Bronisław Komorowski signed it (i.e. ratified) in March 2015.

⁸ Church statistics confirm the secularization of Polish society. Since the 1990s, the number of people who attend the service every Sunday has decreased by 10%, from 50 to 39%. Also since 2005 has doubled in number of people who declare that it is non-believer (from 4 to 8%) (Wiśniewska, 2012).

Conservative and Church-related politicians and journalists were particularly opposed to the notion that violence against women has structural dimension and is rooted in cultural patterns that attribute to women subordinate and inferior roles to men, and also that the Convention obliges combating tradition, i.e. Polish culture and its Catholic identity (Article 12 of the Convention). They argued that the victims of family violence are already sufficiently protected by existing laws, and that the rates of violence against women are also the lowest in Europe (they referred to the FRA Report), so there was no need to adopt the Convention (Grzyb, 2013).

In such a political climate, when even a statement that violence against women was a serious problem in Poland seems challenging. Emergence of femicide in public realm, which entails political call for action, seems virtually impossible.

Denying or downplaying the extent of violence against women and femicide and its discriminatory facet is a form of upholding patriarchal domination over women in catoneoliberal society.

When in 2015 Law and Justice (PiS) party won parliamentary elections and their candidate Andrzej Duda became a president, the predicament of women's rights has exacerbated. The main battlefield in ideological struggle remained reproductive rights. So-called *Black Protest* against ruling party's plans to introduce total ban on abortion (in any case) and criminalize women, in October 2016 led hundreds of thousands of Polish women all over the country on the streets to defend scarce reproductive rights they had left (Kubisa, 2017).

Nevertheless, the ultraconservative authoritarian populism of PiS also has affected the area of policies against family violence. The ruling party, before it came to power, strongly opposed the ratification of Istanbul Convention, and from 2012 joined the campaign against so-called "gender ideology" initiated by the Church. Between one and another rumour that the government was preparing to revoke Istanbul Convention, the current President Andrzej Duda in February 2017 stated publicly not apply Istanbul Convention by public institutions. It seems that for ultra-conservative and populist Law and Justice party it is not domestic violence itself that poses a threat to Polish families, their unity and well-being, but rather laws and organizations fighting the problem. In 2016 the government cut funding to NGO's helping women victims of domestic violence, alleging that their service was discriminatory, since they were providing help only to women. In this way the government launched the politics of gender-denial, which was a step further from dubious gender-neutral.

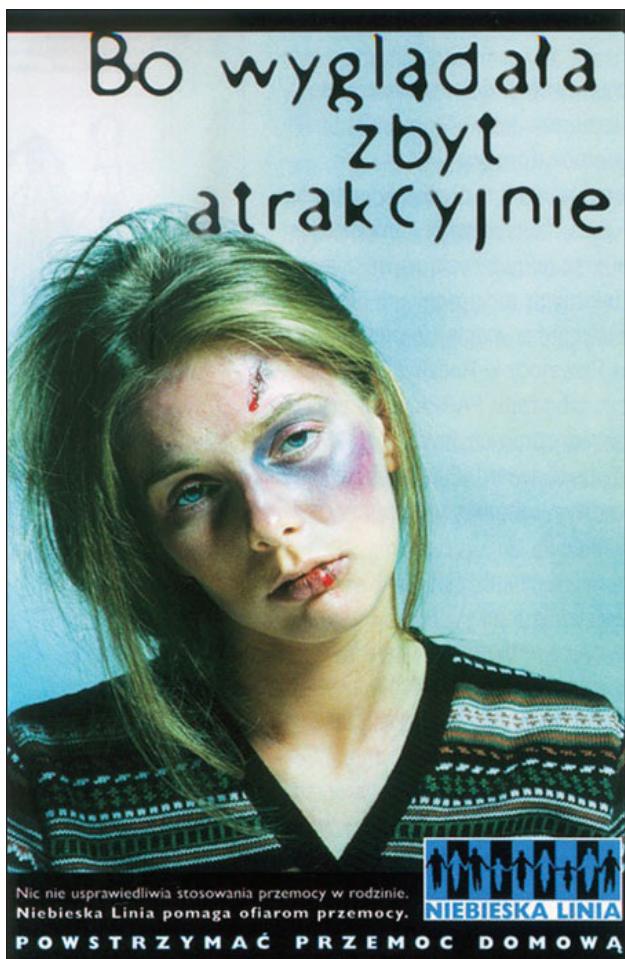

Image 3: "Because she looked too attractive", campaign "Stop Domestic Violence", 1997 (Source: kampagnespoleczne.pl).

Despite all of that, in such a hostile political climate, the social consciousness is changing. In spring 2017 a wife of a young and promising local politician of PiS Rafał Piasecki went public with drastic recordings of him abusing her. The case received high media coverage and sparked public outcry. It also highlighted the hypocrisy of conservative defendants of tradition being

at power. Piasecki was known for his ultra-conservative, homophobic and traditional views. He was leading the Marches for Family every year in his hometown Bydgoszcz. He also excused his abuse with traditional and Christian beliefs about gender roles in the family.⁹

CONCLUSION

During the communism 1945–1989 the gender equality in Poland was confined to incorporation of women to workforce and access to education. Communist state, except a short period of Stalinist era, did not challenge traditional gender hierarchy both in public and private realm. The chief role for women were to be a mother and a worker. As a consequence of democratic transition emerged a new ideological order coined by me a *catoneoliberalism* that resulted deeply disadvantageous to women's rights and feminist agenda. Catholic Church, public institutions and competitive neoliberal labour market worked together to send women back to their sanctified natural female roles – mother and caregiver. In patriarchal order and traditional family there is no place for domestic violence against women. Wife abuse, gender-based violence and intimate partner femicide cannot be acknowledged as systemic and structural problems under *catoneoliberal* paradigm.

To acknowledge that femicide exists would mean that ultraconservative catholic 'gender order' is dysfunctional and men's patriarchal domination over women enforced by the Church and the State is unfair and harmful for at least half of the Poles. To acknowledge on political level that gender-based violence prevails also in Poland is an attempt to undermine traditional and family values and an evidence that natural gender female role may not always be the best one for women.

The denial of violence against women serves to underpin patriarchal model of family and traditional gender roles. Patriarchal family –ideologically promoted by the Catholic Church and enforced by Polish governments after 1989 cannot have flaws, and domestic violence, so intimate partner femicide are imminent by-product of patriarchal system.

⁹ Newsweek, Były radny PiS stanie przed sądem. Znęcał się nad żoną, 1. 12. 2017, <https://www.newsweek.pl/polska/polityka/byly-radny-pis-bije-zone-i-zneca-sie-nad-rodzina-pani-karolina-wrzucila-do-sieci/mgwsztp>.

NASILJE NAD ŽENSKAMI NA POLJSKEM – POLITIKA ZANIKANJA

Magdalena GRZYB

Univerza Jagiellonian Krakov, Fakulteta za pravne vede in administracijo, Oddelek za kriminologijo,
Golębia 24, 31-007 Kraków, Poljska
e-mail: magdalenaagrzyb@gmail.com

POVZETEK

Članek tematizira vprašanje političnega in javnega zavračanja problematike nasilja nad ženskami, ter femicida znotraj njega, kot del širše anti-feministične agende poljskih vlad od leta 1989 dalje. V središče prispevka avtorica postavi tezo, da korenine takšnega javnega odpora do pravic žensk izhajajo iz demokratične preobrazbe, ki se je na Poljskem zgodila leta 1989. Prispevek proučuje, kako je padec komunizma in vznik novega demokratičnega režima prispeval k tako velikemu političnemu odporu do feministične agende. Avtorica predstavi, da sta k oblikovanju nove anti-feministične politike prispevali predvsem dve sili: vpliv katoliške cerkve na nov režim ter neoliberalne politike. V prispevku avtorica analizira politike poljskih vlad (tako levega kakor desnega krila) in javni diskurz okoli vprašanj nasilja v družini in nasilja nad ženskami od leta 1990, ko je bila izvedena prva javna kampanja na to temo in so bile na to temo narejene tudi prve raziskave. Kot posebej zanimivo in povedno izpostavi javno diskusijo, ki je spremljala ratifikacijo Istanbulske konvencije med leti 2012 in 2015.

Ključne besede: pravice žensk, nasilje nad ženskami, Poljska, katoliška cerkev, enakopravnost med spoloma, post-socializem

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

ACUNS (Academic Council on the United Nations System Vienna Liaison Office) (2013) Femicide. A Global Issue That Demands Action, ed. Laurent C, Platzer M and Idomir M. Vienna: ACUNS.

CPK (2014): Stereotyp ponad prawem. Wy- miar sprawiedliwości w sprawach o zabójstwa na tle przemocy w rodzinie. Warsaw, Women's Rights Centre (CPK).

De Beauvoir, S. (1949): Le Deuxieme Sexe. Paris, Gallimard.

Domański, H. (2014): Cambios sociales en Polonia después de 1989 como respuesta a los cambios mundiales. In: Szlachta, B. (ed.): Del autoritarismo a la democracia: la experiencia polaca. Buenos Aires, Fundación Cadal, Varsocia, Lech Walesa Institute Foundation, 161–174.

European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) (2014): Violence Against Women: an EU-wide Survey. Main results. Vienna, FRA.

Fidelis, M. (2010): Women, Communism, and Industrialization in Post-war Poland. Cambridge, Cambridge University Press.

Fuszara, M. (2011): Kobiety w polityce. In: Slany K., Struzik, J. & K. Wojnicka (ed.): Gender w społeczeństwie polskim. Kraków, Nomos, 119–134.

Gelles, R. J. (1985): Family Violence. Annual Review of Sociology, 11, 347–367.

Grabowska, M. & A. Grzybek (2016): Przełamac tabu. Raport o przemocy seksualnej. Warszawa, STER.

Gruszczyńska, B. (2007): Przemoc wobec kobiet w Polsce. Aspekty prawnokryminologiczne. Warszawa, Wolters Kluwer Polska.

Grzyb, M. (2014): The Polish Struggle to Ratify the Istanbul Convention. In: Domazetoska, S., Platzer, M. & G. Plaku (eds.): Femicide. A Global Issue That Demands Action. Vol. II. Vienna, ACUNS. <https://natemat.pl/215865,zastrzenie-kar-dla-gwalcicieli-sprawy-nie-zalatwi-prof-minika-platek-o-gwalcie-z-lodzi-i-jego-przyczynach> (last access: 4. 9. 2017).

Istanbul Convention – Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (2011): Istanbul, CETS No 210.

Kubisa, J. (2017): Defending Reproductive Rights in Poland. Global Dialogue, 7, 1. <http://isa-global-dialogue.net/defending-reproductive-rights-in-poland/> (last access: 13. 1. 2018).

Marody, M. & A. Giza-Poleszczuk (2000): Changing Images of Identity in Poland: From the Self-sacrificing to the Self-investing Woman? In: Gal, S. & G. Kligman (eds.): Reproducing Gender Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism. Princeton, NJ, Princeton University Press, 151–175.

Mazurkiewicz, P. (2014): La Iglesia católica en Polonia luego de 1989. In: Szlachta, B. (ed.): Del autoritarismo a la democracia: la experiencia polaca. Buenos Aires, Fundación Cadal, Varsocia, Lech Walesa Institute Foundation, 195–218.

Mishtal, J. (2015): The Politics of Morality. The Church, the State, and Reproductive Rights in Post-socialist Poland. Ohio, Ohio State University Press.

Newsweek: <http://www.newsweek.pl/polska/polityka/byly-radny-pis-bije-zone-i-zneca-sie-nad-rodzina-pani-karolina-wrzucila-do-sieci-nagranie,artykuly,405942,1.html> (last access: 4. 9. 2017).

Penn, S. (1994): The National Secret. Journal of Women's History, 5, 3, 55–69.

Płatek, M. (2017): „Zastrzenie kar dla gwałcicieli sprawy nie załatwia”. Prof. Monika Płatek o gwałcie z Łodzi i jego przyczynach. Na Temat.

Sowa, J. (2015): InnaRzeczpospolita jest możliwa. Warszawa, W.A.B. <https://natemat.pl/215865,zastrzenie-kar-dla-gwalcicieli-sprawy-nie-zalatwi-prof-minika-platek-o-gwalcie-z-lodzi-i-jego-przyczynach> (last access: 4. 9. 2017).

Ślusarczyk, M. (2014): Mujeres en la realidad social polaca. Desde el siglo xix hasta la actualidad. In: Szlachta, B. (ed.): Del autoritarismo a la democracia: la experiencia polaca. Buenos Aires, Fundación Cadal, Varsocia, Lech Walesa Institute Foundation, 277–290.

Spurek, S. (2011): Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie. Praktyczny komentarz. Warszawa, Wolters Kluwer Polska.

Spurek, S. (2013): Izolacja sprawcy od ofiary. Instrumenty przeciwdziałania przemocy w rodzinie. Warszawa, Wolters Kluwer Polska.

Super Express (2017): ZWYRODNIALCY gwałcili Monikę kijem od szczotk. http://www.se.pl/wiadomosci/polska/zwyrodnialcy-gwacili-monike-kijem-odszcotki_1014809.html (last access: 31. 8. 2017).

Szewczyk, M. (2006): art. 207. In: Zoll, A. (ed.): Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz, Tom II. Kraków, Zakamycze, 719–729.

Titkow, A. (1995): Kobiety pod presją? Proces kształtowania się tożsamości. In: Titkow, A. & H. Domański (eds.): Co to znaczy być kobietą w Polsce? Warszawa, IFiS PAN, 29–30.

UNODC (2014): Global Study on Homicide 2013. Trends, Contexts, Data. Vienna, UNODC.

Walczewska, S. (1999): Damy, rycerze, feministki. Kobiety dyskurs emancypacyjny w Polsce. Kraków, eFKA.

Wiśniewska, K. (2012): Kościelne badania: Tylko 40 proc. katolików uczestniczy w niedzielnej mszy. Wyborcza.pl. 29 czerwca 2012. http://wyborcza.pl/1,76842,12034409,Koscielne_badania_Tylko_40_proc_katolikow_uczestniczy.html (last access: 4. 9. 2017).

Zielińska, E. (2011): Prawo wobec kobiet. Refleksja w dwudziestą roczną kontraktu okrągłego stołu. In: Slany, K., Struzik, J. & K. Wojnicka (eds.): Gender w społeczeństwie polskim. Kraków, Nomos, 103–118.

received: 2019-02-22

DOI 10.19233/ASHS.2019.04

FEMICID U SRBIJI: POTRAGA ZA PODACIMA, ODGOVOROM INSTITUCIJA I MEDIJSKA SLIKA

Vedrana LACMANOVIĆ
Mreža Žene protiv nasilja, Srbija
e-mail: vedrana@azc.org.rs

ABSTRACT

In this article, we tried to answer what were the manifestations, causes and consequences of femicide in the family-partner context in Serbia. Data were collected from various sources: media reports from the media archive Ebart, the reports of the WAV Network, the Ombudsman's Reports, and the existing positive legal DV regulations. Through quantitative and qualitative research approach methods of data analysis and synthesis, observation methods, descriptive method, comparative method, and classification method were applied. It has been found that there are no official statistics on femicide and that a new body should be established to collect and analyze data about it.

Keywords: femicide, murder of women, violence against women, firearms, media.

IL FEMMINICIDIO IN SERBIA: RICERCA DI DATI, RISPOSTE DALLE ISTITUZIONI E IMMAGINE MULTIMEDIALE

SINTESI

In quest'articolo, abbiamo cercato di spiegare le manifestazioni, le cause e le conseguenze del femminicidio di partner all'interno della cerchia familiare in Serbia. I dati sono stati raccolti da varie fonti: i rapporti dei media dell'archivio dei mass media Ebart, i rapporti della rete WAV, i rapporti dell'Ombudsman e le cosiddette norme positive DV giuridiche esistenti. Attraverso metodi di ricerca quantitativa e qualitativa sono stati applicati metodi di analisi e sintesi dei dati, metodo di osservazione, metodo descrittivo, metodo comparativo e metodo di classificazione. È stato rilevato che non esistono statistiche ufficiali sul femminicidio e che si dovrebbe creare un nuovo organo per raccogliere e analizzare i dati a riguardo.

Parole chiave: femminicidio, omicidio di donne, violenza contro le donne, armi da fuoco, media

UVOD

Femicid je najbrutalnija, krajnja konsekvenca nasilja prema ženama i problem sa kojim se suočavaju sve države u svetu. Procenjuje se da svake godine nasilno bude ubijeno 60 000 žena (Racovita, 2015). Istraživanja pokazuju da je u Meksiku ubijeno 6 žena dnevno (Estrada Mendoza de la Luz, 2014), u Južnoj Africi jedna žena na svakih 6 sati (Mathews et al., 2004), u Americi skoro 3 žene dnevno ubiju partneri (O'hara, 2017), u Francuskoj jedna žena ubijena je od strane partnera na svaka dva i po dana (Leray & Monsalve, 2017), u Australiji jedna žena ubijena je na svaka 3 dana (Mouzos, 1999), u Velikoj Britaniji ubijene su 2 žene nedeljno (Brennan, 2016).

U zemljama okruženja (Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Hrvatska, Kosovo, Makedonija, Rumunija) nema zvaničnih i javno dostupnih informacija o femicidu koje bi objavljivale nadležne institucije/organizacije niti se podaci o ovom problemu sistematski prikupljaju i analiziraju. Prema podacima Eurostata za 2015. godinu u Crnoj Gori prosek femicida je 0,93 na 100 000 žena, u Bosni i Hercegovini ova brojka bila je 0,7 na 100 000 žena, u Mađarskoj 0,66 na 100 000 žena, Hrvatskoj 0,57 na 100 000 žena, dok je prosek u zapadnoevropskim zemljama 0,4 na 100 000 žena (Burba & Bona, 2017). I pored pokušaja da se izvrši poređenje na nivou zemalja, dostupnost relevantnih podataka je prilično ograničena. Osim što za pojedine zemlje podataka uopšte nema, postoje i ogromne razlike u načinu prikupljanja podataka u pogledu toga koji se slučaj kategorizuje kao femicid (u odnosu na pol žrtve i relaciju žrtve i učinioca).

Bez obzira na ozbiljnost, učestalost i rasporošnjenost ovog društvenog problema, slika koju o njemu imamo još uvek je parcijalna i maglovita, a postojeće podatke nemoguće je porebiti. Razloge treba tražiti u tome da nema jedinstvene, univerzalno i međunarodno prihvaćene definicije ovog pojma. Kompleksnost sagledavanja femicida ogleda se i u tome da su podaci za neke zemlje nedostupni ili se ne prikupljaju, dok zemlje koje prikupljaju podatke o femicidu koriste različite izvore, različite metodologije i beleže različite podatke o svakom konkretnom slučaju. Osim toga, oblici femicida razlikuju se po zemljama zbog kulturno-školskih i geopolitičkih uticaja, na primer dok su negde zastupljenija ubistva žena od strane bandi i oružanih snaga, negde su zastupljeniji femicidi u partnerskom odnosu.

Dostupnost i mogućnost komparacije podataka ključni su za definisanje i razumevanje femicida, njegovih manifestacija, uzroka i posledica, a samim tim i njegovo suzbijanje i sprečavanje. Krajem 2013. godine usvajanjem Rezolucije 68/191. Preuzimanje akcija protiv rodno zasnovanih ubistava žena i devojaka (General Assembly UN, 2013), Generalna skupština Ujedinjenih nacija pozvala je zemlje članice da preduzmu mere u cilju suprostavljanja femicidu, među kojima je istaknuto

da je neophodno unaprediti prikupljanje i analizu podataka. Takođe, u svom obraćanju Komisiji za status žena 2016. godine UN specijalna izveštajica za nasilje prema ženama Dubravka Šimonović, ukazala je na značaj prikupljanja podataka i pozvala države članice da uspostave „Femicide watch“ – telo koje bi se bavilo prikupljanjem, praćenjem i analizom podataka o femicidu. U Srbiji se sa prikupljanjem podataka započelo 2010. godine, kada je Mreža Žene protiv nasilja razvila svoju bazu podataka. I pored brojnih apela i ukazivanja da bi podaci i analize o ovom fenomenu trebalo da budu prikupljeni i objavljivani od strane nadležnih institucija, izveštaji Mreže Žene protiv nasilja i dalje su jedini dostupan izvor koji javnosti rasvetljava razmere i karakteristike femicida u Srbiji.

Imajući u vidu neistraženost ovog fenomena, te ozbiljnost i nenadoknadive gubitke koje ostavlja u društvu, ovaj članak ima za cilj da predstavi na koji način dolazimo do podataka o femicidu u Srbiji, koje su njegove razmere i karakteristike, kakva je veza između femicida i ratova vođenih na prostorima bivše Jugoslavije, kakav je odgovor državnih institucija na ovaj problem, te kako i koliko mediji utiču na to da se on zaustavi i prevenira.

Materijali i metode

Empirijski deo rada zasniva se na rezultatima metodologije koja je uključila:

- Analizu sadržaja prikupljenih novinskih članaka iz press clippinga o rodnoj ravnopravnosti i ženskim pravima koji svakodnevno stiže Mreži Žene protiv nasilja iz medijskog arhiva Ebart za period od 01. januara 2010. godine do 31. decembra 2016. godine. Za svaki slučaj femicida informacije su prikupljene isčitavanjem i analizom svih članaka iz dnevnih, nedeljnih i mesečnih izdanja štampanih i elektronskih medija koji su pristigli u okviru monitorisanog press clippinga, a govore o razmatranom slučaju femicida.
- Analizu podataka iz baze Mreže Žene protiv nasilja u koju se beleže podaci o slučajevima femicida u Srbiji (za period 2010–2016 godina). Rezultati ove analize pokazuju rasprostranjenost femicida u Srbiji, njegove karakteristike u smislu relacije učinioца i žrtve, starosti žrtava, okolnosti nastupanja smrti i istorijata vršenja nasilja, te načina i uticaja medijskog izveštavanja o ovom problemu.
- Analizu sekundarnih izvora podataka – Izveštaja o femicidu za 2016. godinu (analiza postupanja policije, tužilaštva i centara za socijalni rad), preporuka Zaštitnika građana u vezi slučajeva nasilja u porodici i femicida, te pozitivno-pravne regulative u Republici Srbiji medijskih članaka.

Slika 1: Kampanja „Zašto ih nema među nama“, 2003 (Autonomni ženski centar, Arhiv).

Ove analize pokazale su kako izgleda institucionalni odgovor na nasilje u porodici i femicid u Srbiji, kao i kakva je korelacija između femicida, vatre nog oružja i ratova koje je Srbija vodila devedesetih godina.

Primenjene metode naučnog istraživanja opredeljene su karakteristikama predmeta i postavljenim ciljevima. Kroz kvantitativni i kvalitativni istraživački pristup primenjene su metoda analize i sinteze podataka, metoda opažanja, metoda deskripcije, komparativna metoda, te metoda klasifikacije.

U Srbiji, kao ni u zemljama okruženja,¹ nijedna državna institucija ne prikuplja, ne analizira i ne objavljuje zvaničnu statistiku o femicidu. Svakodnevno pružajući podršku ženama koje preživljavaju nasilje, od kojih su neke u visokom riziku da budu ubijene, ženske organizacije prve su prepoznale ozbiljnost i važnost definisanja i rešavanja ovog društvenog problema. U cilju ukazivanja na opasnost i potrebu previranja femicida Autonomni ženski centar je 2003. godine realizovao kampanju pod nazivom „Zašto ih

nema među nama“ (Slika 1 i 2), a sedam godina kasnije koordinišući rad Mreže Žene protiv nasilja inicirao je i uspostavio prvu bazu za prikupljanje podataka o femicidu u Srbiji.

Jedini javno dostupan izvor podataka u trenutku donošenja odluke o beleženju statistike o femicidu, pa i danas, predstavljali su medijski izveštaji, a praksi prikupljanja podataka iz medija, već su započele feministkinje u drugim evropskim zemljama kao što su Italija, Španija, Nemačka i druge. Razmatrano je i prikupljanje podataka iz drugih izvora, pre svega iz policijskih izveštaja, ali to nije bilo moguće jer podaci o ubistvima u tim izveštajima nisu bili rodno razvrstani, nije beležena relacija učinioца i žrtve, a nije se moglo razlikovati ni da li je neko ubistvo posledica saobraćajne nesreće ili voljnog i svesnog akta nasilnika. Prepoznavanje značaja uticaja medija na razumevanje fenomena i podizanje svesti javnosti o društvenom problemu nasilja prema ženama, te već tada prisutan senzacionalizam u izveštavanju o ovoj temi, bio je razlog više da se podaci prikupljaju iz medija. Sve ovo doprinelo je tome da Mreža Žene protiv nasilja (koju koordiniše ženska nevladina

¹ Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Makedonija, Kosovo.

organizacija Autonomni ženski centar iz Beograda), 2010. godine započne prikupljanje podataka o femicidu u Srbiji, monitoringom medijskog izveštavanja o njemu.

Pre početka prikupljanja podataka bilo je potrebno odrediti, referentnu definiciju koja će činiti osnovu za dalje istraživanje. Istražujući o poreklu termina došlo se do informacije da je on prvi put upotrebljen u Engleskoj početkom XIX veka (Corry, 1801), ali se njegovo definisanje vezuje za feministički pokret u Americi osamdesetih godina XX veka i Dajangu Rasel (*Diana Russell*). Rasel je femicidom nazvala „*ubistva žena samo zato što su žene*“,² ali je kasnije redefinišući pojam sa profesorkom Kaputi (*Jane Caputi*), istakla da je za femicid karakteristično to što je učiniocu relevantan motiv „*mržnja, prezir, zadovoljstvo ili osećaj vlasništva/posedovanja žene*“ (Caputi & Russell, 1990). Sledeći feministički pristup, Mreža Žene protiv nasilja definisala je femicid kao „*rodno zasnovano ubistvo, učinjeno nad ženama, devojkama, devojčicama pa i bebama ženskog pola od strane osoba muškog pola*“, uz napomenu: „*Da bi se neko ubistvo okarakterisalo kao femicid učiniocu mora biti relevantan pol žrtve, tj. upravo činjenica da je žrtva žena. Kao takav, femicid je zločin protiv žena, motivisan mržnjom prema ženama, prezicom i osećajem nadmoći, u kom učinilac misli da ima pravo da oduzme život ženi*“.

Podaci o femicidu prikupljaju se pregledanjem medijskih priloga (štampanih, elektronskih medija i internet stranica) koji Mreži Žene protiv nasilja svakodnevno pristizu iz medijskog arhiva Ebart. Medijski arhiv Ebart je kompanija osnovana 2000. godine, čija je osnovna aktivnost čuvanje podataka iz štampanih (nacionalnih i lokalnih) medija i informativnih emisija 5 televizija sa nacionalnom pokrivenošću, u elektronskoj formi. Od nastanka do danas ovaj arhiv skladišti više od 2 000 000 tekstova iz štampanih medija i oko 250 000 video priloga. Usluga slanja press clippinga podrazumeva da Mreži Žene protiv nasilja svakog jutra stiže clipping u .pdf formatu.³ Ovi medijski prilozi odnose se u širem smislu na oblast rodne ravnopravnosti i ženskih prava. Za svaki slučaj femicida koji se pojavi u medijima arhivira se minimum jedan medijski članak, a podaci u bazu se beleže tek nakon što se isčitaju svi članci koji govore o tom slučaju i prikupi što veći broj informacija.

Prva baza za prikupljanje podataka je obuhvatila sledeća pitanja: datum ubistva, inicijale žrtve, starost učinjoca i žrtve, mesto ubistva (po okruzima), broj (maloletnih) lica koja su ostala bez majke, relaciju učinjoca i žrtve, okolnosti nastupanja smrti, život u zajedničkom domaćinstvu, femicid praćen suicidom. Uvidevši njihov značaj za definisanje fenomena, vremenom su dodata i pitanja koja se odnose na isto-

rijat vršenja nasilja, posedovanje vatretnog oružja, a ukoliko je do njih moguće doći beleže se i informacije o učešću učinjoca u ratovima koje je Srbija vodila devedesetih godina.

Iako referentna definicija ima širi obuhvat, podaci se prikupljaju samo za punoletne žene, koje imaju prebivalište na teritoriji Republike Srbije i ubijene su od strane muškog partnera ili člana porodice, zbog čega govorimo o femicidu u porodično-partnerskom kontekstu. Ovako određen obuhvat analize femicida nailazi na različite kritike u stručnoj i opštoj javnosti: s jedne strane postoje tvrdnje da ženske organizacije preveličavaju problem, dok se s druge strane zahteva proširivanje uzorka analize na sva (nasilna) ubistva žena bez obzira na kontekst u kome su se dogodila. Kako bi se razjasnilo zašto se prikupljaju podaci samo za porodično-partnerski kontekst, važno je ukazati na postojeća ograničenja u prikupljanju podataka iz medija.

Prvo ograničenje tiče se toga da govorimo o minimumu ubijenih žena, jer je moguće da nisu svi slučajevi dospeli u medije, te se može prepostaviti da je taj broj i veći. Osim toga, u medijima nema izveštaja o ženama koje su umrle od posledica dugogodišnjeg trpljenja nasilja. Od početka 2016. godine, uvedena je i praksa da se za svaki pokušaj ubistva žene proveri da li je reč o još jednom femicidu imajući u vidu da mediji najčešće ovakve slučajeve ne isprate od početka do kraja ili da se do informacija dode mesecima kasnije. Ponekad mediji izveste o ubistvima žena koje su pronađene mrtve (na ulici, u svojoj kući), ali je učinilac nepoznat. Ukoliko prepostavimo da su zbog manje fizičke i društvene moći ove žene bile na meti provalnika, pljačkaša, silovatelja, mogli bismo govoriti o femicidu. Međutim, ovakvih članaka je na godišnjem nivou manje od 5, oni su vrlo kratki i ne sadrže dovoljno informacija na osnovu kojih bi se mogao utvrditi broj, pol, motiv učinjoca/učinilaca, njegova/njihova relacija sa žrtvom, a ponekad je nemoguće utvrditi da li se radi o prirodnjoj ili nasilnoj smrti.

Drugo ograničenje tiče se toga da se podaci prikupljaju samo za žene koje su ubili partneri ili članovi porodice, a što je posledica više faktora. Budući da organizacije članice Mreže Žene protiv nasilja pružaju specijalizovanu podršku ženama koje preživljavaju nasilje u porodici i partnerskom kontekstu, fokus je na femicidu tj. ubistvima žena koja su krajnji ishod kontinuma nasilja kome su bile izložene od strane partnera ili člana porodice. Takođe, karakteristike femicida u porodično-partnerskom kontekstu razlikuju se od drugih oblika femicida, a samim tim i faktori rizika od njega, te se on kao takav izolovano posmatra i analizira. Treći razlog je taj što je novinskih članaka o

² Na Međunarodnom sudu za zločine protiv žena 1976. godine, Rasel je svedočila o brojnim primerima muškog nasilja nad ženama i devojčicama širom sveta, čiji je krajnji ishod bila smrt definišući ih kao femicid. Njena namara je bila da se taj termin politizuje i skrene pažnju na mizoginiju koja dovodi do ovih smrtonosnih praksi prema ženama, na što rodno neutralni termini poput homicida ne ukazuju.

³ Više o Medijskom arhivu Ebart možete se informisati putem njihove internet stranice: <http://www.arhiv.rs/o-nama/>.

Slika 2: Kampanja „Zašto ih nema među nama“, 2003 (Autonomni ženski centar, Arhiv).

femicidima van porodično-partnerskog konteksta vrlo malo, kratki su i ne sadrže dovoljno informacija. U ovim slučajevima je vrlo teško utvrditi motiv „mržnje tj. prezira i osećaja nadmoći nad ženom“, koji je ključan da bi se neko ubistvo kvalifikovalo kao femicid i razlikovalo od drugih ubistava, kao što su ubistva u saobraćajnim nesrećama, ubistva iz nehata itd. Na primer, mediji u poslednjih nekoliko meseci izveštavaju o tome da je devetnaestogodišnja K.K. ranjena tokom pljačke pumpe podlegla povredama. O ovom slučaju mogli bismo govoriti kao o femicidu jedino uz prepostavku da su mesta na kojima rade žene češća meta pljačkaša zbog toga što one imaju manje fizičke snage da se odbrane, ali to ne možemo tvrditi jer bi i muškarac mogao biti ubijen pod istim okolnostima.

Treće ograničenje tiče se toga da se prikupljaju podaci samo za slučajeve ubistava žena u kojima je učinilac muškog pola. Sledеći feminističku teoretičarku, Dajanu Rasel koja je istakla da se ubistva žena od strane žena ne mogu nazvati femicidom (već žensko-ženskim ubistvima) ovi slučajevi se ne prate i ne beleže. Rasel je istakla

da bi se ubistvo žene od strane žene moglo karakterisati kao femicid samo u slučaju kada ona ubije drugu ženu sledeći patrijarhalnu praksu (na primer ukoliko majka ubije čerku samo zbog toga što je ženskog pola). Međutim, medijskih izveštaja o ovakvim slučajevima gotovo da nema, a i ukoliko se pojave vrlo su kratki i iz njih nije moguće utvrditi motiv za ubistvo.

Cetvrti ograničenje tiče se toga da se podaci prikupljaju samo za punoletne žene jer u medijima gotovo da nema izveštaja o ubistvima devojčica i beba ženskog pola. Osim toga, mediji ponekad izveste o ubistvu bebe, ali se podjednako izveštava i o ubistvima ženske i muške dece, te ne bismo mogle tvrditi da postoji ciljano ubijanje beba samo zato što su ženskog pola. Osim toga, članci o ovakvim slučajevima su sporadični, vrlo kratki i sa nedovoljno podataka na osnovu kojih bi se mogao utvrditi motiv ubistva.

Peto ograničenje tiče se toga da se podaci prikupljaju samo za teritoriju Republike Srbije (bez Kosova). Iako mediji ponekad izveste o ubistvima žena koje su porekлом iz Srbije, ali žive i rade u inostranstvu, ovi

Tabela 1: Broj femicida prema kontekstu i starosti žrtve (2010–2016).

Starost žene	Partnerski kontekst	Porodični kontekst	Broj femicida	U %
18–25 godina	15	1	16	7.11 %
26–35 godina	36	2	38	16.89 %
36–45 godina	45	5	50	22.22 %
46–55 godina	39	3	42	18.67 %
56–65 godina	16	16	32	14.22 %
Preko 65 godina	12	35	47	20.89 %
Ukupno:	163	62	225	100 %

slučajevi se ne beleže. S druge strane, u statistiku ulaze slučajevi u kojima su nasilnik i žrtva državljeni Republike Srbije, ali nasilnik odvede partnerku u inostranstvo i tamo je usmrti.

Šesto ograničenje tiče se toga da u medijima gotovo da nema izveštavanja o smrti žena kao posledice genitalnog sakaćenja, ubistvima žena pripadnica nacionalnih manjina, ubistvima lezbejki i drugim oblicima femicida. Svakako ne treba zanemariti ni nasilje i moguće rizike od femicida kome su izložene žene izbeglice, od kojih su neke u tranzitu, a neke trajno nastanjene u Srbiji.

REZULTATI I DISKUSIJA REZULTATA

Razmere i karakteristike femicida u Republici Srbiji

Na osnovu medijskih izveštaja koje je analizirala Mreža žene protiv nasilja, utvrđeno je da je u proteklih 7 godina od strane partnera ili člana porodice ubijeno najmanje 225 žena na teritoriji Republike Srbije. Kao kolateralne žrtve među kojima su deca, rodaci/-ke, prijatelji/-ce i komšije/-inice ubijenih žena stradala je 41 osoba. Bez majke je ostalo 330 osoba (od toga skoro polovina su maloletna deca). Iako broj femicida varira iz godine u godinu, u proseku svake godine u Srbiji partneri i članovi porodice ubiju najmanje 33 žene, što znači da je na svakih 11 dana ubijena jedna žena.

Prema prikupljenim podacima utvrđeno je da je najmlađa žrtva imala 18 godina, dok je najstarija imala 90 godina. Iz iznad prikazane tabele vidimo da je skoro svaka četvrtina ubijena žena bila starosti između 36 i 45 godina, dok je svaka peta bila starosti preko 65 godina. Oko 18% žena bilo je starosti između 45 i 55 godina, između 26 i 35 godina bila je gotovo svaka šesta, dok

⁴ Relacije između učinioca i žrtve u kategoriji drugo su: brat (3), bratanac (3), otac (3), prijatelj – otac čerkinog muža (1), rođak (3), svekar (3), zet (4).

Tabela 2: Broj femicida prema relaciji učinioca i žrtve (2010–2016).

Relacija učinioca i žrtve	Broj femicida	U %
Bivši partner	16	7.11 %
Bivši suprug	24	10.67 %
Partner	46	20.44 %
Sin	32	14.22 %
Suprug	77	34.22 %
Unuk	10	4.44 %
Drugo⁴	20	8.89 %
Ukupno:	225	100 %

je svaka sedma bila starosti između 56 i 65 godina. U životnoj dobi između 18 i 25 godina bilo je oko 7% žena. Razmatrajući kontekst u kome su ubijene možemo zaključiti da je za mlađe žene veći rizik da budu ubijene od strane partnera, dok su žene kasnije životne dobi u većem riziku da budu ubijene od strane člana porodice.

Prema podacima iz Tab. 2 moguće je zaključiti da je svaku treću ženu ubio suprug, a svaku petu partner. Svaka deseta žena usmrćena je od strane bivšeg supruga, dok je njih 7% usmrtio bivši partner. Kada je u pitanju porodični kontekst svaka sedma stradala je od strane sina, a svaka dvadeseta od strane unuka. Oko 9% žena usmrtili su drugi srodnici.

Kada je reč o okolnostima nastupanja smrti, svaka treća žena ubijena je vatrenim oružjem, a najčešće korишćeno oružje je bio pištolj (Tab. 5). Svaka četvrtu ženu ubijena je nožem, dok je svaka deseta pretučena do smrti. U oko 6% slučajeva uzrok smrti je bilo davljenje, dok je u skoro isto toliko femicid učinjen sekirom. Svaka šesta žena usmrćena je na drugi način.

Razmatrajući istorijat vršenja nasilja pre izvršenja femicida, pregledom medijskih izveštaja utvrđeno je da je u gotovo svakom trećem slučaju nasilje bilo prijavljeno i pre nego što je žena ubijena. U skoro trećini slučajeva prema navodima medija nasilje nije bilo prijavljivano, dok za ostale slučajeve nije bilo moguće utvrditi da li je bilo ranijih prijava.

Femicid u Srbiji i vatreno oružje

Velika dostupnost i rasprostranjenost (ne)legalnog vatrenog oružja, laka i brza mogućnost nabavljanja, te njegova jednostavna upotreba predstavljaju ogromnu

Tabela 3: Broj femicida prema okolnostima nastupanja smrti (2010–2016).

Okolnosti nastupanja smrti			Broj femicida	U %
Vatreno oružje	Pištolj	60%	78	34.67 %
	Lovačka puška	16%		
	Kalašnjikov	2%		
Nož		58		25.78 %
Pretučena do smrti		26		11.56 %
Davljenje		14		6.22 %
Sekira		13		5.78 %
Drugo ⁵		36		16 %
Ukupno:		225		100 %

Tabela 4: Broj femicida prema istorijatu vršenja nasilja (2010–2016).

Istorijat vršenja nasilja	Broj femicida	U %
Da	70	31.11 %
Ne	67	29.78 %
Nepoznato	88	39.11 %
Ukupno	225	100 %

pretnju u slučajevima nasilja prema ženama i jedan su od indikatora visokog rizika od femicida. Tome u prilog govori činjenica da je u proteklih 7 godina u Srbiji gotovo trećina žena usmrćena vatrenim oružjem. O tome koliko se rizik od zastrašivanja, povređivanja i ubistva povećava sa prisustvom oružja u kući govori istraživanje koje je pokazalo da je „2/3 žena koje su živele u domaćinstvu u kome je bilo prisutno oružje, izjavilo da je njihov partner koristio isto preteći im da će pucati ili da će ih ubiti“ (Sorenson & Wiebe, 2004). Isto svedoči i primer SAD-a gde je stopa posedovanja vatrenog oružja visoka i gde je “u proteklih 25 godina vatrenim oružjem, od strane partnera, ubijeno više žena nego svim ostalim vrstama oružja zajedno” (Everytown

for Gun Safety, 2014).

Pitanje rizika od femicida vatrenim oružjem možemo posmatrati u odnosu na ratnu prošlost Srbije, te u pogledu kontrole posedovanja i upotrebe vatrene oružja. Statistika pokazuje da u Srbiji ima između 960 000 i 970 000 komada registrovanog vatrenog oružja, dok se procenjuje da je u nelegalnom posedu između 200 000 i 900 000 komada vatrenog oružja (Spasić & Tadić, 2017). Istraživanje Vlakpološkog društva Srbije iz 2009. godine pokazalo je da postoji korelacija između učestovanja u ratnim sukobima i upotrebe oružja ili oruđa pri vršenju nasilja, te da su nasilnici koji su imali iskustvo učešća u ratu spremniji da pri vršenju nasilja upotrebe hladno/vatrene oružje, nego oni koji nisu bili učesnici ratnih sukoba (Nikolić-Ristanović, 2010). Treba imati u vidu i činjenicu da u Srbiji gotovo niko ne pruža profesionalnu podršku učesnicima ratova koji se suočavaju sa posttraumatiskim stresnim poremećajem i drugim posledicama traumatičnog ratnog iskustva. Tokom ovih 7 godina u Srbiji su se desila tri femicida koja su praćena masovnim ubistvom, i u sva tri slučaja bilo je upotrebljeno vatreno oružje, u jednom slučaju ubica je bio učesnik ratnih dešavanja u Slavoniji 1991. godine, a u drugom se pretpostavlja da je oružje kojim je izvršeno masovno ubistvo doneto iz Slavonije tokom rata devedesetih godina⁶. Sve ove činjenice govore u prilog tome da postoji povezanost između femicida, posedovanja vatrenog oružja i ratova koje je Srbija vodila tokom prethodnih godina.

5 Drugi načini na koje su žene usmrćene: čekić (6), macola (3), letva (3), motka (3) aktiviranje bombe (2), šipka (2), oštari predmet (2), satara (2), spaljivanje (2), bejzbol palica (1), električni kabl (1), bacanje sa sprata zgrade (1), tup predmet (1), lopata (1), betonski blok (1), skalpel (1), oklagija (1), pertla (1), vile (1) i telo pronađeno u fazi raspadanja (1).

6 Slučaj 1: U Velikoj Ivanči, 9. aprila 2013 godine Lj. B. je pištoljem ubio 7 žena i 6 muškaraca, a prema izjavi ministra policije on je bio i učesnik ratnih dejstava u Slavoniji 1991. godine; Slučaj 2: U Kanjiži je R. Š. 17. maja 2015. godine pucajući iz lovačke puške ubio 4 žene i 2 muškarca; Slučaj 3: U Žitištu je S. Z. 01. jula 2016. godine pucajući iz kalašnjikova ubio 2 ženske i 3 muške osobe, a ranio preko 20. Oružje kojim je izvršeno ovo masovno ubistvo bilo je u nelegalnom posedu, a pretpostavlja se da ga je otac Z. S. doneo iz Slavonije tokom rata devedesetih godina.

Slika 3: 18. maj 2017 – Dan sećanja na žene žrtve nasilja (Autonomni ženski centar, Arhiv).

Posedovanje vatrene oružja takođe je usko povezano sa maskulinim identitetom i moći, a kult oružja je toliko jak i "njegovo posedovanje shvata se kao odraz zrelosti i muškosti, što je vidljivo i kod korišćenja oružja prilikom proslava i tugovanja" (Spasić & Tadić, 2017). Vlasnici oružja u Republici Srbiji u 95% slučajeva su muškarci u odnosu na 5% žena koje poseduju oružje (Small Arms Survey, 2014). Takođe, kada su u pitanju profesije u kojima se koristi oružje kao što su vojska, policija ili privatno obezbeđenje muškarci čine većinu zaposlenih u ovim službama. Istraživanje o povezanosti posedovanja oružja i ubistava žena u periodu od 2007. do 2012. godine, pokazalo je da se Srbija po stopi ovih ubistava nalazi na 17 mestu od 48 posmatranih zemalja (Racovita, 2015, 104).

Nabavljanje, držanje, nošenje, kolecionarstvo, popravljanje, prepravljanje, promet, posredništvo i prevoz oružja i municije u Republici Srbiji regulisani su *Zakonom o oružju i municiji*, u kome je između ostalog prepoznata veza između krivičnog dela nasilja u porodici i posedovanja vatrene oružja. Naime, postojeći *Zakon o oružju i municiji*, u članu 11, među uslovima navodi da se licu ne može izdati dozvola za nabavljanje i držanje oružja iz kategorije B (u koje spada malokalibarsko oružje tj. pištolj) koje je najčešće korišćeno

vatrene oružje u slučajevima femicida u Srbiji) ukoliko je ono pravosnažno osuđivano na kaznu zatvora za krivična dela protiv braka i porodice (među kojima je i krivično delo nasilja u porodici). Međutim, ne podnose se zbog svih slučajeva krivične prijave, a čak i ukoliko se to desi, mali broj slučajeva završi utvrđivanjem odgovornosti nasilnika za izvršeno delo nasilja u porodici, što znači da su učiniovi nasilja u porodici na neki način „amnestirani“ od ovog uslova. Ovaj zakon ujedno omogućava i stalni nadzor nad posednicima vatrene oružja jer predviđa bezbednosnu proveru i proveru uslova za bezbedan smeštaj oružja, ali je dosledna primena ovih odredaba u praksi upitna imajući u vidu da je trećina žena ubijena vatrenim oružjem (i legalnim, i nelegalnim).

Zbog korelacije između posedovanja oružja i nasilja u porodici koje završi smrtnim ishodom u većini država sveta, nasilnicima se oduzima oružje. Oduzimanje oružja licima prijavljenim za nasilje u Srbiji predviđeno je još 2013. godine u *Posebnom protokolu za postupanje policijskih službenika/-ca u slučajevima nasilja u porodici i partnerskom kontekstu*, a to je prepoznato i u novom *Zakonu o sprečavanju nasilja u porodici* kao element koji povećava rizik od smrtnog ishoda nasilja. Međutim praksa pokazuje da se nije u svim prijavljenim slučajevima

proveravalo da li nasilnik ima oružje i da u slučajevima gde je ustavljeno da nasilnik poseduje oružje ono nije uvek oduziman (Zaštitnik građana, 2016).

Sve pobrojano navodi na zaključak da bi trebalo obezbediti doslednu primenu svih zakonskih odredaba kojima je ova oblast inkriminisana. U tom smislu posebno je značajna primena Zakona o oružju i muničiji koji omogućava stalni nadzor nad posednicima vatreng oružja (nakon što im bude odobreno nabavljanje i držanje oružja), kao i sprečavanje mogućnosti da nasilnik dobije dozvolu za nabavljanje, držanje i nošenje oružja. Neophodno je i da se Srbija suoči sa posledicama ratova koje je vodila devedesetih godina posebno u pogledu nelegalnog oružja kao i u pogledu rada sa učesnicima ratova koji se suočavaju s posttraumatskim stresnim poremećajem.

Institucionalni odgovor na femicid u Srbiji

U nameri da se ispita gde su učinjeni propusti u zaštiti života ubijenih žena, Autonomni ženski centar je počevši od 2011. godine razvio praksu obraćanja Zaštitniku građana zahtevom da se izvrši kontrola postupanja u slučajevima u kojima su postojale prijave nasilja i pre nego što je žena ubijena (što se u prethodnih 7 godina desilo u gotovo trećini slučajeva (Tab. 6). Postupajući po apelima ženskih organizacija, ali i službenoj dužnosti Zaštitnik građana utvrdio je propuste nadležnih institucija u 12 od 14 analiziranih slučajeva femicida i uputio preporuke.

Zbirni izveštaj Zaštitnika građana o propustima službi (policije, centara za socijalni rad, zdravstvenih službi) u slučajevima ubistva žena pokazao je: da se nije u svim slučajevima postupalo po prijavama nasilja ili je to postupanje bilo neblagovremeno, da nije bilo razmene informacija o prijavljenom nasilju između nadležnih službi ili je informisanje o istim bilo nepotpuno, da nisu prepoznivali da se radi o nasilju i/ili da su nasilje tretirali kao „bračni sukob/svadu“, da su upućivali žrtve da same vode postupke pred nadležnim organima i uslovjavali da podnesu privatnu prijavu/tužbu (iako se radilo o postupcima koji se vode po službenoj dužnosti). Bilo je slučajeva u kojima nije vršena procena bezbednosnih rizika, onih u kojima nije utvrđivano postojanje oružja, kao i slučajeva u kojima oružje nije oduzeto. Ispostavilo se i da je bilo nedozvoljenog uticaja od strane zaposlenih u institucijama na porodicu žrtve, kao i na samu žrtvu, a nadležni nisu predlagali ni mere zaštite koje im stoje na raspolaganju u cilju pružanja podrške žrtvi (Zaštitnik građana, 2016). Iako je krajnja odgovornost na ubici, možda bi ishod za ovih 12 žena bio drugačiji da su institucije blagovremeno i adekvatno reagovale na njihove pozive u pomoć. Međutim, ono što posebno zabrinjava je činjenica da se ovi „tipični propusti“ ponavljaju i pored toga što postoje jasna uputstva za postupanje u slučajevima nasilja prema ženama, o čemu svedoči slučaj femicida iz 2017. godine koji je prikazan u nastavku:

Zloupotreba alkohola, istorijat vršenja nasilja, pretnje nasiljem i ubistvom, vršenje nasilja u lokalnoj zajednici, učešće u ratovima, posedovanje oružja i pristup oružju, dve prijave za nasilje u porodici – nisu bile dovoljne da nadležne institucije procene rizik i spreče da M.I. (60 god) ubije suprugu R.I. (62 god) i njihovog zajedničkog sina D.I. (24 god) (Saopštenje za javnost: Kaznimo neodgovorno postupanje institucija, Mreža Žene protiv nasilja 31. 7. 2017).

Važno je istaći da je procena i upravljanje bezbednosnim rizicima od strane tužilaca i predstavnika/-a drugih relevantnih institucija predviđena i Konvencijom Saveta Evrope protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, čija je i Srbija potpisnica.

U nameri da unapredi prikupljanje podataka o femicidu i monitoriše odgovor nadležnih institucija, Mreža Žene protiv nasilja je 2016. godine razvila standardizovani upitnik o postupanju policije, tužilaštava i centara za socijalni rad u periodu pre izvršenog femicida. Prikupljeni su podaci od ovih službi o svim slučajevima femicida u porodično-partnerskom kontekstu, kojih je prema navodima medija u 2016. godini bilo 33. Nalazi ovog izveštaja pokazali su da u 17 (od ukupno 33) slučajeva postoji saglasnost u evidencijama policije, tužilaštava i centara za socijalni rad da nije bilo ranijih prijava nasilja (od strane žrtve ili trećeg lica). S druge strane, kada je reč o slučajevima u kojima je nasilje ranije bilo prijavljeno, podaci variraju u odnosu na evidencije organa (službe), a uočena su i značajna odstupanja u odgovorima za iste predmete. Kada su pitanju ranije prijave odgovori po službama za 33 slučaja femicida zabeležena u 2016. godini izgledaju ovako: od ukupno 29 dostavljenih odgovora policijske uprave izvestile su o ranijim prijavama nasilja u ukupno 8 slučajeva, od 31 dostavljenog odgovora tužilaštva su izvestila da je nasilje bilo prijavljeno u 4 slučaja, dok su centri za socijalni rad koji su dostavili odgovore za 28 slučajeva, izvestili o ranijim prijavama nasilja tom organu u 2 slučaja. Od svih analiziranih odgovora, samo u 1 slučaju sve tri službe postojala je horizontalna povezanost i obaveštenje svih navedenih organa o prijavi nasilja. Osim toga što je uočeno da ne postoji međusobna koordinacija i uvezanost organa, te osim činjenice da službe nisu preuzele sve zakonske mere koje im stoje na raspolaganju u službi zaštite žrtava, uočeno je i da se podaci između službi razmenjuju s velikom vremenskom pauzom (nakon nekoliko dana ili nedelja) što u slučajevima visokog rizika može biti prekasno (Lukić, 2017).

Imajući u vidu sve femicide koji su zabeleženi, ali i one koji nisu, te posebno se osvrćući na 3 slučaja femicida praćena masovnim ubistvima u proteklih 5 godina u Srbiji, Autonomni ženski centar i Mreža Žene protiv nasilja pokrenuli su peticiju da se 18. maj proglaši Danom sećanja na ubijene žene žrtve nasilja.

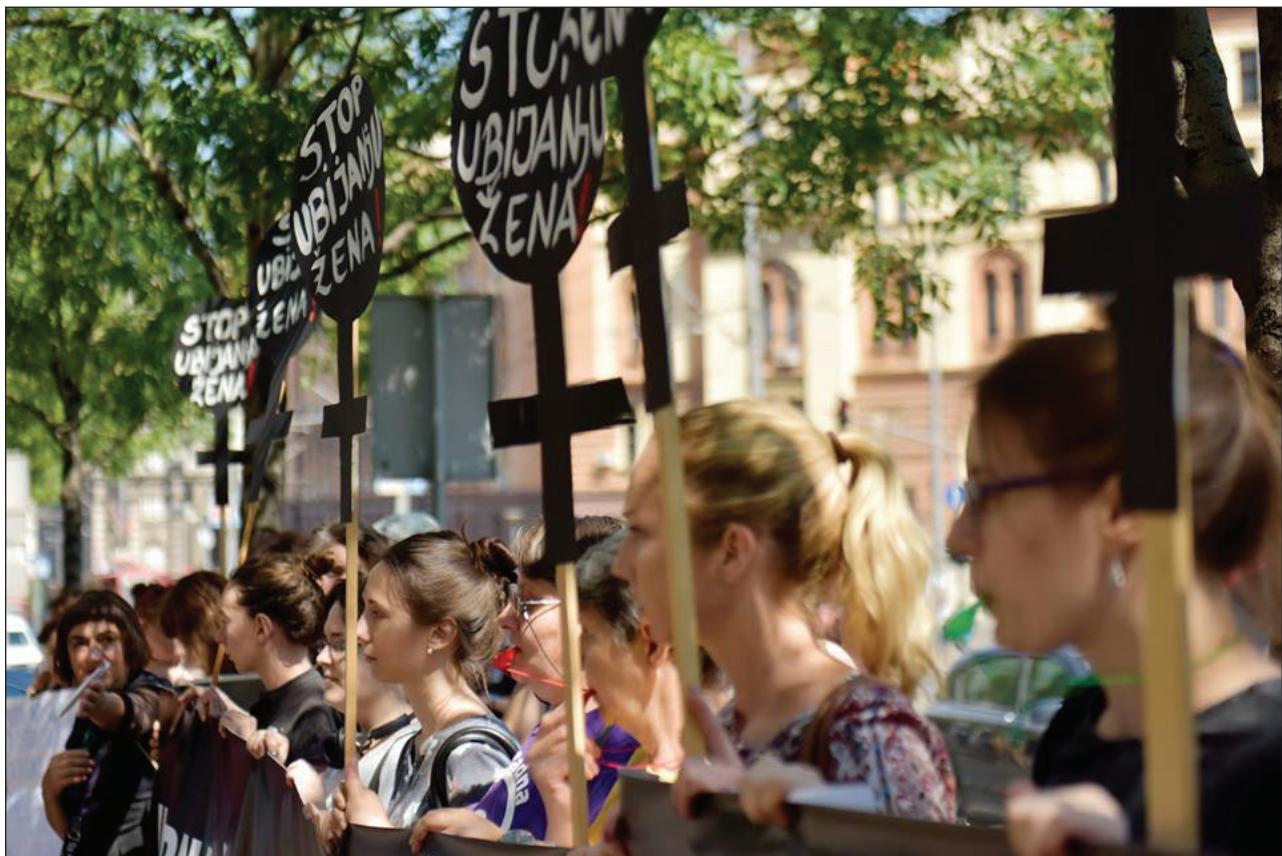
Slika 4: Protest 6. decembar 2017 (Foto: Marija Jankovic, Autonomni ženski centar, Arhiv).

Ovaj datum je izabran jer je 2015. godine, u roku od 72 sata, 16., 17. i 18. maja, ubijeno sedam žena u porodično-partnerskom kontekstu. Ovaj dan zvanično je ustanovljen od strane Vlade Republike Srbije u maju 2017. godine donošenjem *Odluke o ustanovljavanju dana sećanja na žene žrtve nasilja*, deset dana nakon što su predstavnice Autonomnog ženskog centra i Mreže Žene protiv nasilja predale 8000 potpisa podrške peticiji potpredsednici Vlade i predsednici Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost, gđi Zorani Mihajlović. Ovaj datum biće još jedan od datuma kada će ženske organizacije pozivati na odgovornost i vršiti monitoring rada institucija u cilju da se javnost upozna sa tim šta se preduzelo kako bi se žene zaštitile od muškog nasilja i prevenirao femicid.

U cilju sprečavanja nasilja prema ženama u Srbiji je usvojen *Zakon o sprečavanju nasilja u porodici*, koji je stupio na snagu 1. juna 2017. godine. Ovaj zakon doneo je novine u zakonodavstvo Srbije od kojih su u cilju prevencije femicida (i već ustanovljenih propusta nadležnih službi) najznačajnije: hitne mere (mera privremenog udaljenja učinjoca iz stana i mera privremene zabrane učinjocu da kontaktira žrtvu nasilja i prilazi joj) koje izriče policijski službenik i traju 48 sati s mogućnošću produženja do 30 dana što omogućava zaštitu žrtve

sad i odmah i daje vremena da se ona osnaži i upozna s mogućim postupcima zaštite i da ih porkene; obavezna procena rizika od ponavljanja nasilja; obavezna koordinacija i saradnja između nadležnih službi i evidencija slučajeva nasilja. Ustanovljena je i disciplinska odgovornost sudija i tužilaca za nepostupanje u definisanim rokovima, kao i mogućnost pokretanja prekršajnog postupka protiv odgovornog lica u državnom organu koje ne prijavi, ne odreaguje na prijavu ili opstruira prijavljivanje i reagovanje na saznanje o nasilju u porodici ili neposrednoj opasnosti od njega.

Iako se efekti primene zakona tek očekuju, treba napomenuti da su skoro mesec dana nakon njegovog stupanja na snagu (u julu 2017. godine) u Srbiji zabeležena dva slučaja femicida (jedan ispred prostorija centra za socijalni rad i drugi u prostorijama centra za socijalni rad) u kojima su ubijene 2 žene i jedno maloletno dete. U oba slučaja nasilje je prethodno prijavljivano institucijama, a nasilnici osuđivani za nasilje prema ženi i detetu i nasilničko ponašanje. Kao prvi odgovor na ove slučajeve, profesionalci i profesionalke zaposleni u socijalnim službama istakli su svoj loš položaj unutar sistema, ni na koji način se ne osvrćući na to zbog čega nisu primenili odredbe o obaveznoj saradnji koje su predviđene *Zakonom o*

Slika 5: Protest jul 2017 (Foto: Marija Jankovic, Autonomni ženski centar, Arhiv).

sprečavanju nasilja u porodici. Nadležno Ministarstvo za rad, zapošljavanje i socijalna pitanja, sprovedlo je kontrolu i konstatovalo da su u prvom slučaju femicida učinjeni propusti u radu centra za socijalni rad (Zorić, 2017), smenjena je direktorka Gradskog centra za socijalni rad (Novosti online, 2017) i pokrenut disciplinski postupak protiv 7 zaposlenih, a njihov ishod je još uvek neizvestan (Jovićević, 2017a). Istraga u drugom slučaju još uvek nije gotova (Jovićević, 2017b).

Femicid u Srbiji nije ustanovljen kao posebno kričivo delo, već se ubistva žena procesuiraju kao i sva druga ubistva prema važećem *Krivičnom zakoniku*. Za-prečena kazna za krivično delo ubistva (čl. 113) iznosi od 5 do 15 godina, dok je za krivično delo teškog ubistva (čl. 114) moguće izreći kaznu od 10 do 40 godina. Imajući u vidu da se podaci o femicidu prikupljaju na osnovu medijskih izveštaja u kojima se podaci o presudama za femicid pojave u jako malom broju slučajeva, često mesecima nakon izvršenja femicida, nemoguće je utvrditi kako se procesuiraju ovi slučajevi,

koliko dugo traju postupci i da li se učiniocima izriču adekvatne kazne. Kako bi ograničenja u dostupnosti ovih podataka bila prevazidena Mreža Žene protiv nasilja započela je praćenje suđenja učiniocima ubistava žena u dva slučaja.⁷ Na osnovu preliminarne analize izveštaja sa praćenja suđenja u krivičnim postupcima protiv učinilaca femicida, uočeno je izvesno odsustvo punе i dosledne primene pravne regulative u praksi.⁸

Mediji i femicid

Imajući u vidu da se podaci o femicidu prikupljaju iz medijskih izveštaja pažnja je u velikoj meri usmerena na način njihovog izveštavanja o ovoj temi. Mediji u savremenom društvu predstavljaju prostor za komunikaciju u kome se oblikuju ponašanja i stavovi prema događajima i pojavnama koje opažamo u svetu, te kao takvi igraju veoma važnu ulogu u oblikovanju društvenog odnosa prema problemu nasilja prema ženama i njegovom najbrutalnijem obliku femicidu.

⁷ Dva slučaja femicida za koje Mreža ŽPN prati suđenja su: femicid Ž. K. (26 god) koja je usmrćena 02. aprila 2015. godine od strane supruga S. K. (28 god) u naselju Tabane u Jagodini, i femicid J. Š.(29 god) koja je usmrćena 09. marta 2016. godine od strane bivšeg partnera u Požarevcu.

⁸ Detaljan izveštaj "Položaj oštećenih u sudskom postupku" je dostupan na internet stranici Mreže Žene protiv nasilja u publikaciji "Nijedna žena manje": https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/literatura/Nijedna_zena_manje.pdf

Dosadašnja analiza medijskog izveštavanja o muškom nasilju prema ženama u porodično-partnerskom kontekstu (i femicidu) pokazala je da se o ovoj temi najviše govori u nacionalnim, štampanim dnevnim novinama i to kada je reč o ekstremnim oblicima (fizičkog i/ili seksualnog) nasilja. Ukoliko se radi o femicidima ili su akteri javne ličnosti, takvi tekstovi se objavljaju na naslovnim stranama. Izveštava se tek kad se nasilje desi, a slučaj se vrlo retko prati od početka do kraja (Lacmanović & Milanović, 2017). Mediji nam slučajeve femicida predstavljaju kao rezultat različitih stereotipnih okolnosti i uzroka, među kojima su najčešći: neverstvo i promiskuitet žrtve, strast, ljubomora, mentalno oboljenje nasilnika, alkohol, svada, siromaštvo, gubitak posla, milosrde, magija i natprirodne sile. Članke o slučajevima femicida prate fotografije žrtve, nasilnika, ali neretko i njima bliskih lica (čak i sa sahrana). Objavljaju se podaci iz privatnog života žrtve koji su nerelevantni za sam opis nasilja, a sve u cilju toga da se ona predstavi kao ona koja je svojim ponašanjem izazvala/provocirala nasilje i pronade „razlog za ubistvo“. Ukoliko se relativizacija nasilja ne vrši kroz prebacivanje krivice i odgovornosti na žrtvu, onda se pronalaze drugi uzroci među kojima je (posebno zbog velikog broja femicida u partnerskom kontekstu) najčešći strast. Ukoliko ubica nakon što ubije žrtvu ubije i sebe, takvi slučajevi se romantizuju i predstavljaju kroz priču o „Romeu i Juliji“ i tumače kao „izraz ljubavi“ umesto kao izraz mržnje i nasilničkog ponašanja. Ovakvo izveštavanje relativizuje i zamagljuje odgovornost nasilnika i prebacuje krivicu na žrtvu, čineći je odgovornom za sopstvenu smrt. Istovremeno se stigmatizuju i viktimiziraju članovi žrtvine porodice i umanjuje i relativizuje doživljaj stvarnih posledica nasilja, a publika navodi na stav o njegovoj opravdanosti.

O tome dokle su mediji spremni da idu kada je u pitanju privlačenje gledanosti/slušanosti/čitanosti najbolje ilustruju primeri medijske zloupotrebe žrtava nasilja. Jedan od najdrastičnijih zabeleženih primera je rijaliti šou emisija „DNK“ koja se emituje na TV Pink (sa nacionalnom frekvencijom). U ovu emisiju lice se prijavljuje s namerom da se utvrdi da li je u srodstvu sa nekim drugim licem/licima, a u zamenu za besplatan DNK test pristaje da se o njima snimi i emituje priča. Na ovaj način, u aprilu 2015. godine „dat je prostor nasilniku da pred očima javnosti zlostavlja suprugu preispitujući njenu „ispravnost“ u postupku utvrđivanja očinstva nad zajedničkom decom. Emitovanje emisije doprinelo je tome da se nasilje prema žrtvi pojača (u periodu od njenog snimanja do prikazivanja), a dva dana nakon emitovanja nasilnik je ubio žrtvu“ (Mreža Žene protiv nasilja, 2015). Regulatorno telo za elek-

tronske medije koje je dužno da nadgleda i kontroliše izveštavanje medija reagovalo je tek nekoliko meseci nakon što je Mreža Žene protiv nasilja uputila pritužbu (Mreža Žene protiv nasilja, 2015b), istakavši kako nije moguće utvrditi odgovornost pomenutog medija u ovom slučaju (Regulatorno telo za elektronske medije, 2016).

Mediji se gotovo takmiče u opisima brutalnosti i detalja o nasilju koje se dogodilo, te je senzacionalističko i tabloidno izveštavanje o femicidu gotovo sveprisutno. S druge strane, korektno i profesionalno izveštavanje koje ukazuje na razmere problema i podstiče svest o značaju društvene akcije u borbi protiv femcida je u dosadašnjoj medijskoj praksi vrlo retko.

Izveštavanje štampanih medija i njihovih internet portala regulisani su *Kodeksom novinara Srbije* čiju primenu prati Savet za štampu, kome je moguće uputiti žalbe. Ovo telo nema mogućnost izricanja sankcija, a mediji za koje Savet utvrdi da su prekršili Kodeks u obavezi su da objave izvinjenje i ispravku u nekom od narednih brojeva. Svakodnevno bi se mogao uputiti veliki broj žalbi kako na izveštavanje o nasilju prema ženama tako i o njegovom najbrutalnijem obliku – femicidu, ali je to neizvodivo zbog činjenice da je kada članak govori o konkretnoj ženi potrebna njena saglasnost za pisanje žalbe. Nadzor, praćenje i sankcionisanje elektronskih medija u nadležnosti je Regulatornog tela za elektronske medije. Mere koje prema *Zakonu o elektronskim medijima* stoe ovom telu na raspolaganju su opomena, upozorenje, privremena zabrana objavljinjanja programskog sadržaja, oduzimanje dozvole za pružanje medijske usluge (čl. 28). I pored brojnih primera kršenja zakona kojima je ova oblast regulisana, ovo telo gotovo da se ne oglašava u vezi sa istim. Sve ovo navodi na zaključak da postojanje zakonske regulative i etičkih novinarskih kodeksa nije garancija odgovornog i etičkog izveštavanja.

Ipak, s druge strane, važno je napomenuti da mediji imaju ogroman značaj s aspekta definisanja, praćenja i analize femicida zbog toga što predstavljaju jedini (javno dostupan) izvor podataka o ovom fenomenu. Takođe, oni su značajno doprineli i vidljivosti problema i termina „femicid“, jer se danas ovaj termin mnogo češće upotrebljava nego što je to bio slučaj 2010. godine kada se počelo sa prikupljanjem podataka. Treba dodati i da su u Srbiji takođe zabeleženi i prvi primeri dobre prakse u senzibilisanom i društvenom odgovornom izveštavanju o femicidu. Naime, napravljena je prva emisija na ovu temu „Žrtva ima žensko lice“⁹, autorke Ane Manojlović koja je emitovana na Radio-televiziji Srbije, kao i emisija „Dok nije kasno“¹⁰ Playground produkcije, koja je emitovana na Radio-televiziji Vojvodine.

9 Snimak emisije dostupan na: <https://www.youtube.com/watch?v=vfxtKkUfXSQ>.

10 Dok nije kasno – Epizoda , dostupno na: <http://doknijekasno.net/video>.

ZAKLJUČAK

Imajući u vidu neistraženost femicida, te ozbiljnost i nenadoknadive gubitke koje ostavlja u društvu, kao i da u Srbiji i državama regionala i dalje nema zvanične statistike o njemu, trebalo bi ustanoviti telo koje bi se bavilo prikupljanjem, praćenjem i analizom podataka o ovom fenomenu. Ovo je posebno značajno imajući u vidu preporuka UN specijalne izveštacice za nasilje prema ženama Dubravke Šimonović koja je u obraćanju Komisiji za status žena 2016. godine pozvala države članice na uspostavljanje ovih takvih tela (Femicide watch). Prikupljanje i analiza statistike o femicidu neophodna je pre svega zbog toga što utvrđivanje njegove rasprostranjenosti i karakteristika ukazuje na mere koje je potrebno preduzeti da bi se on sprečio i suzbio.

Podaci prikupljeni za punoletne žene, koje imaju prebivalište na teritoriji Republike Srbije, ubijene od strane muškog partnera ili člana porodice pokazali su da je u proteklih 7 godina ubijeno 225 žena. Kao kolateralne žrtve stradala je 41 osoba. Bez majke je ostalo 330 osoba, među kojima su skoro polovina maloletna deca. Najčešći učinilac bio je suprug. Trećina žena ubijena je vatreñim oružjem, a u gotovo isto toliko slučajeva nasilje je bilo prijavljivano nadležnim institucijama pre nego što je žena ubijena. Kada govorimo o prevenciji femicida, od izuzetne je važnosti da ovi prikupljeni podaci ne ostanu mrtvo slovo na papiru, već da se iz njih uči i da nadležne institucije preduzmu sve mere kako bi se sprečilo da i druge žene budu ubijene.

U pogledu prevencije femicida, Srbija, kao i sve zemlje koje su u postratnom periodu, trebalo bi da ima u vidu posledice ratnih dešavanja, posebno rizike od upotrebe (ne)legalnog oružja koje se nalazi u rukama privatnih lica, ali i pružanja profesionalne podrške učesnicima ratova koji se suočavaju sa posttraumatiskim stresnim poremećajem i drugim posledicama traumatičnog ratnog iskustva. Sprečavanje femicida vatreñim oružjem zahteva da se neodložno reaguje na svaku prijavu ili sumnju na nasilje i proveri da li nasilnik ima oružje ili pristup oružju, te da mu se isto oduzme. Imajući u vidu da su u nekim slučajevima nasilnici učinili ubistva oružjem njihovih srodnika, preporuka je da se proveri da li lice osumnjičeno za nasilje ima pristup oružju srodnika sa kojim živi u istom domaćinstvu, te da se ono oduzme. Osim toga, neophodan je i stalni nadzor nad posednicima vatreñog oružja i

sprečavanje mogućnosti da nasilnik dobije dozvolu za nabavljanje, držanje i nošenje oružja, a to bi se najbolje obezbedilo doslednom primenom odredaba Zakona o oružju i municipiji. Dobre prakse u nekim zemljama koje bi mogle biti primenjene i u Srbiji su da se prilikom vraćanja oduzetog oružja nasilniku obavezno pita i žrtva o njenom strahu za sopstvenu bezbednost i to da li učiniocu treba vratiti oružje, a značajno bi bilo i uvođenje prakse da bivša/sadašnja partnerka da saglasnost za izdavanje dozvole za držanje oružja.

U pogledu institucionalnog odgovora i prevencije femicida vrlo je značajno da se u svim slučajevima blagovremeno postupa po podnetim prijavama nasilja, da postoji razmena informacija o prijavljenom nasilju između nadležnih službi i da razmena podataka bude hitna i neodložna (a ne da jedna služba danima čeka na dostavljanje podataka od druge službe), da se vrši procena bezbednosnih rizika, da nadležni primene sve zakonske mere koje im stoje na raspolaganju u cilju zaštite i podrške žrtvi, a ne da se one upućuju da same vode postupke. Osim toga, treba da postoji koordinacija i saradnja između nadležnih službi i evidencija slučajeva nasilja (što predviđa i novi Zakon o sprečavanju nasilja u porodicu). Preveniranje femicida zahteva i da se utvrdi gde su učinjeni propusti u zaštiti života ubijenih žena, da se disciplinski kazne odgovorni i spreče ponovne greške. Još jedna od aktivnosti na tom polju bilo bi praćenje kaznene statistike i politike u pogledu ishoda sudskih postupaka u slučajevima femicida u smislu toga da li se prava „žrtve i članova/-ica njene porodice“ poštuju, da li se učiniocima izriču adekvatne kazne i u pogledu toga koliko dugo traju ovi postupci.

Mediji bi trebalo da budu svesni da igraju veoma važnu ulogu u oblikovanju društvenog odnosa prema problemu nasilja prema ženama i njegovom najbrutalnijem obliku femicidu. Važno bi bilo da se prestane sa predstavljanjem femicida kao posledica stereotipnih okolnosti i uzroka kao što su: strast, ljubomora, mentalno oboljenje, alkohol, svada, siromaštvo; da se ne objavljuju podaci iz privatnog života žrtve koji su nerelevantni za sam opis nasilja; te da se prestane sa prebacivanjem krivice i odgovornosti na žrtvu. Regulatorno telo za elektronske medije i Savet za štampu trebalo bi da nadziru, prate i sankcionisu medije u skladu sa zakonskim procedurama koje im stoje na raspolaganju, a sami mediji bi trebalo da nastave da rade na podizanju društvene svesti o femicidu i njegovoj prevenciji, ali da to rade profesionalno, odgovorno i senzibilisano.

FEMICID V SRBIJI: RAZISKOVANJE, ODOGOVORI INSTITUCIJ IN MULTIMEDIJSKA PODOBA

Vedrana LACMANOVIĆ
Mreža Ženske proti nasilju, Srbija
e-mail: vedrana@azc.org.rs

POVZETEK

Čeprav femicid, ki pomeni ubijanje oseb ženskega spola, zato ker so ženskega spola, predstavlja resen družbeni problem, prisoten v vseh zgodovinskih obdobjih in področjih, se je zanimanje zanj, njegovo raziskovanje in proučavanje pričelo šele v osemdesetih letih dvajsetega stoletja v Združenih Državah Amerike. Avtorica v prispevku ugotavlja, da je femicid še vedno slabo raziskano področje, podatki o njem so praviloma parcialni in tako neprimerljivi med seboj. Zato je glavni smoter pričajočega prispevka prispevati k bolj jasni definiciji in razumevanju femicida, njegovih manifestacij, vzrokov zanj in posledic, ter posledično njegovega zatiranja in preprečevanja. V prispevku se tako avtorica osredotoča predvsem na vprašanja metod, metodologije in obstoječih omejitev pri zbiranju podatkov o intimnopartnerskem femicidu v Srbiji, na predstavitev ključnih ugotovitev do sedaj narejenih raziskav v Srbiji na tem področju, na povezavo femicida z vprašanjem posedovanja strelnega orožja in vojne v bivši Jugoslaviji, ter na vprašanje institucionalnega odzivanja na ta problem in vpliv medijev na stopnjo družbene senzibilnosti do femicida.

Ključne besede: femicid, umori žensk, nasilje nad ženskami, strelno orožje, mediji

IZVORI I LITERATURA

Brennan, D. (2016): Redefining an Isolated Incident. The Femicide Census, Womens Aid, England, 4.

Burba A. & M. Bona (2017): Femicide: the Numbers in Europe. Osservatorio balcani e caucaso transeuropa and European. Data Journalism Network, 28. novembar. <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Europe/Femicide-the-numbers-in-Europe-184329> (zadnji pristup: 9. 1. 2018).

Caputi, J. & E. H. D. Russell (1990): Femicide: Speaking the unspeakable. Ms. Magazine, I, 2, 9/10, 34–37.

Corry, J. (1801): A Satirical Review of London at the Commencement of the Nineteenth Century. By an Obsercer. London, Kearsley G., Fleet-Street, T. Hurst, Paternoster- Row, Ogilvy and Son, Holborn, R. Ogle, Turnstile, Ogle and Aikman.

Estrada Mendoza de la Luz, M. (2014): Estudio de la implementacion del tipo penal de feminicidio en Mexico: Causas y consecuencias 2012-2013. Católicas por el Derecho a Decidir A. C. Apartado Postal 21-264, Coyoacán, 04021. México, D. F., 199.

Everytown for Gun Safety (2014): Guns and Violence Against Women – America's Uniquely Lethal Domestic Violence Problem. New York, 4. <http://everytownresearch.org/documents/2015/04/guns-and-violence-against-women.pdf> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

General Assembly UN (2013): Taking Action against Gender-related Killing of Women and Girls, adopted by the General Assembly on 18 December 2013. Resolution 68/191. https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/Crime_Resolutions/2010-2019/2013/General_Assembly/A-RES-68-191.pdf (zadnji pristup: 8. 9. 2017).

Jovićević, M. (2017a): Ubistvo Olge Lovrić: Pokrenut disciplinski postupak protiv sedam socijalnih radnika zbog propusta. Blic online, 28. 8. 2017. <http://www.blic.rs/vesti/chronika/ubistvo-olge-lovric-pokrenut-disciplinski-postupak-protiv-sedam-socijalnih-radnika/srzfvgb> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

Jovićević, M. (2017b): Ubistva kod centara za socijalni rad – Inspekcija pronašla propuste, istrage još traju. Blic online, 10. 8. 2017. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/ubistva-kod-centara-za-socijalni-rad-inspekcija-pronašla-propuste-istrage-jos-traju/qbtkc6j> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

Istanbulska konvencija – Konvencijom Saveta Evrope protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (2011): Istanbul, CETS No 210.

Krivični zakonik. Sl. glasnik RS. br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.

Lacmanović, V. & V. Milanović (2017): Kako vas žene čitaju? Medijsko izveštavanje štampanih medija o muškom nasilju prema ženama u porodici i partnerskim odnosima iz perspektive žena koje su preživele nasilje. Beograd, Autonomni ženski centar, 14–15.

Leray, E. & E. Monsalve (2017): Un crime de féminicide en France? A propos de l'article 171 de la loi relative à l'égalité et à la citoyenneté. La Revue des droits de l'homme [En ligne], Actualités Droits-Libertés, mis en ligne le 10 février 2017, consulté le 22 août 2017. <https://revdh.revues.org/2967> (zadnji pristup: 23. 8. 2017).

Lukić, M. (2017): Izveštaj o femicidu u Srbiji za 2016. godinu. Analiza postupanja policije, tužilaštva i centara za socijalni rad. Beograd, Mreža Žene protiv nasilja, 8–10.

Mathews, S., Abrahams, N., Martin, L. J., Vetten, L., van der Merwe, L. & R. Jewkes (2004): Every Six Hours a Woman is Killed by her Intimate Partner: a National Study of Female Homicide in South Africa [Report no. 5]. Medical Research Council, Cape Town.

Mreža Žene protiv nasilja (2015a): Peticija – Kaznimo promotere nasilja, Beograd, 16. 4. 2015. <http://www.zeneprotivnasilja.net/vesti/474-peticija-kaznimo-promotere-nasilja> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

Mreža Žene protiv nasilja (2015b): Pritužba Regulatornom telu za elektronske medije zbog sadržaja emisije DNK na TV Pink, Beograd, 15. 4. 2015. <http://www.zeneprotivnasilja.net/vesti/477-pritužba-regulatornom-telu-za-elektronske-medije-zbog-sadržaja-emisije-dnk-na-tv-pink> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

Mreža Žene protiv nasilja (2017): Saopštenje za javnost: Kaznimo neodgovorno postupanje institucija, 31. 07. 2017. <http://www.zeneprotivnasilja.net/vesti/651-kaznimo-neodgovorno-postupanje-institucija> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

Mouzos, J. (1999): Femicide: The Killing of Women in Australia 1989–1998. Canberra, Australian Institute of Criminology, Elect Printing, 1.

Nikolić Ristanović, V. (2010): Nasilje u porodici u Vojvodini, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova. Novi Sad, 82.

Novosti online (2017): Siniša Mali smenio direktorku Centra za socijalni rad u Beogradu, Beograd, 21. 7. 2017. <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:676780-Sinisa-Mali-smenio-direktorku-Centra-za-socijalni-rad-u-Beogradu> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

O'hara, M. E. (2017): Domestic Violence: Nearly Three U.S. Women Killed Every Day by Intimate Partners. <https://www.nbcnews.com/news/us-news/domestic-violence-nearly-three-u-s-women-killed-every-day-n745166> (zadnji pristup: 22. 8. 2017).

Odluka o ustanavljanju dana sećanja na žene žrtve nasilja (2017): Sl. glasnik RS. br. 53/2017.

Poseban protokol za postupanje policijskih službenika/-ca u slučajevima nasilja u porodici i partnerskom kontekstu (2013): Beograd, Ministarstvo unutrašnjih poslova.

Racovita, M. (2015): Lethal Violence against Women and Girls. In: Alvazzi del Frate, A., Krause, K. & M. Nowak (eds.): Global Burden of Armed Violence 2015: Every Body Counts. Geneva, Geneva Declaration Secretariat, 87.

Regulatorno telo za elektronske medije (2016): Odgovor Regulatornog tela za elektronske medije na pritužbu Mreže Žene protiv nasilja, Beograd, 29. 1. 2016. <http://www.zeneprotivnasilja.net/vesti/477-prituba-regulatornom-telu-za-elektronske-medije-zbog-sadrzaja-emisije-dnk-na-tv-pink> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

Republički zavod za statistiku (2017): Rezultati izveštaja: Stanovništvo, po velikim starosnim grupama i polu – podaci od 2011. <http://bit.ly/2f7Zcrb> (zadnji pristup: 6. 9. 2017).

Small Arms Survey (2014): Women and Gun Ownership. Small Arms Survey Research Note, 45, 9, 1.

Sorenson, S. B. & D. J. Wiebe (2004): Weapons in the Lives of Battered Women. 94 Am. J. Pub. Health, 1412–1413. <http://ajph.aphapublications.org/doi/full/10.2105/AJPH.94.8.1412> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

Spasić, D. & M. Tadić (2017): Zloupotreba oružja i rodno zasnovano nasilje. Udruženje CENTAR, Centar za istraživanje javnih politika, Beograd. Novi Sad, Mala knjiga, 28.

Zakon o oružju i municipiji (2015): Sl. glasnik RS», br. 20/2015.

Zakon o elektronskim medijima (2014): Sl. glasnik RS», br. 83/2014.

Zakon o elektronskim medijima (2016): Sl. glasnik RS», br. 6/2016.

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici (2016): Sl. glasnik RS», br. 94/2016.

Zaštitnik građana (2016): Četrdeset pet sistemskih preporuka Zaštitnika građana za postupanje nadležnih u slučajevima nasilja nad ženama. Beograd, Zaštitnik građana, 1-2. <http://ombudsman.rs/index.php/2012-02-07-14-03-33/4833-2016-07-28-08-59-32> (zadnji pristup: 12. 9. 2017).

Zorić, J. (2017): Utvrđeni propusti u novobeogradskom Centru za socijalni rad, portal TV N1, Beograd, 17. 7. 2017. <http://rs.n1info.com/a284081/Vesti/Vesti-Utvrdjeni-propusti-u-novobeogradskom-Centru-za-socijalni-rad.html> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

received: 2018-05-07

DOI 10.19233/ASHS.2019.05

OSAMOSVOJITEV DRŽAV IN »POZABA« ZGODOVINSKIH DOSEŽKOV: PRIMER NE-NADALJEVANJA GOSPODARSKE DIPLOMACIJE JUGOSLAVIJE V SLOVENIJI IN ČRNI GORI PO NJUNI OSAMOSVOJITVI

Boštjan UDOVIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za mednarodne odnose, Kardeljeva pl. 5, Ljubljana, Slovenija
e-mail: bostjan.udovic@fdv.uni-lj.si

Danijela JAČIMOVIĆ

Univerzitet Crne gore, Ekonomski fakultet, Jovana Tomaševića 37, Podgorica, Crna gora
e-mail: danielaj@ac.me

IZVLEČEK

Članek analizira značilnosti gospodarske diplomacije Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) in njeno ne-nadaljevanje v Sloveniji in Črni gori. *Namen raziskave je ugotoviti, kako se je oblikovala gospodarska diplomacija držav, ki so nastale na ozemlju SFRJ ter kakšne so njene značilnosti. Pri tem nas zanima predvsem, katere značilnosti, če sploh, so novonastale države privzele od gospodarske diplomacije SFRJ ter katere so bile tiste značilnosti, ki so jim bile lastne oz. so bile nove. S pomočjo analize kritične analize primernih in sekundarnih virov ter preko polstrukturiranih intervjujev ugotovimo, da so novonastale »izgubile zgodovinski spomin« in svojo gospodarsko diplomacijo gradile od začetka. S tem pa so tudi naredile številne napake, ki bi se jim lahko izognile.*

Ključne besede: gospodarska diplomacija, ekomska zunanja politika, Jugoslavija, Slovenija, Črna gora

L'INDIPENDENZA DEGLI STATI E «L'OBLIO» DEI LORO RISULTATI STORICI: IL CASO DELLA DISCONTINUITÀ DELLA DIPLOMAZIA COMMERCIALE IN SLOVENIA E NEL MONTENEGRONE

SINTESI

L'articolo esamina le caratteristiche della diplomazia commerciale della Repubblica Socialista Jugoslava e la sua discontinuità dopo la disintegrazione del Paese. La ricerca aveva come scopo il comprendere come si sono formate le diplomazie commerciali dei paesi nati sul territorio jugoslavo e le loro caratteristiche, prendendo in particolar modo in esame quelle precedenti ovvero quelle nuove. L'analisi critica delle fonti primarie e secondarie e con le interviste semi-strutturate ci mostra come i nuovi paesi hanno «perso la memoria storica» e hanno concepito la propria diplomazia commerciale ab ovo. Facendo così hanno commesso tutta una serie di errori che potrebbero essere invece evitati.

Parole chiave: diplomazia commerciale, politica esterna economica, Jugoslavia, Slovenia, Montenegro

UVOD

Gospodarska diplomacija (*commercial diplomacy*) je pridobila na pomenu predvsem v letih, ki jih je zaznamovala zadnja finančno-gospodarska kriza.¹ Razlog za to gre pripisati predvsem temu, da so se zaradi izbruha krize začele države vse bolj ekonomsko zapirati. To pa je pomenilo, da so posledično začele tudi vse bolj posegati v mednarodno trgovino. Najbolj viden primer tega je slogan (in obnašanje) ameriškega predsednika Donalda Trumpa, ki je ob svojem nastopu na mestu predsednika jasno povedal, da bodo ameriški interesi (na vseh področjih, še posebej pa na ekonomskem) prevladali na skupnimi interesih. A ideja *America first* ni nastala v washingtonskih kabinetih, ampak je le odraz časa, v katerem živimo in v katerem vmešavanje države v ekonomske tokove ni več tako »bogokletno«, kot se je to morda zdelo še pred desetletjem.

Tudi v manjših državah, kot npr. v Sloveniji in Črni gori, smo bili v času ekonomske krize priča poskusom države, da bi vse bolj vplivala na gospodarske tokove ter s svojimi intervencijami krepila predvsem svojo izvozno ali investicijsko komponento. Po koncu krize pa to obnašanje ni usahnilo, le predrugačilo se je. Eden zadnjih slovenskih primerov, ki potrjuje, da je država še vedno aktivno vpeta v spodbujanje tujih neposrednih investicij (TNI) ali izvoza, je primer kanadske avtomobilske multinacionalke Magna, ki se je v Sloveniji izkazal za precej kontroverzen primer. A ne glede na to, se je v tem primeru jasno pokazalo, da država ni dvignila rok od vmešavanja v mednarodno poslovanje. Podoben primer je tudi primer japonskega robotskega podjetja Yaskawa v Kočevju, pa še kakšnega bi našli. Prav tako lahko v Črni gori beležimo številne primere, ko je državni aparat vplival na investicijski cikel (prim. Ćetković et al., 2017, 179ff). Vse navedeno jasno kaže, da ima gospodarska diplomacija v sodobnih mednarodnih odnosih izrazito težo ter da se jo države poslužujejo vse pogosteje.

Vprašanja, ki se ob povedanem postavlajo, so številna, a jih lahko povzamemo v sledečih: kdaj se prvič pojavi gospodarska diplomacija ter kakšne so njene značilnosti?; je gospodarska diplomacija izum moderne dobe ali jo poznamo že od prej?; kako se je razvijala in kakšen bo njen razvoj v prihodnje? Odgovori na ta vprašanja niso ne enostavni ne enoznačni. Večina avtorjev o gospodarski diplomaciji razpravlja šele po zrušitvi dvopolnega sistema (prim. Pirjevec, Ramšak, 2014), ko je liberalni trg menjave zavdal od Vancouvera do Vladivostoka. Nekaj (npr. Coolsaet, 2004) jih na lokalnih primerih pokaže, da je gospodarska diplomacija gotovo starejšega izvora in jo lahko umešča-

mo v 19. stoletje, v čas pred veliko ekonomsko liberalizacijo, ki je nastopila s Cobden-Chevalierovim sporazumom (1860).² Udovič (2013) pa gre v svoji analizi še dlje, ko zapiše, da je gospodarska diplomacija do 14. stoletja bila glavni del diplomatskega udejstvovanja, kar pomeni, da je gospodarska diplomacija predhodnik sodobne (politične) diplomacije. Če torej privzamemo Udovičovo mnenje, obstaja gospodarska diplomacija že od takrat, ko so se začeli vzpostavljati prvi odnosi med plemenimi. To pa je približno 4,000 let pred našim štetjem (prim. Black, 2010).

Poznavajoč vse navedene raziskave se pojavi naše raziskovalno vprašanje, in sicer »*kdaj se oblikuje gospodarska diplomacija Slovenije in gospodarska diplomacija Črne gore?*« ter njemu podrejena raziskovalna vprašanja (na katera želimo s to raziskavo odgovoriti):

1. Kakšne so bile v glavnih značilnostih gospodarske diplomacije Jugoslavije po letu 1974?
2. Do katere stopnje je te značilnosti razvila?
3. Ali so njene naslednice, v našem primeru Slovenija in Črna gora, svojo gospodarsko diplomacijo izgrajevale na podlagi preteklih dobrih izkušenj ali *ab ovo*?

Na zastavljena raziskovalna (pod)vprašanja bomo odgovarjali s kombinacijami več raziskovalnih metod. Z zgodovinsko-kritično metodo bomo analizirali dostopne primarne in sekundarne vire o razvoju gospodarske diplomacije Jugoslavije in obeh obravnavanih držav; to metodo bomo dopolnjevali z metodo poglobljenih polstrukturiranih intervjujev, s katero želimo predvsem osvetlitи določena spoznanja iz dostopnih pisnih virov ter doplniti »črne luknje«, ki se bodo pojavljale pri analizi. Podatke, ki jih bomo pridobili z metodo analize, bomo nato z metodo sinteze oblikovali v nova znanstvena spoznanja, ki jih bomo v zaključku povzeli in nakazali smer za raziskovanje naprej.

Članek je sestavljen iz treh medsebojno povezanih delov. V prvem delu bomo najprej skozi zgodovinski razvoj predstavili nekaj značilnosti predhodnice gospodarske diplomacije Slovenije in Črne gore, tj. ekonomsko zunanjou politiku Socialistične federativne republike Jugoslavije; nato bomo obravnavali slovensko in črnogorsko izkušnjo. Analizi bosta sledila diskusija in zaključek.

JUGOSLOVANSKA IZKUŠNJA Z EKONOMSKO ZUNANJO POLITIKO³

Gospodarska diplomacija *per definitionem* implicira tržno gospodarstvo, a ne v okviru klasičnega razu-

1 Članek je rezultat delovanja v programske skupini P5-0177: *Slovenija in njeni akterji v mednarodnih odnosih in evropskih integracijah*.

2 Gre za sporazum med Francijo in Veliko Britanijo, ki je povzročil dvajsetletno obdobje liberalizacije gospodarstva v Evropi (več v Borelli, 2006).

3 Več o jugoslovanski zunanji politiki in diplomaciji in pogledu drugih nanju prim. Bogetić (2014); Bondžič (2014); Čačinović (1985); Čavoški (2014); González Villa (2017); Jurić Pahor (2013); Klabjan (2013); Nečak (2014); Petrović (2014); Pirjevec (2011); Pirjevec, Ramšak (2014); Radić (2014); Rahten (2014); Ramšak (2017); Režek (2014 in 2017); Selinić (2014); Slokar (2016); Životić (2014); Žmuc-Kušar in Golob (1992).

mevanja tržnega gospodarstva (država kot nočni čuvaj) (Smith, 1776/1952), ampak tržno gospodarstvo z mešanimi prijemi (Udovič, 2009), kar pomeni, da je osnova za oblikovanje gospodarske diplomacije prosta gospodarska pobuda, država pa ima vzvode in diferenciale, s pomočjo katerih lahko to prosto gospodarsko pobudo pospešuje (gospodarska diplomacija) ali zavira (ekonomske sankcije) (Udovič, 2009). Jugoslavija⁴, ki je imela v prvi fazi socialistično, plansko gospodarstvo, nato pa socialistično-samoupravno gospodarstvo (prim. Prinčič, Borak, 2006; Prinčič, 2013), tako že v osnovi ni mogla oblikovati gospodarske diplomacije, kot jo razume (liberalna) teorija gospodarske diplomacije znotraj diplomatskih študij. Kljub temu pa je ta država, zlasti po vzponu gibanja neuvrščenih, razvila neko svojevrstno gospodarsko diplomacijo, pri čemer je ta imela več značilnosti ekonomske zunanje politike kot gospodarske diplomacije.⁵ To lahko pojasnimo z dejstvom, da Jugoslavija s svojim ekonomskim delovanjem izven matičnih meja ni želela dosegati samo ekonomske ciljev, ampak predvsem neekonomske cilje, med katere lahko umeščamo krepitev politike prestiža znotraj gibanja neuvrščenih; razvojno pomoč, samoumeščanje med obema političnima blokoma ipd. Glede na občutljivost ekonomske zunanje politike Jugoslavije in njene namene, je bila ta prvenstveno v pristojnosti jugoslovanskega federalnega vodstva; kljub temu pa je po letu 1980 zaznati določene premike v smer republiške vzporedne gospodarske diplomacije, ki je bila, tako Dragan (2018), vodenca s tihim soglasjem federalnih struktur.⁶

Poskus odmika od centralno vodene ekonomske zunanje politike so predstavljali začetki liberalizma v Sloveniji in na Hrvaškem v 50-ih letih, ki so se ponovili po letu 1965 (Prinčič, Borak, 2006; Prinčič, 2013; Ramšak, 2014), a niso dolgo trajali. Ambicije republiških vlad, da bi (znotraj okvirov federacije!) same krojile svojo ekonomsko politiko, kot tudi ekonomsko zunano politiko, se niso izšle. Republiška liberalna vodstva so bila odstavljenata; v vodilnih partijskih krogih pa »so sprožili 'razredni' obračun z 'odtujenimi' centri družbene moči (banke, zavarovalnice, trgovska podjetja), katerih vodilne kadre so obtoževali raznih malverzacij, ki da jih je omogočila Kavčičeva vlada s kreditno-monetarnim, deviznim, carinskim, zunanjetrgovinskim in davčnim sistemom ter odsotnostjo nadzora« (Ramšak, 2014, 735). Po-

sledice so bile dramatične. Partijsko vodstvo je prevzelo vajeti »liberalizirane ekonomije« ponovno v svoje roke; okreplila se je moč centralističnega odločanja, predvsem pa se je poskušalo formalnopravno narediti vse, da bi se obšlo tržne zakonitosti. Pri tem se je oblikoval celo nov družbeni eksperiment t. i. dogovorne ekonomije, s katero naj bi premagali tržne sile in dosegli še večjo blaginjo in družbeno integracijo, kot je obstajala v državah na zahodu. Ta model je bil formalno zakoličen z delavske ustavo, tj. Zakonom o združenem delu, ki je bil sprejet leta 1976. Zanimivo je, da je v istem časovnem obdobju, ko je vrhuška federalne oblasti obračunava na republiškimi vodstvi zaradi njihove proliberalne gospodarske usmerjenosti, prišlo na zvezni ravni do sprejema dveh ključnih zakonov, ki sta omogočila razmah gospodarske diplomacije federacije in republik, in sicer *Zakona o ustanavljanju podjetij v tujini*⁷ in *Zakona o spremembah in dopolnitvah Zakona o ustanavljanju podjetij v tujini*.⁸ Resda sta bila zakona sprejeta v letih 1972 in 1973, predvsem zaradi nelikvidnosti (oz. pomanjkanja likvidnih deviznih sredstev), a vendarle sta prav ta dva akta omogočila, da so republike (podjetja so tedaj bila vodena v veliki meri s pomočjo političnih odločitev) začele aktivnost podpirati internacionalizacijo ,svojih podjetij'. Te aktivnosti pa lahko štejemo za neke vrste praočliko gospodarske diplomacije Jugoslavije.⁹

Ne glede na to, da je Jugoslavija *de facto*, poleg ekonomske zunanje politike, občasno izvajala tudi gospodarsko diplomacijo, pa ta ni našla mesta v Ustavi 1974. Še več, Ustava 1974 je še enkrat jasno potrdila, da je gibalo zunanjeekonomskega delovanja Jugoslavije predvsem ekonomska zunana politika. To se je pokazalo zlasti v 281. členu Ustave 1974, kjer so bile določene pristojnosti zveznih organov. Ta člen se je glasil:¹⁰

Federacija po zveznih organih:

odstavek 5: [...] ureja kreditne in druge oblike vlaganja domačih oseb v tujini in tujih oseb v Jugoslaviji in izdaja predpis za izvrševanje zveznih zakonov na teh področjih, kadar v interesu vse države tako določa zvezni zakon; [...] ureja sistem zunanjetrgovinskega in deviznega poslovanja in drugega ekonomskega poslovanja s tujino in zagotavlja izvrševanje zveznih zakonov na teh področjih; [...] ureja temelje pravnega položaja

4 Ta termin uporabljamo konsistentno skozi ves članek, saj se s tem želimo ogibati razlikam v poimenovanju (in političnim preobrazbam), ki je obstajalo med leti 1945 in 1990. Takšno poimenovanje v nobenem primeru ne vpliva na vsebino članka.

5 Kot ugotavlja Udovič (2009, 123ff) država »s pomočjo ekonomske zunanje politike dosega ekonomske ali neekonomske (npr. politične) cilje. Tako ekonomske cilje država urešnjuje skladno z obliko gospodarskega sistema znotraj ekonomskega državnosti, medtem ko neekonomske cilje dosega mimo lastnega gospodarskega sistema, ker je ta ne ovira niti ne spodbuja pri doseganju neekonomskih ciljev«.

6 Morda bi lahko dejali, da je bolj kot za tihovoglasje šlo za aktivno nenasprotovanje.

7 Zakon je bil objavljen v Ur. I. SFRJ 39/1972.

8 Zakon je bil objavljen v Ur. I. SFRJ 17/1973.

9 Udovič (2017) ugotavlja, da so med jugoslovanskimi podjetji prevladovala slovenska podjetja, ki so bila tudi najbolj pripravljena za internacionalizacijo. Kot najpomembnejše slovensko podjetje Udovič (2017, 716) izpostavlja Ljubljansko banko, ki je v letih 1977–1981 število svojih zunanjih predstavnihstev povečala s 13 na 21.

10 Iz celotnega teksta smo predstavili samo dele, ki so relevantni za razumevanje ekonomske zunanje politike in njene umeščenosti v Jugoslaviji.

in poslovanja organizacij združenega dela in organizacij poslovnega združevanja na enotnem gospodarskem območju Jugoslavije; ureja združevanje organizacij združenega dela in njihovih združenj v gospodarsko zbornico za območje Socialistične federativne republike Jugoslavije; [...] ureja pogoje, pod katerimi smejo občani odhajati v tujino, da tam opravlajo gospodarske in druge dejavnosti in se tam zaposlijo, in zagotavlja varstvo državljanom Socialistične federativne republike Jugoslavije, ki so na delu v tujini; odstavek 7: določa zunanjo politiko Socialistične federativne republike Jugoslavije in skrbi za njeno izvajanje; vzdržuje politične, ekonomske in druge odnose z drugimi državami in mednarodnimi organizacijami; pospešuje in spodbuja sodelovanje z državami v razvoju in zagotavlja sredstva za razvoj ekonomskega odnosa s temi državami in uresničevanje solidarnosti z osvobodilnimi gibanji [...].

Navedeni 5. odstavek 281. člena jasno pokaže moč, ki jo je (formalno) imela federacija v mednarodnih ekonomskeh odnosih. Pri tem velja kot izjemno pomembno izpostaviti, da je Ustava določala, da federacija ureja zunanjeekonomske odnose, kot tudi da se Organizacije združenega dela (OZD) in Sestavljeni organizaciji združenega dela (SOZD) povezujejo v Gospodarsko zbornico Jugoslavije (GZJ). Pri sedmem odstavku 281. člena pa je predvsem pomembno to, da se je federacija zavezala, da bo po zveznih organih pospeševala sodelovanje »z državami v razvoju in zagotavlja sredstva za razvoj ekonomskega odnosa s temi državami«. To je implicitno pomenilo, da federacija z državami v razvoju ne bo razvijala odnosov po načelu enakopravnosti, ampak na podlagi asimetrije, pri čemer je bila federacija pripravljena te odnose vzpostaviti, krepite in razvijati tudi, če bi se ji takšno obnašanje ekonomsko ne (najbolj) obrestovalo¹¹.

Ta določba Ustave 1974 tudi pravno utemeljuje ekonomsko zunanjo politiko Jugoslavije po letu 1974.

Republiška ustava Socialistične republike Slovenije, ki je bila sprejeta kmalu za zvezno ustavo, o področju mednarodnega ekonomskega sodelovanja ni vsebovala določil, razen splošnega določila, da

Socialistična republika Slovenija vzpostavlja, vzdržuje in razvija politične, ekonomske [odebelila av.], kulturne in druge odnose z organi in organizacijami drugih držav ter z mednarodnimi organi in organizacijami v skladu s sprejeto zunanjo politiko Socialistične federativne republike Jugoslavije in mednarodnimi pogodbami (2. odstavek 317. člena Ustave SRS, 1974).

To splošno določilo ne pove veliko o tem, koliko gospodarske diplomacie je bilo *de facto* omogočene republiškim enotam. Ne glede na to Ramšak (2014, 736–739) dokazuje, da so imele republike kar veliko možnosti za razvoj paragospodarske diplomacie (a so se za to morale zavestno odločiti)¹²,

in sicer najprej zaradi tega, ker je bila leta 1973 sprejeta *Resolucija o ekonomskih odnosih s tujino* (Ur. l. SRS 42/1973), pa tudi zaradi tega, ker so leta 1980 združili dva sekretariata, tj. Republiški sekretariat za mednarodne odnose in Republiški sekretariat za ekonomske odnose s tujino v nov Republiški komite za mednarodno sodelovanje¹³.

Z Ramšakovim (op. cit.) mnenjem se strinja Dragan (2015), ki poudarja, da je bilo to opolnomočenje republik veliko bolj vidno po letu 1980, a vodilno vlogo v zunanjeekonomske politiki je formalno še vedno orhanjala federacija, ki je svoje aktivnosti oblikovala na dveh stebrih (slika 1).

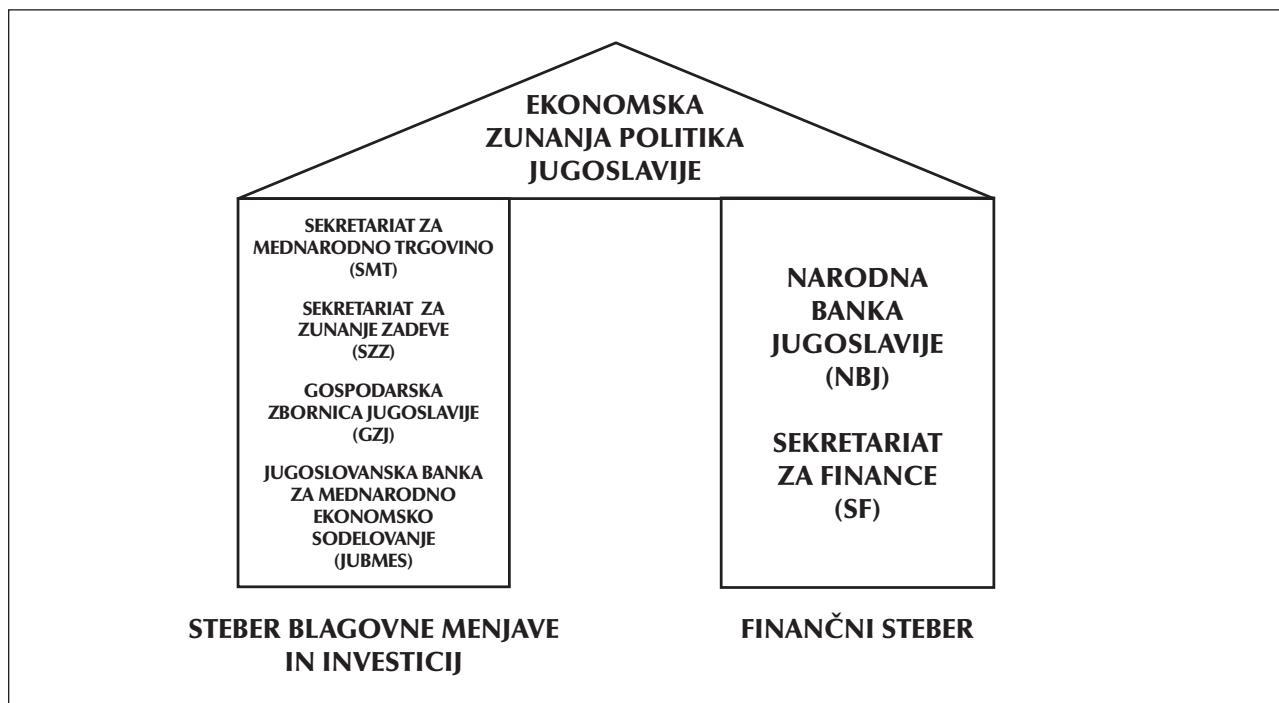
SMT se je ukvarjal predvsem s klasičnimi trgovinskimi vprašanji, mdr. z vprašanjem trgovinskih pogodb, trgovinskimi aranžmaji, carinami, kvotami. Njegova glavna naloga je tako bila usmerjanje in izvajanje mednarodne trgovine Jugoslavije. Na drugi strani se je SZZ ukvarjal z ekonomsko zunanjo politiko tudi tako, da je imel tako v notranji kot zunanji službi poverjenike za to področje. Še več, v notranji službi je obstajala funkcija pomočnika zveznega sekretarja za gospodarske odnose s tujimi državami in mednarodnimi organizacijami. Ta je tudi usmerjal mrežo ekonomskeh svetovalcev, ki so delovali na diplomatskih in konzularnih predstavnosti¹⁴. Tretji organ znotraj prvega stebra je bila GZJ, ki je imela svojo, vzporedno mrežo lastnih predstavnih, včasih v istem mestu, kjer je že bilo diplomatsko ali konzularno predstavništvo (DKP), večinoma pa drugod, tam, kjer je bilo več poslovnih priložnosti. GZJ je imela običajno konkrette, operativne naloge. Organizirali so sejme, promocije, gospodarske delegacije itd.

11 Dragan (2018) tu opozarja, da je Jugoslavija, kar se tiče svoje zunanjeekonomske aktivnosti, zlasti po letu 1980, izrazito diferencirala med »bolj« in »manj« razvitimi neuvrščenimi državami, pri čemer si je od prvih obetala tudi pomembne ekonomske koristi, medtem ko je druge uporabljala (le) za krepitev svoje politike prestiža.

12 Glede na to, da niso imele lastnih predstavnih o klasični gospodarski diplomaciji ni mogoče govoriti.

13 Pravna podlaga za to je *Zakon o organizaciji in delovnem področju republiških upravnih organov in republiških organizacij ter samostojnih strokovnih služb* (Ur. l. SRS 5/1980).

14 Dragan (2015) izpostavlja, da je bilo ekonomske svetovalce na DKP v 80. letih med 40 in 50; število se je spremenjalo glede na zunanjopolitične prioritete in stanje države. A vendar se je treba zavedati, da to ni pomenilo na vsakem DKP en ekonomski svetovalec, ampak je bilo lahko teh celo več. Na pomembnih DKP (v državah v razvoju!) so celo obstajali močni ekonomski oddelki, ki so imeli dva ali tri ekonomske svetovalce. Eden takih primerov je bilo veleposlanstvo na Kitajskem, kjer so bili konec 80. let trije ekonomske svetovalci.

Slika 1: Zgradba ekonomske zunanje politike Jugoslavije (Vir: Lasten prikaz na podlagi Dragan, 2015).

Drugi steber ekonomske zunanje politike je postal pomemben zlasti v letih krize (1982–84), ko je Jugoslavija sklepala z Mednarodnim denarnim skladom *stand-by* aranžmaje.¹⁵

Ta, stebrna struktura je obstala vse do konca države. Se je pa v Markovičevi dobi še bolj okrepila. Dragan (2015) celo opozarja, da je ekonomska zunanja politika države z liberalizacijo v 80. letih vse bolj prehajala tudi v gospodarsko diplomacijo. To potrjuje z navedkom, da je »če je v prvih fazah bila gospodarska diplomacija predvsem responzivna, kar pomeni, da se je odzivala na pobude podjetij, je v drugi polovici 80. let postala proaktivna in je sama začela iskati priložnosti za podjetja«.

Podobno kot notranja je bila tudi zunanja gospodarska diplomacija zgrajena hierarhično. V osnovi so bili za gospodarske posle zadolženi ekonomski svetovalci, ko pa je bilo treba bolj angažirati »državo«, pa so aktivnosti gospodarske diplomacije prevzeli veleposlaniki. V neuvrščenih državah oz. v državah, s katerimi je Jugoslavija imela izjemno pomembne ekonomske vezi, je bila tudi gospodarska diplomacija postavljena visoko na hierarhično lestvico strukture veleposlaništva. Dragan (2015) se spominja, da je na veleposlaništvu na Kitajskem bila vodja ekonomskega

oddelka tretji najpomembnejši diplomat v diplomatski hierarhiji; podoben trend je bil viden v drugi polovici 80-ih let na vseh DKP-jih. Temu pritrjuje Frlec (2017), ki navaja, da se je konec leta 1988 veleposlaništvo v Bonnu razširilo še z enim ekonomskim svetovalcem, a ta ni sedel v Bonnu, ampak je deloval pod okriljem Generalnega konzulata v Münchnu¹⁶. Seveda se je ta hierarhičnost v zunanji službi odražala tudi v dometu, ki so ga imeli ekonomski svetovalci in veleposlaniki. Tako se Dragan (2015) spominja, da je vodja gospodarskega oddelka na veleposlaništvu v Pekingu na neki točki rekla: »Ja sam stigla do tu, od tu napred treba ambasador«. To je bilo vidno in pomembno zlasti v državah, kjer je država imela pomemben (ali celo ključen) vpliv na mednarodno trgovino; v državah s klasičnim, tržnim gospodarstvom, pa so bile razmere drugačne. Tam je gospodarstvo delovalo bolj samostojno, posli so se pa sklepali bolj neposredno. To na poseben način opisuje Frlec (2017), ko pravi:

Veleposlanik, kot prvi odpira vrata za gospodarstvenike in meni se je večkrat zgodilo, da sem se zelo močno potrudil, da bi vzpostavil kakšne stike in potem, ko sem se ozrl, za menoj ni bilo več nikogar [...].

¹⁵ Dragan (2015) opozarja, da se je v prvi polovici 80. let Jugoslavija vse bolj približevala tudi Evropski gospodarski skupnosti. Pri tem približevanju je imel drugi steber ekonomske zunanje politike izjemno veliko dela in nalog. Jugoslavija je leta 1985 tudi odprla svoje predstavništvo v Bruslju.

¹⁶ Frlec (2017) navaja, da sta od 22 ljudi, ki so službovali na veleposlaništvu v Bonnu, bila le dva Slovenca (tj. poleg njega še Branko Zupanc). Ekonomski svetovalec je bil takrat po poreklu Hrvat, vsi drugi na veleposlaništvu pa so bili iz Srbije.

in dodaja

Velika podjetja, kot so farmacevti in Gorenje, ti so pa sami imeli take stike, da so nas vedno opominjali naj se jim, za božjo voljo, nikar ne mešamo v njihove posle, da je vse v redu in lepo teče.

Povedano kaže, da se je gospodarska diplomacija Jugoslavije razlikovala predvsem na podlagi tega, na katerih trgih je delovala in v katerem času je delovala oz. kaj so bile njene prioritete. A to niso bile njene edine značilnosti. Temu pritrjuje Zvone Dragan (2015), ki trdi, da se je gospodarska diplomacija Jugoslavije razvijala v treh smereh. Prvo smer razvoja je predstavljala gospodarska diplomacija z neuvrščenimi državami, kjer so obstajala izredno močno kadrovsko popolnjena veleposlaništva. Glavna naloga gospodarske diplomacije v teh državah je bilo predvsem pridobivanje investicijskih projektov, tudi milijardnih (Irak, Libija, Egipt ...). Nekaj je bilo tudi blagovne menjave, vendar je bilo absolutno težišče na izvajanju investicijskih projektov. Drugo smer razvoja gospodarske diplomacije predstavlja gospodarska diplomacija Jugoslavije z državami Sveta za vzajemno pomoč (SEV)¹⁷. Ta je kombinirala predvsem investicijsko in blagovno menjavo, temeljila pa je na klirinškem poslovanju. Tretja smer razvoja se je odvijala z zahodnimi, tržno usmerjenimi državami. Ta se je začela krepiti še s *stand-by* aranžmajem leta 1982 (Dragan, 2018). V teh državah je Jugoslavija vodila predvsem izvozno gospodarsko diplomacijo, nekaj aktivnosti pa je bilo tudi pri privabljanju investicij v Jugoslavijo, sploh glede na to, da ji je kronično primanjkovalo deviz. Za razliko od Dragana Jože Kunič (2017) delovanja gospodarske diplomacije Jugoslavije ne vidi v tako pozitivni luči. Sam namreč meni, da je gospodarska diplomacija Jugoslavije v neuvrščenih državah (poleg krepitve političnega prestiža) predvsem reševala poslovanje nekaterih jugoslovanskih podjetij in to na umeten način, s prikritim subvencioniranjem (gl. navedek spodaj):

[Takšna podjetja, ki so imela veliko delavcev za sabo], niso imela nobenih možnosti na nekih resnih trgih, zahodnih trgih, pa tudi na jugoslovenskem trgu vse manj. Tako so imela vse manj možnosti, da bi preživelata. V takih primerih se je pač sklenil nek kreditni posel z neko državo, za katero smo vsi vedeli, da ne bo nikoli nič vrnila. Ampak s tem je tisto podjetje tam dobilo posel. Mi smo v bistvu kreditirali tisto državo in ta je

kupila od tega podjetja proizvode, tista država običajno ni kaj dosti plačala ali pa je zelo malo plačala, toliko, kolikor je bilo v tistih začetnih odstotkih potrebno. Običajno je bilo to kakih 15 % in na ta način so neka podjetja v Jugoslaviji lahko preživelata.

Glede orodij, ki jih je uporabljala jugoslovanska diplomacija pri svojem delovanju velja izpostaviti predvsem (a) pomoč podjetjem pri iskanju konkretnih poslov, (b) mešane komiteje za gospodarsko in znanstvenotehnično sodelovanje s posameznimi državami¹⁸ in (c) seznanjanje podjetij¹⁹ s posebnostmi držav, sploh oddaljenih. Tu je glavno vlogo igrala gospodarska diplomacija, ki jo je vodil Sekretariat za zunanje zadeve. Podpora pri izvedbi gospodarskih obiskov (gospodarske delegacije) in sejmov je bila v domeni GZJ in republiških gospodarskih zbornic.

GOSPODARSKA DIPLOMACIJA SLOVENIJE

O gospodarski diplomaciji Slovenije lahko govorimo že vse od sprejetja obeh zveznih zakonov o ustanavljanju podjetij v tujini (*cf. supra*), saj so se takrat podjetja v družbeni lasti začela vse bolj internacionilizirati oz. iskati priložnosti za svoj prodor na tuje. Od sprejetja zvezne in republiške ustave (1974) in t. i. male ustawe (1976) naprej so slovenska podjetja vse bolj aktivno nastopala na tujih trgih, pri čemer je bil interes podjetij za interesom države (Ramšak, 2014). To pomeni, da so podjetja, ki so bila formalno v družbeni lasti in vodena po načelu samoupravljanja, začela predstavljati platforme za promocijo državne paradiplomacije navzven, kar je konec 80-ih let kulminiralo v t. i. gospodarski paradiplomaciji (Udovič, 2017).

Ustanovitev samostojne slovenske države je terjala tudi njeno ekonomsko osamosvojitev (Prinčič, Borak, 2006; Prinčič, 2013; Lorenčič, 2012), ki se je odvila skozi tranzicijo gospodarstva in družbe (Haček, Brezovšek, 2014). Vojko Ravbar,²⁰ ki je takrat vršila vlogo državne sekretarke za mednarodno ekonomsko sodelovanje²¹, se aktivnosti gospodarske diplomacije spominja takole:

Začetki ekonomske diplomacije so bili zelo zanimivi in je bilo treba vse oblikovati na novo, kajti Slovenija ni imela koga kopirati. Predvsem je bilo delo na področju vzpostavljanja mednarodnih ekonomskega odnosov pionirska zato, ker

17 Svet za vzajemno gospodarsko pomoč je bil ustanovljen leta 1949 in je združeval države vzhodnega bloka.

18 Dragan (2015) opozarja, da so za nekatere države obstajala celo dva mešana komiteja. Kot primer navaja Irak, kjer je sam vodil mešani komite za civilni sektor, general Veljko Kadijević (strokovnjak za vojno ekonomijo), ki je najprej delal na ministrstvu za gospodarstvo, pa je vodil mešani komite za sodelovanje v vojni industriji in na vojaškem področju.

19 Gospodarska diplomacija Jugoslavije se je večinoma osredotočala na velika podjetja oz. SOZD-e.

20 Intervju z mag. Vojko Ravbar je bil opravljen decembra 2009.

21 Uradno je bila namestnica republiškega sekretarja za mednarodne ekonomske odnose s tujino (tj. današnji MZZ).

je bilo treba vse dokumente napisati na novo, vse sporazume [...] Dejansko se nam je marsikdaj zgodilo, da smo se šli, še preden smo bili priznani, sami pogajati v države, da bi zagotovili preživetje slovenskemu gospodarstvu. Začetki ekonomske diplomacije so tako temeljili na zaupanju. Malo je bilo podpisanega, veliko je bilo domenjenega. K temu sta predvsem pripomogla družbeno ozračje in soglasje, da je treba v enotnosti, čeprav so bili pogledi lahko različni, marsikaj storiti, da gospodarstvo preživi. [...]

In dodaja:

Mi nismo imeli časa, da bi čakali. Morali smo se dogovarjati z našimi ključnimi trgovinskimi partnericami in z Brusljem. Pa so nam večkrat dejali: »Kam pa silite, saj vas še priznali nismo«, a mi smo vedeli, da moramo urediti gospodarske zadeve, saj bo država preživila le, če bo imela solidno materialno bazo ... In smo šli. Večkrat so bila v delegaciji tudi slovenska podjetja, ki so imela probleme v tej državi in ki jih dolga leta niso rešila, ker niso prišla do sogovornikov. Mi smo poskušali vedno priti do čim višjih ravni – vse s ciljem, da zagotovimo preživetje slovenskega gospodarstva.

Našteto jasno kaže, da je bila gospodarska diplomacija v prvih fazah zelo ambiciozna ter je že zelela dosegiti karseda veliko relativno hitro.

Po mednarodnem priznanju se je gospodarska diplomacija nekoliko umaknila v ozadje. Najprej simbolično s tem, da so jo politično premaknili na novoustanovljeno Ministrstvo za ekonomske odnose in razvoj, nato pa tudi dejansko, saj je prišlo do razvoja neuskrajljene dvotirnosti gospodarske diplomacije. To je sicer skušal preseči *Sporazum o sodelovanju pri vzpostavljanju in delovanju predstavnosti Republike Slovenije*, a neuspešno, saj ni bil nikoli podpisani (Čepin, 2003). Fragmentacija gospodarske diplomacije se je nadaljevala vse do leta 2000, ko je njen udejstvovanje prevzelo novoustanovljeno Ministrstvo za gospodarstvo, ki je nekaj let pozneje ustanovilo agencijo za promocijo tujih investicij (AGPTI, pozneje JAPTI), ki naj bi bila glavni izvajalec gospodarske diplomacije. Ta naj bi se *de facto* počasi premaknila iz ministrske ravni na raven izvajalske agencije (Udovič et al., 2012; Udovič, 2013). JAPTI je pridobivala

moč, večina odločitev je bila sprejeta v ministrstvu za gospodarstvo, a tudi ministrstvo za zunanje zadeve²² si ni popolnoma pustilo vzeti področja gospodarske diplomacije. Če tu dodamo še aktivnosti Gospodarske zbornice Slovenije lahko vidimo, da je bila gospodarska diplomacija med leti 2004 in 2008 četverotirna. Do vrnitve gospodarske diplomacije na MZZ je prišlo s koalicijsko pogodbo levo-sredinske vlade Boruta Pahorja, ki je nastopila svoj mandat leta 2008. Stranke koalicije so namreč v koalicijsko pogodbo (točka 15.2) zapisale sledeče

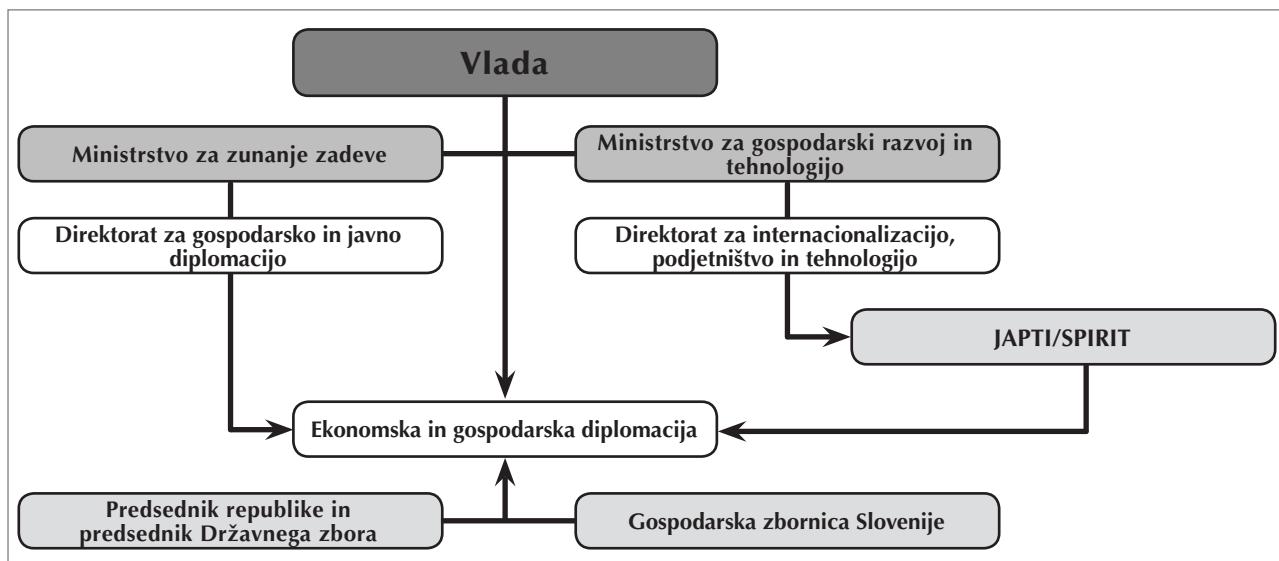
Koalicijski partnerji se strinjamо, da bo MZZ s svojo diplomatsko-konzularno mrežo ter skupaj z Ministrstvom za gospodarstvo, Gospodarsko zbornico Slovenije, Javno agencijo za podjetništvo in tuje investicije ter glede na vsebine z drugimi ministrstvi in institucijami (vključno z regionalnimi gospodarskimi središči) prevzelo večjo odgovornost za učinkovito uveljavljanje interesov slovenskega gospodarstva v svetu [...].

MZZ, ki je prevzelo temeljno odgovornost za koordiniranje gospodarske diplomacije, se je že na začetku soočilo s pomanjkanjem kadrov, sredstev, strukturnimi vprašanji in seveda sumničavostjo diplomatov do te »novosti«. Ni bilo malo sogovornikov, ki so Udoviču (n.d.) v pogovorih povedali, da je ta notovarija brez pomena, »ker to oni itak delajo«; pa da gre »za modno muho, ker bi se Slovenija morala bolj ukvarjati s politično diplomacijo« itd.²³ Ne glede na težke začetke, se je gospodarska diplomacija, predvsem po zaslugi Samuela Žbogarja (ki je bil takrat minister) ter Vladimira Gaspariča in Zvoneta Dragana nekako usidrala znotraj sistema MZZ. Žbogarjevo delo je nadaljeval minister Karl Erjavec, ki je ob nastopu mandata (2012) jasno poudaril, da bo gospodarska diplomacija eden od stebrov njegovega ministrovanja.

Seveda strukturne spremembe niso bile dovolj, gospodarska diplomacija se je morala odločati tudi o uporabi instrumentov, ki bi koristili razvoju gospodarstva. Nekaj teh instrumentov je bilo klasičnih in so bili podedovani iz jugoslovanske diplomacije. Mednje lahko uvrščamo predvsem mešane gospodarske komisije in pomoč ekonomskih svetovalcev pri aktivnostih podjetij v tujih državah. A vendarle to v mednarodnih ekonomskih odnosih ni dovolj. Države morajo v okviru gospodarske diplomacije iskati nove in nove pri-

²² Minister za zunanje zadeve Dimitrij Rupel je v mandatu 2004–2008 več kot 100-krat govoril o pomembnosti gospodarske diplomacije in njeni umeščenosti v sistem MZZ (več v Pojbič, 2010).

²³ Dragan (2018) poudarja, da je bilo Žbogarjevo zavedanje o pomenu gospodarske diplomacije veliko več od le simboličnega značaja. Kot izpostavlja je Žbogar že na strečanju veleposlanikov januarja 2010 jasno poudaril pomen in zavezanost ministrstva in vseh diplomatov k uspešni gospodarski diplomaciji; prav tako je Žbogar veleposlanike neposredno zadolžil za izvajanje gospodarske diplomacije, ekonomski svetovalci pa naj bi bili predvsem v podporo veleposlanikom. Na pomen gospodarske diplomacije v strukturi MZZ kaže tudi sprememba Zakona o zunanjih zadevah iz leta 2009, ki je umestila gospodarsko diplomacijo tudi v pravni okvir delovanje ministrstva (Udovič, 2013); prav tako (poudarja Dragan, 2018) je bil leta 2010 v ocenjevalne postopke o uspešnosti delovanja veleposlanikov vnesena kategorija aktivnosti v gospodarski diplomaciji.

Slika 2: Gospodarska diplomacija Slovenije 2011– (Vir: Dopolnjeno in popravljeno na podlagi Udovič, 2013, 327).

jeme, kako bi pomagale svojim podjetjem. Tabela 2 prikazuje, kaj podjetja pričakujejo od sistema gospodarske diplomacije Slovenije.

Kot je razvidno iz tabele, je po mnenju podjetij glavna naloga gospodarske diplomacije MZZ predvsem v izhodnih gospodarskih delegacijah in v pridobivanju informacij za podjetja; manj pa podjetja potrebujejo pomoč pri reševanju sporov ter sodelovanje pri organizaciji sejmov in konferenc. Tem podatkom nasprotujejo podatki Udoviča (n.d.), ki poudarja, da ekonomski svetovalci pogosto izpostavljajo, da podjetja od njih pogosto pričakujejo, da bodo na sejmih promovirali njihove izdelke. Sami vedno poudarjajo, da tega ne morejo storiti, a marsikatero podjetje še vedno vztraja pri svojem. Če takšno sodelovanje odklonijo, potem so mnogokrat tudi označeni kot nekonstruktivni oz. da podjetjem ne želijo pomagati.

Kot ugotavlja Udovič in drugi (2017, 88) je najbolj klasičen instrument gospodarske diplomacije Slovenije posredovanje informacij po telefonu ali epošti; sledi mu instrument meddržavnih mešanih komisij,²⁴ nato zaščita interesov gospodarskih subjektov iz domače države v tujih državah, in seveda pomoč podjetjem, ki se pri poslovanju na tujem znajdejo v težavah. Slovenska gospodarska diplomacija je leta 2011 uvedla tudi t. i. poslovne pisarne (*plug-in office*) na veleposlaništvenih, s katerimi naj bi olajšali začetke internacionalizacije podjetij, a se jih do konca leta 2017 ni poslužilo še nobeno podjetje. Vsekakor se pričakuje, da naj bi MZZ pripravilo nabor novih instrumentov, a sočasno je težko pričakovati še

bolj aktivno angažiranje MZZ, če se število zaposlenih v notranji in zunanji službi od vzpostavitve gospodarske diplomacije ni povečalo, kvečemu obratno; relativni delež zaposlenih se vseskozi zmanjšuje, nalog pa je vse več. Zanimive ukrepe za internacionalizacijo podjetij, ki pa jih lahko štejemo za zametke gospodarske diplomacije, poleg klasičnih vavčerjev za nastop na sejmih v tujini, ki jih pripravlja JAPTI, je letos ponudilo Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo. Ukrep, poznан pod imenom *Spodbujanje partnerstev za učinkovitejši nastop na tujih trgih 2018–2019*, spodbuja skupno nastopanje vsaj treh malih in srednjevelikih podjetij na tujih trgih. Cilj ukrepa je »*s povezovanjem kompetenc, kapacitet, prenosom izkušenj, znanj in drugih poslovnih povezav spodbuditi mednarodno aktivnost in izvoz vključenih podjetij ter povečati učinkovitost njihovega nastopa na tujih trgih*« (MGRT, 2018).

GOSPODARSKA DIPLOMACIJA ČRNE GORE (V NASTAJANJU)

Črna gora je samostojna država postala šele leta 2006,²⁵ zato lahko njeno gospodarsko diplomacijo analiziramo le v zadnjem desetletju. Črna gora je kmalu po svoji osamosvojitvi vzpostavila 25 veleposlaništev, šest stalnih misij in en generalni konzulat.²⁶ Gospodarska diplomacija v začetku ni bila del črno-gorske diplomacije, četudi so mnogi menili, da bi jo morali vpeljati. Razlog za to gre na eni strani iskatи v pomanjkanju strokovnega kadra, ki ga je bilo treba

²⁴ Po neuradnih informacijah na MZZ razmišljajo o opustitvi mešanih meddržavnih komisij.

²⁵ Na referendumu o neodvisnosti Črne gore, ki je bil 21. maja 2006, je 55,5 % posameznikov glasovalo za osamosvojitev Črne gore. O družbenoekonomski tranziciji Črne gore po letu 1989 prim. Ćeranić (2018).

²⁶ Na koncu leta 2017 je Črna gora imela 27 veleposlaništev, 8 stalnih misij in 4 generalnih konzulatov.

Tabela 2: Delež podjetij, ki so ocenila določene ponudbe državne politike (za internacionalizacijo) kot zelo pomembno (Vir: Jaklič in Rojec, 2013, 78).

Spodbuda/usluga	JAPTI (n=39)	GZS (n=38)	DKP (n=38)	Povprečje
Dostop do informacij	17.9	28.9	23.7	23.5
Poslovno svetovanje	12.8	13.5	13.2	13.2
Izhodne delegacije	10.3	18.4	28.9	19.2
Mednarodni sejmi in konference	10.3	21.1	13.9	15.1
Izobraževanje za mednarodno posovanje	17.9	15.8	-	13.9
Finančne spodbude	43.6	35.1	28.6	35.8
Pomoč pri reševanju sporov	15.8	18.4	13.5	15.9

»čez noč« zaposliti v diplomatski službi (Jaćimović, 2016),²⁷ sočasno pa je težava bila tudi v tem, da so bili mednarodni ekonomski odnosi s tujino v Črni gori izjemno fragmentirani in večtirni.²⁸ Če je leta 2003 ustanovljeno ministrstvo za zunanjekonomske odnose in evropske integracije delno skrbelo za neko obliko paragospodarske diplomacije, je institucionalna reforma, ki se je zgodila po osamosvojitvi Črne gore, povzročila veliko fragmentacijo mednarodnih ekonomskih odnosov med ministrstva in javne agencije. Pomembno vlogo pri gospodarski diplomaciji v praksi imela tako predvsem agencija za promocijo investicij, ki je bila ustanovljena leta 2005.²⁹

Z izbruhom krize ni prišlo do dramatičnih sprememb v ustroju gospodarske diplomacije. Spremembe so se zgodile šele leta 2012, ko je zunanjji minister Črne gore postal Igor Lukšić, ki je (tudi zaradi svoje ekonomske izobrazbe) imel večji posuh in razumevanje za gospodarsko diplomacijo. Zavzel se je, da se gospodarska diplomacija združi znotraj ministrstva za zunanje zadeve, ki naj bi postalo njen glavni akter. Leta 2013 je bil sprejet *Plan razvoja gospodarske diplomacije*, ki je znotraj ministrstva za zunanje zadeve predvidel ustanovitev Direktorata za gospodarsko diplomacijo in mednarodno kulturno sodelovanje. Ta direktorat je bil razumljen kot glavni koordinacijski organ, ki naj bi koordiniral aktivnosti gospodarske diplomacije med MZZ, ministrstvom za

turizem in gospodarstvo, agencijo za tuje investicije in gospodarsko zbornico. Osnovno izhodišče razvoja gospodarske diplomacije je bila predvsem kadrovska politika, kjer so predvideli, da bi v tujini (na DKP) za gospodarsko diplomacijo skrbelo trikrat več kadrov kot doma. Cilj takšnega strukturiranja je bilo predvsem stremljenje k učinkovitosti gospodarske diplomacije in usmerjenosti k uporabniku (Jaćimović, 2016). Istega leta so tudi srečanje črnogorskih veleposlanikov posvetili vprašanju gospodarske diplomacije in njeno umeščanje v delovanje črnogorske diaspore (MVP, 2013a) ter objavili Program ekonomske diplomacije (MVP, 2013b), ki je poleg strukture direktorata, zadolženega za gospodarsko diplomacijo na MZZ, določal tudi prioritete gospodarske diplomacije Črne gore, med katerimi naj bi bilo pomembno predvsem ustvarjanje sinergij med gospodarsko in politično diplomacijo; krepitev veščin in sposobnosti zaposlenih na diplomatskih in konzularnih predstavnosti za izvajanje gospodarske diplomacije ter nadgradnja sistema delovanja gospodarske diplomacije v sistemu MZZ.

Naslednji korak v razvoju gospodarske diplomacije je bil storjen leta 2014, ko je črnogorska diplomacija prvič organizirala posvet častnih konzulov Črne gore. Na posvet je bilo vabljenih 30 častnih konzulov. Pomembno dejstvo je, da je Črna gora relativno pozno začela z uporabljanjem častnih konzulov za delovanje

27 Ena glavnih težav pri pridobivanju strokovnega kadra za diplomatsko dejavnost je bila v tem, da je večina črnogorskih diplomatov, ki je delovala v službi Zvezne republike Jugoslavije (nato pa Skupnosti Srbije in Črne gore), ostala na ministrstvu v Beogradu, redki so se vrnili domov, pa še ti so se ob prihodu domov večinoma upokojili. Posledično je bilo treba pridobiti nove kadre. Ti so bili večinoma mladi, a neizkušeni.

28 Tu ne smemo pozabiti na pomen, ki ga je Črna gora v zunanji politiki dala prioriteti vstopa v Zvezo Nato in Evropsko unijo.

29 Glavna prioriteta črnogorske diplomacije je bilo približevanje Evropski uniji. Tudi zaradi tega je bila gospodarska diplomacija bolj ali manj v ozadju (Jaćimović, 2016).

v gospodarski diplomaciji. Ne glede na to, je njihovo število do leta 2017 poraslo na 53.³⁰

Glede na posebnost črnogorskega gospodarstva, ki temelji predvsem na storitvenem sektorju, je danes glavna naloga črnogorske gospodarske diplomacije promocija gospodarstva Črne gore, njenih proizvodov in kmečkega turizma. Druga naloga gospodarske diplomacije Črne gore je klasično gospodarska: gre za konkretno privabljanje tujih neposrednih investicij³¹ na eni strani in zmanjšanje carin in drugih trgovskih omejitve v državah uvoznicah črnogorskih proizvodov. Glede na specifičen status Črne gore³² je pomembno izpostaviti tudi to, da se Črna gora osredotoča predvsem na evropske in ameriške trge (npr. Nemčija, Italija, Združene države Amerike) in na trge izbranih držav iz postsovjetskega prostora (npr. Kirgizija).

RAZPRAVA IN ZAKLJUČEK

Analiza je pokazala, da je Jugoslavija po letu 1974 imela neke vrste gospodarsko diplomacijo, ki bi jo terminološko bolje poimenovali ekonomska zunanja politika. Njena udejanjanja so bila vezana predvsem na politične aktivnosti države, so pa imela podjetja, ki so bila samoupravljalna, tudi možnosti, da so sama oblikovala svoje tržne aktivnosti, seveda, dokler te tržne aktivnosti niso zadele ob interesu države. Za to, da so ekonomsko zunano politiko v Jugoslaviji udejanjali, so skrbele številne institucije – zvezne in republiške. Pri tem ne smemo pozabiti na JUBMES (Jugoslovansko banko za mednarodno ekonomsko sodelovanje),³³ katere naloge so bile predvsem finančiranje mednaravnega ekonomskega sodelovanja Jugoslavije z državami v razvoju (Ramšak, 2015). To pa je pomenilo, da je država z lastno aktivnostjo omogočala podjetjem v njeni lasti, da so izvajala in investirala na trge držav v razvoju. Povedano posledično pomeni, da je Jugoslavija *ex implicite* imela gospodarsko diplomacijo, a ta je ta imela dvojen značaj – po eni strani je želela delovati kot klasična gospodarska diplomacija, sočasno pa jo je vodila država in njeni uporabniki so bila podjetja (v državni/družbeni lasti). Posledično je država skrbela le za „svoje“ ekonomske koristi in svojo politiko prestiža. To pa pomeni, da je bila takšna oblika delovanja teoretično/konceptualno bližnje zunanjekonomske politiki kot gospodarski diplomaciji.

Poleg tega, da je Jugoslavija postavila infrastrukturo, ki je podpirala razvoj njene ekonomske zuna-

nje politike in gospodarske diplomacije, pa je sočasno omogočila, da so republike same – znotraj svojih pristojnosti – oblikovale svojo gospodarsko paradiplomacijo. Temu so služili predvsem gospodarstveni konglomerati, kot npr. Ljubljanska banka, Emona, Kovintrade, Metalka, Slovenijales itd., ki so poleg ekonomske aktivnosti vodili tudi politične aktivnosti oz. vzpostavljal politične stike (po namenu republiških vodstev). Te aktivnosti so postale pomembnejše v drugi polovici 80. let, ko je Jugoslavija razpadala, republike pa so iskale svoje kanale, kako predstaviti svojo resnico o dogajanju v Jugoslaviji (Udoovič, 2017). Pomen ustvarjanja gospodarske diplomacije v Jugoslaviji torej ni bil zanemarljiv, ampak je – obratno – imel veliko zgodovinsko in politično vrednost. Šlo je namreč za procese, ki so v veliki meri kreplili položaj Jugoslavije v gibanju neuvrščenih in v svetu nasprotnih, sočasno pa so določene aktivnosti jugoslovanskih podjetij tlakovale pot k ustvarjanju lastnih diplomacij po letu 1991. Slednjega se je, tudi zaradi relativno majhne diaspore (primerjaje npr. s Hrvaško), v veliki meri poslužila predvsem Slovenija (Pirjevec, Ramšak, 2014, 110; Ramšak, 2015; Klemenčič, 2017; Udoovič, 2017), ki je svoja prva veleposlaništva (bolje rečeno informacijske biroje) običajno postavila kar v prostore slovenskih podjetij (predvsem Ljubljanske banke) oz. v prostore, ki so bili v njihovem najemu.³⁴

Vprašanje, ki smo si ga zastavili na začetku te raziskave se je osredotočalo tudi na to, koliko sta Slovenija in Črna gora »odnesli« od jugoslovanske ekonomske zunanje politike in gospodarske diplomacije. Analiza je pokazala, da malo. Obe državi sta v začetkih svojega delovanja gospodarsko diplomacijo še delno vključevali v svoje diplomatske aktivnosti, nato pa vse manj. Prav tako nista jugoslovanskih izkušenj nadgrajevali, ampak sta določene aktivnosti in instrumente gospodarske diplomacije ponovno izumljali. Nekaj jih je res ostalo istih (mešane komisije), a tudi teh Slovenija in Črna gora nista razvili, ampak sta jih vzpostavili v enakem dometu in širini. To pa pomeni, da so tudi ti instrumenti nekoliko za časom oz. podrazviti. Časi, v katerih je te instrumente uporabljala Jugoslavija, so bili namreč izjemno drugačni.

To nerazvijanje instrumentov ter pozabljanje, da morajo biti instrumenti gospodarske diplomacije usmerjeni predvsem v aktualno gospodarsko situacijo v svetu, je ena glavnih kritik gospodarske diplomacije Slovenije in Črne gore. Druga kritika, ki jo velja izpostaviti, je, da se obe državi še ne zavedata, kako po-

³⁰ 30 % teh je imelo (ima) črnogorske korenine (Jačimović, 2017).

³¹ Leta 2016 so bili glavni neposredni investitorji v Črno goro Norveška, Rusija, Italija, Azerbajdžan, Madžarska, Švica, Srbija, Združeni Arabski Emirati, Slovenija in Turčija.

³² Črna gora je kandidatka za vstop v evro-atlantske integracije.

³³ Med leti 1987 in 1989 je bil njen podpredsednik slovenski diplomat dr. Jožef Kunič (Kunič, 2017).

³⁴ Ena od zanimivosti je, da je bilo slovensko veleposlaništvo v Zagrebu v prostorih Ljubljanske banke vse do izgradnje nove stavbe veleposaništva na Alagovičevi (leta 2007).

membna je gospodarska diplomacija v sodobnem diplomatskem občevanju. Moderne diplomacije namreč vedo, da politika prestiža, ki je bila aktualna v 17. in 18. stoletju, delno pa tudi po drugi svetovni vojni, danes v mednarodni skupnosti nima več mesta. Zato se tudi vse bolj koristijo priložnosti, da svoj ugled gradijo na ekonomski blaginji. Zanjo je pa gospodarska diplomacija več kot pomembna.

Vse povedano potrjuje nekje zapisano krilatico, da se na jugoslovanskem prostoru iz zgodovine ne naučimo ničesar. Vsaka vlada začne stvari znova, vsak sistem po svoje. Področje gospodarske diplomacije in iz nje izvedenih koristi pa iz volitev v volitve izvaja nekak *novus ordo seclorum*. To pa je škodljivo ne samo za zgodovinski spomin, ampak tudi za učinkovitost in kakovost gospodarske diplomacije ter posledično za blaginjo državljanov.

THE INDEPENDENCE OF COUNTRIES AND THE “FORGOTTEN” LEGACY: THE CASE OF DISCONTINUED COMMERCIAL DIPLOMACY OF SOCIALIST YUGOSLAVIA IN SLOVENIA AND MONTENEGRO

Boštjan UDOVIČ

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Centre of International Relations, Kardeljeva pl. 5, Ljubljana, Slovenia
e-mail: bostjan.udovic@fdv.uni-lj.si

Danijela JAČIMOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Economics, Jovana Tomaševića 37, Podgorica, Montenegro
e-mail: danijelaj@ac.me

SUMMARY

The article investigates the main features of commercial diplomacy of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) and its (dis)continuation in Slovenia and Montenegro. The analysis is conducted by way of critical analysis of primary and secondary sources. What is more, we control individual discrepancies or inconsistencies and complete information by way of semi-structured in-depth interviews. Article’s key finding is that there had been a sort of commercial diplomacy formed in SFRY – particularly after 1974 –, aimed at pursuing economic and political goals. Following SFRY’s dissolution, the countries concerned did not form their commercial diplomacies based on this past experience. They instead established their commercial diplomacies from the start, which has represented additional setback in formation and functioning of Slovenia’s and Montenegro’s commercial diplomacies and that has had a negative impact on their effectiveness and focus on the user. All of the above confirms the “loss of historical memory” pattern in state successors to the SFRY, signifying that their governments typically operate ab ovo (i. e. as if there was nothing before them). The latter has a negative impact on long-term development of these states and their policies.

Keywords: commercial diplomacy, economic foreign policy, Yugoslavia, Slovenia, Montenegro

VIRI IN LITERATURA

Dragan, Z. (2015): Intervju z dne 2. aprila 2015, podpredsednik Zveznega izvršnega sveta, dolgoletni diplomat, Ljubljana.

Dragan, Z. (2018): Pogovor z dne 14. aprila 2018, podpredsednik Zveznega izvršnega sveta, dolgoletni diplomat, Celje (Ul. Cirila Debeljaka).

Frlec, B. (2017): Intervju z dne 24. februarja 2017, dolgoletni diplomat in minister za zunanje zadeve Slovenije, Ljubljana.

Jačimović, D. (2016): Intervju s sogovorniki v Črni gori, Podgorica.

Jačimović, D. (2017): Podatek pridobljen s strani sogovornikov v Črni gori, Podgorica.

Koalicijski sporazum (2008): Sporazum o sodelovanju med strankami SD, Zares, LDS in DeSUS.

Kunič, J. (2017): Intervju z dne 24. februarja 2017, dolgoletni diplomat, podpredsednik JUGMES-a, Ljubljana.

MGRT – Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo (2018): Internacionalizacija. http://www.mgrt.gov.si/si/kako_do_sredstev/aktualni_razpisi/ (zadnji pristop: 22. 11. 2018).

MVP – Ministerstvo vanjskih poslova (2013a): Počele redovne dvogodišnje ambasadorske konsultacije. <http://www.mvp.gov.me/rubrike/ED/Ekonomska-diplomatija/130142/Pocele-redovne-dvogodisnje-ambasadorske-konsultacije.html> (zadnji pristop: 23. 2. 2018).

MVP – Ministerstvo vanjskih poslova (2013b): Program ekonomske diplomatične politike. <http://www.mvp.gov.me/rubrike/ED/Ekonomska-diplomatija/130596/Program-Ekonomske-diplomatije.html> (zadnji pristop: 23. 2. 2018).

Ravbar, V. (2009): Intervju z decembra 2009, državna sekretarka in bančnica, Ljubljana.

Udovič, B. (n.d.): Zapiski s pogovorov z diplomati in drugimi pomembnimi akterji v povezavi s slovensko diplomacijo. Ljubljana: osebni arhiv avtorja.

Uradni list SFRJ 39/1972: Zakon o ustanavljanju podjetij v tujini. Ljubljana, Uradni list SFRJ.

Uradni list SFRJ 17/1973: Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o ustanavljanju podjetij v tujini. Ljubljana, Uradni list SFRJ.

Uradni list SRS 42/1973: Resolucija o ekonomskih odnosih s tujino. Ljubljana, Uradni list SRS.

Uradni list SFRJ 5/1980: Zakon o organizaciji in delovnem področju republiških upravnih organov in republiških organizacij ter samostojnih strokovnih služb. Ljubljana, Uradni list SFRJ.

Ustava SFRJ (1974): Ustava Socialistične republike Jugoslavije. Ljubljana, Uradni list SRS.

Ustava SRS (1974): Ustava Socialistične republike Slovenije. Ljubljana, Uradni list SRS.

Black, J. (2010): A History of Diplomacy. London, Reaktion Books Ltd.

Bogetic, D. (2014): Jugoslavija i nesvrstanost: prilog prevazilaženju predrasuda i stereotipa. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 615–624.

Bondžić, D. (2014): Školovanje studenata iz zemalja u razvoju kao deo spoljne politike jugoslavije 1950–1961. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 637–648.

Borelli, G. (2006): Questioni di storia economica Europea. Milano, CEDAM.

Coolsaet, R. (2004): Trade and Diplomacy: The Belgian Case. International Studies Perspective, 5, 1, 61–65.

Cačinović, R. (1985): Poslanstva in poslaništva: od Rakicana do Madrida in nazaj. Maribor, Obzorja.

Čavoški, J. (2014): Od Alpa do Himalaja: ambasador Dušan Kveder i razvoj jugoslovensko-indijskih odnosa. Annales, Series historia et sociologia, 24, 4, 625–636.

Čepin, M. (2003): Model vzpostavitve gospodarskih predstavnosti Republike Slovenije v tujini. Magistrsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta.

Ceranić, G. (2018): Value Orientations in the Post-socialist Montenegro. Annales, Series historia et sociologia, 28, 2, 415–428.

Ćetković, J., Jačimović, D., Lukić, S., Rajković, M. & M. Žarković (2017): Crna gora – Gospodarska diplomacija u nastajanju. V: Arbeiter et al. (ur.): Gospodarska diplomacija izmedu potreba gospodarstva i interesa država: Hrvatska, Slovenija i Crna gora. Zagreb, Alinea, 179–253.

Gozáles-Villa, C. (2017): From ‘Pessimism’ to Geopolitical Instrumentalisation: Revisiting the US Policy towards dying Yugoslavia. Annales, Series Historia et Sociologia, 27, 4, 699–713.

Haček, M. & M. Brezovšek (2014): The Processes of Democratisation and Trust in Political Institutions in Slovenia: Comparative Analysis. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 1, 1–12.

Jaklič, A. & M. Rojec (2013): Neposredno investiranje slovenskih podjetij v tujini: zakaj, kako in s kakšnimi učinki? Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Jurić Pahor, M. (2013): Prehajati meje: vpogledi v nastanek in razvoj kulture dialoga in miru v prostoru Alpe-Jadran. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 1, 171–186.

Klabjan, B. (2013): »Transnacionalne politike, nacionalna diplomacija?« Slovenci in delovna skupnost Alpe-Jadran, 1978–1991. Acta Histriae, 21, 3, 409–426.

Klemenčič, M. (2017): Vloga pripadnikov slovenskih avtohtonih manjšin v sosednjih državah in slovenskih izseljencev v osamosvajaju Slovenije. Annales, Series Historia et Sociologia, 27, 4, 731–742.

Lorenčič, A. (2012): Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socijalizma v kapitalizem (1990–2004). Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.

Nečak, D. (2014): Slovenski diplomati v nemško-jugoslovanskih odnosih 1949–1973. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 703–712.

Petrović, V. (2014): Josip Broz Tito's Summit Diplomacy in the International Relations of Socialist Yugoslavia 1944–1961. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 577–592.

Pirjevec, J. (2011): Tito in tovariši. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Pirjevec, J. & J. Ramšak (2014): Od Mašuna do New Yorka: 20. stoletje skozi pričevanja štirih slovenskih diplomatov. Koper, Univerzitetna založba Annales.

Pojbič, K. (2010): Gospodarska diplomacija majhnih držav v času recesije: primera Slovenije in Avstrije. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.

Prinčič, J. (2013): Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.

Prinčič, J. & N. Borak (2006): Iz reforme v reformato: slovensko gospodarstvo 1970–1991. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Radić, R. (2014): Jugoslavija i Vatikan 1918–1992. godine. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 691–702.

Raheten, A. (2014): Kraljevi ali maršalovi diplomati? Politične dileme in opredelitve slovenskih diplomatov na prehodu iz monarhistične v komunistično Jugoslavijo. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 563–576.

Ramšak, J. (2011): Restavracija diktature proletaariata? Politične, gospodarske in družbene posledice obračuna s partijskim »liberalizmom« v Sloveniji. V: Bajc, G. & B. Klabjan (ur.): Pirjevec zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo. Koper, Založba Annales, 513–531.

Ramšak, J. (2014): "Socialistična" gospodarska diplomacija: dejavnost Socialistične republike Slovenije na področju mednarodnih ekonomskih odnosov 1974–1980. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 733–748.

Ramšak, J. (2015): Poskus drugačne globalizacije: slovensko gospodarstvo in dežele v razvoju 1970–1990. Acta Histriae, 23, 4, 765–782.

Ramšak, J. (2017): „From Skadarlija to Downing street“: Velika Britanija in začetek jugoslovanske krize, 1980–1985. Annales, Series Historia et Sociologia, 27, 4, 687–698.

Režek, M. (2014): Vroča jesen 1956: sueška križa, madžarska vstaja in vloga Jugoslavije. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 601–614.

Režek, M. (2017): „Izraelska zveza“: tajni stiki med Jugoslavijo in Izraelom v osemdesetih letih. Annales, Series Historia et Sociologia, 27, 4, 671–686.

Selinčić, S. (2014): Jugoslovenska diplomacija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatične. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 553–562.

Slokar, J. (2016): Listi iz dnevnika – Slovenci v Beogradu ob osamosvajaju Slovenije. Ljubljana, Modrijan.

Smith, A. (1776/1952): Bogastvo narodov. Zagreb, Ognjen Priča.

Udovič, B. (2009): Ekonomski in gospodarska diplomacija. Ljubljana, Založba Fakultete za družbene vede.

Udovič, B. (2013): Zgodovina (gospodarske) diplomacije. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Udovič, B. (2017): "We Told the Truth about Yugoslavia ...": Slovenian (Para)diplomats in 1990–1992. Annales, Series Historia et Sociologia, 27, 4, 713–730.

Udovič, B., Svetličić, M. & M. Brglez (2012): Porocilo o raziskavi CRP V5-1039: Kako povečati kakovost in učinovitost slovenske ekonomsko-gospodarske diplomacije. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Udovič, B., Bučar, M. & J. Arbeiter (2017): Slovenija – Služi li gospodarska diplomacija potrebama slovenskog gospodarstva? V: Arbeiter, J. et al. (ur.): Gospodarska diplomacija izmedu potreba gospodarstva i interesa država: Hrvatska, Slovenija i Crna gora. Zagreb, Alinea, 69–103.

Životić, A. (2014): Insistiranje na principima? Jugoslavija i počeci rata u Koreji (1950–1951). Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 593–600.

Žmuc Kušar, J. & I. Golob (1992): Drugod in tu-kaj. Ljubljana, Prešernova družba.

received: 2018-10-28

DOI 10.19233/ASHS.2019.06

THE TERRACED LANDSCAPE IN A STUDY OF HISTORICAL GEOGRAPHY

Renata ALLEGRI

Università di Genova, DISFOR, C.so Podestà 4, Genova, Italia
e-mail: renata.allegri@libero.it

ABSTRACT

This study ranges from the observation of the landscape to the study of its evolution and includes the description of the various historical phases through images. This research is carried out first in the schools of the Fontanabuona Valley in Liguria, then developed at the University of Genova. The study of the terraces and their organization has allowed to reconstruct the history of this part of the region, while the investigated territory has enabled to carry out field researches through the observation of the evolution of the natural environment, the changes of the vegetable mantle, the incessant alteration of the slopes and of the water canalization, the settlement system originally organized according to the curtis model. Here two historical moments are proposed concerning the planning of the terraces: the former is a short historical phase of the construction of the "domestico" lasting two-three months, the latter represents the evolution of a long historical phase starting from the Neolithic age synthetising some macrophases of the ancient rural colonization, phases that have left traces in the subsequent colonizations for partial or total continuity of use till the contemporary epoch. The pictures have dydactic purpose reconstructing the human settlements and activities precisely during the analised period.

Keywords: terraced landscape, historical geography, archeology of the landscape, management of the economy

IL PAESAGGIO TERRAZZATO IN UNO STUDIO DI GEOGRAFIA STORICA

SINTESI

Dall'osservazione del paesaggio, allo studio della sua costruzione e alla descrizione per immagini delle varie fasi storiche: questo lavoro deriva da una ricerca condotta prima nelle scuole della Valle Fontanabuona in Liguria, poi sviluppata nell'Università di Genova. Lo studio dei terrazzamenti, con la loro organizzazione, ha consentito di ricomporre la storia di questa parte della regione, mentre il territorio indagato ha offerto possibilità di ricerca sul campo, con le osservazioni sull'evoluzione dell'ambiente naturale, le trasformazioni del manto vegetale, l'incessante modificaione dei versanti e della canalizzazione delle acque, il sistema insediativo originariamente sul modello della curtis. Sono qui proposti due momenti storici che riguardano la progettazione del terrazzamento: il primo è una fase storica breve della costruzione del domestico della durata di due-tre mesi, il secondo rappresenta l'evolversi di una fase storica lunga che parte dall'epoca neolitica e sintetizza alcune macrofasi della colonizzazione agricola antica, fasi che hanno lasciato tracce di sé nelle colonizzazioni successive per parziale o totale continuità di utilizzo fino all'epoca contemporanea. Le immagini sono utilizzate a scopo didattico e sono la ricostruzione puntuale e precisa di manufatti, insediamenti e attività umane nel corso del periodo analizzato.

Parole chiave: paesaggio terrazzato, geografia storica, archeologia del paesaggio, organizzazione economica

INTRODUCTION

The terraced landscape seen as the stratification of ancient organizations in Eastern Liguria

In the past Ligurian agriculture was characterized by the conquest of mountain and hilly marginal lands, as a consequence of the demographic growth, of the organization and the colonization of the countryside.

In Liguria the terraces were built to exploit the natural slopes, where the difference in levels limited the utilization of the territory, and to increase the lands devoted to farming: in the region a particular mix exists of environmental factors, but also of historical and social factors, which offers an exemplar case of how close the relationship between man and environment was in the past and, especially, of how it succeeded in reaching a balanced relationship.

Careful examination and interpretation of the Ligurian landscape show that geography can be written starting from the handwork to be found in the territory: houses, villages, scattered villas, mills, transhumance routes, tracks, open or closed fields, terraces, are the items of the everyday sceneries of human existence. The study of those same items can be considered landscape archaeology, a true method to analyse the structures of territory, based on the aimed observation of all that is landscape and the inter relations existing inside it. The word "archaeology" has its reason for being, because the investigation method applied to the landscape itself is founded on the analysis and interpretation of the material remains (those handworks quoted above) that man has left in the territory and that give evidence of his abilities and his modalities of intervention and organization of the space in which he has settled. Therefore the term "archaeology" must be understood in its broadest sense, referring to a working method that is characterized as a study of finds evaluated as historical sources and of the remnants of the material culture, which are formed by all those items that constitute the structure of the landscape, analysed individually and in relation with each other in the considered area. The term archaeology can assume a figurative value: as a matter of fact the landscape is considered as a stratification of territorial organizations in chronologic sequences, according to a conceptual process that has many similarities with what an archaeologist implements in a stratigraphic excavation (Allegri, Garbarino, 2018).

Following this procedure and methodology of investigation, we realize that the space distribution and the coexistence of the phenomena in the territory is not at all casual and it reflects a frame of functional relations, a real mutual relationship that affects their coexistence in space: in our case the study of the mountains, the forests, the steep slopes and the terraces form an organic unity where all the components have their own functi-

ons. Even when signs of randomness appear to us, it is always necessary to look for the settlement rules and, even more importantly, for the rule that has determined it in the past, rule that can be sought, among many others, in the economic management and in the social organization.

The terraces supported by dry stone walls occupy very wide areas in Liguria, still well visible on the coast and more concealed in the hinterland, where they are often hidden by bush and woodland or removed by landslides that have cancelled their existence. Anyhow the terracing is almost continuous and has been implemented by teams of farmer-labourers who for centuries have followed the same construction techniques (Allegri, 2003a).

The techniques had been perfected in ancient times until they reached a set of knowledge of popular engineering of great value that the drawings here presented (which are the synthesis of the carried out research) define in the various steps. Different historical phases have occurred, with a collective planning of the territory that, as far as the hinterland of Eastern Liguria is concerned, dates as far back as the early Middle Ages and has characterised the colonization and the reclamation of these marginal lands (Garbarino, 2007).

METHODOLOGY

The methodological approach outlined here owes much to the development of the concept of Global Archaeology emerged from the experience of research of the Institute of History of Material Culture of Genova (ISCUM) and, in particular, from the formative contacts with professor Tiziano Mannoni who was its founder. By global archaeology we mean the comparative use of data coming from all the historical, archaeologic and scientific disciplines in order to make up a "global" contextual framework - that is to say "indicative" and with possible integrations, rather than "general" (that is totally objective), generalizing and comprehensive-depending on the reconstruction of the contexts where scientific research is performed (Mannoni, 1983). Professor Mannoni himself had followed with interest the development of the research that, having a historic-geographic approach, turned to an integrated view of the territory, as a container of information about the societies that have succeeded in it. But the primary purpose of the research was that of showing with an effective figurative language some synthetic images, easier to look at and to be used in teaching, where it could be easier to grasp details, similarities and differences, especially when it came to illustrate how the landscapes had been modified by man over the centuries.

In this article two historical moments are set concerning traces of the subsequent terrace planning: the former is a short historical phase of the construction of the domestic, the latter is a long historical phase

Figure 1: The Selvatico (wild terrain): rooted woods. Eastern ligurian woods: oaks, poison oaks, hornbeams, ashes. Steep slopes (original drawing of the author, based on observation).

that synthetizes a few macrophases of the ancient rural colonization, phases that have left traces in the subsequent colonizations owing to partial or total continuity of use, as, for example, we notice in the survival of the Roman praedial toponymy or in the survival of the early medieval Germanic one (ASG, 2018).

As to the first part the oral sources necessary to hand down the construction knowledge have been sought for: the research developed starting from the early 2000s had the purpose of involving the students of the schools of the Fontanabuona Valley in the investigation of the territory that was being abandoned. The didactic project was called Increasing the value of mountain schools and was developed with the convention of ISCUM, the Superintendence of Cultural and Archaeologic Domain, of the MIUR (Ministry of Education, Universities, and Research for the relapse of knowledge in the schools and for the teachers' training), of the Faculty of Training Science of Genova (when I started the collaboration for teaching in scientific research) and was ran by the writer (Allegri, 2003b).

Figure 2: The settler or the owner decides to create a new small plot. A squad of daily workers-farmers begin to work. Starting phase: construction of embankment for the river and plot support.

The aged people we interviewed had contributed putting together the different phases of the construction of the domestic, with the techniques that had been used, the times and the manners of working modes, and had allowed to go back to the latest experiences of ex novo construction of a domestic, dating as far back as the first half of the twentieth century (fonti orali: De Martini, Garbarino, Mangini, Segale, 2002).

As to the second part of the research, we started from a study (still of global archaeology and archaeology of the elevated) carried out by prof. arch. Osvaldo Garbarino, developed on the Caratata of 1641, descriptive cadastre of the Genoese Republic and fiscal tool to impose the payment of the avarìa, that is to say the tax on property (Garbarino, 2000). The document has been compared with the archaeological and morphologic study of the place and of the settlements: in this way it was possible to infer the stratification phases of the land framework. The tables of graphic synthesis have not identified and represented a specific locality, but have created a hypothetical one (still referred

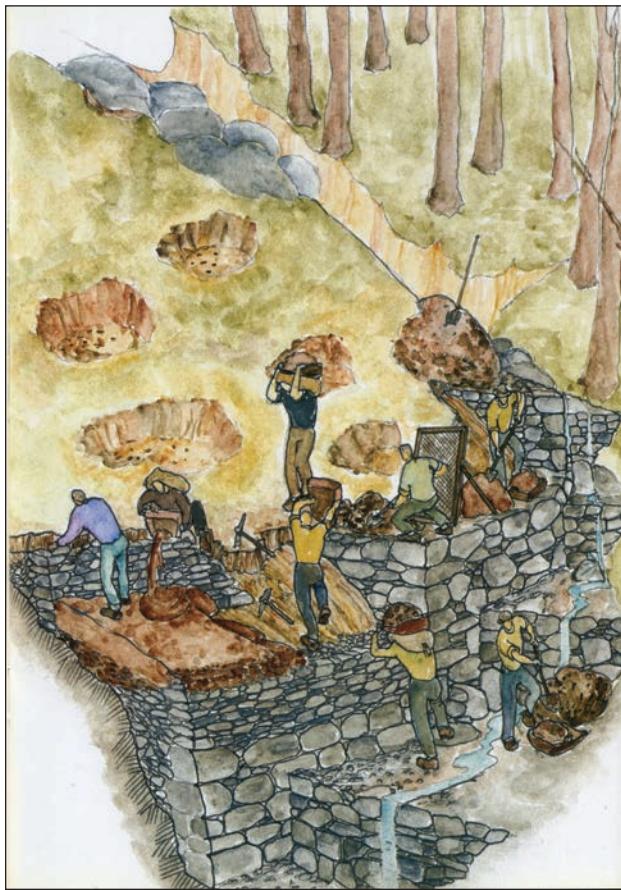

Figure 3: Trenching of the ground: Separation of the ground and stones (useful for the drainage). Completion of the river embankment.

to the hinterland of eastern Liguria) with its peculiar characteristics.

In order to reach a knowledge of the organization of the territory and the consequent formation of the landscape, first of all it is necessary to point out that this is founded on the implementation of a cultural, social and economic apparatus: to identify its stages means to understand its planning. Reading a landscape should always consider that it is the outcome of human actions and choices that have followed one another in time and that, inevitably, must be analysed in diachronic and synchronic strain; however the variety of the items that are visible in a landscape may be such to make the reading itself really complicated, not to speak of all that is not immediately perceptible. The most correct way to reach an appropriate vision would be that of considering the human mark as the outcome of a relationship between man and natural environment, with the specific answers that man offers to the environment in which he is operating, or with the different attributions that man has ascribed to it at economic, social and religious level (Allegri, Garbarino, 2018).

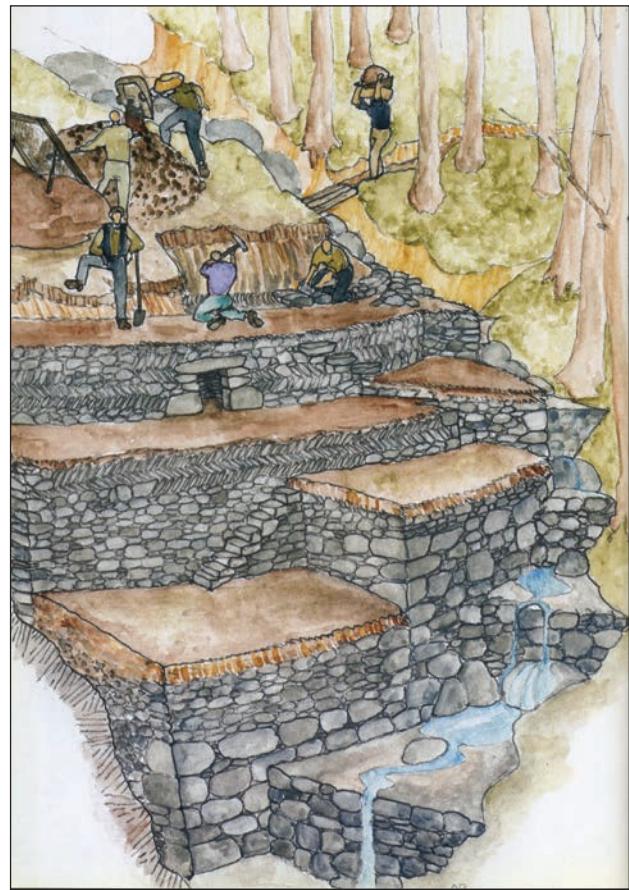

Figure 4: Final phase: walls 2-3 meters tall, terrace 3-5 meters. Various textures for the dry stone wall. Various types of access (stairs of exposed plates, walkable paths).

A descriptive and traditional vision of the observation of the territory should always be integrated with the historical dimension (in a perfect synthesis between geography and history, interdependent disciplines) and with the identification of the items that form it as unity and combinations of the landscape which, as we have seen, can be settlements, communication lines, borders, toponyms, demographic course.

Another successive step is that in which, to the description and the interpretation of the present social and territorial organization, a retrospective method must be applied enabling to reconstruct the organizations of the past with a stratigraphic procedure, in such way becoming archaeology of the landscape.

The complete framework of the observation of the territory proposed for a didactic-interpretative reading such as this aims at starting from the present to get to the past considering that each territory is never an isolated world closed in itself; consequently the research must also be organized from the local to the general or from the analysis to the synthesis, crossing the sources and creating the image of a territorial system where the

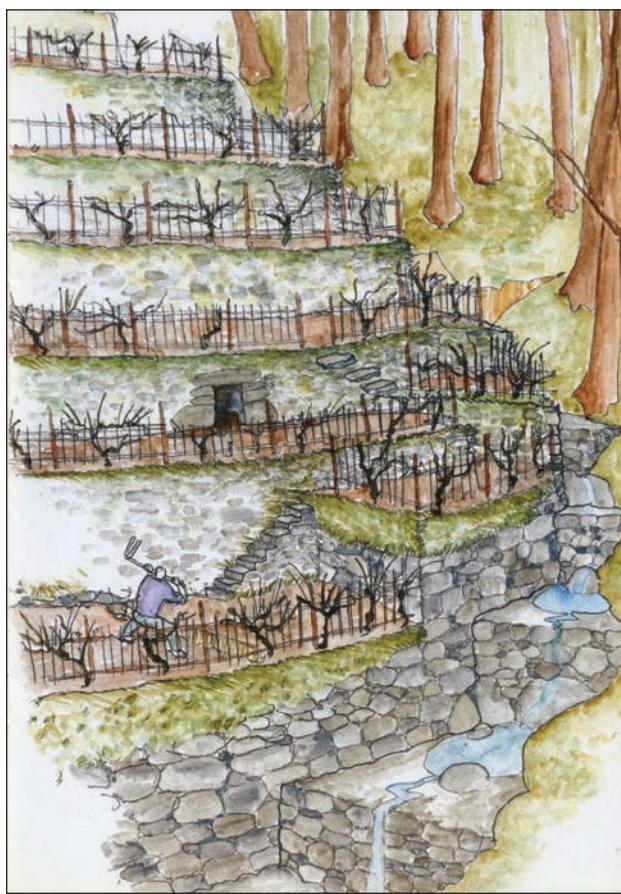

Figure 5: Domestico result: load-bearing structure for the fields, sufficient for the sustenance of a family. Intervention accounted for the sustainment of the population, but planned. Alteration of the pre-existing condition.

phenomena are reciprocally dependent (Allegri, Garbarino, 2015).

This contribution means to express my personal memento of lamented Prof. Mannoni and my gratitude for the always profitable collaboration with Architect Garbarino, with whom I share the pleasure of drawing and who is active in methodologic and research studies of the archaeology of the elevated (Garbarino, 2004), demonstrating that the exchange of knowledge is always profitable.

RESULTS AND DISCUSSION

The short time transformation: the construction of the domestic

The domestic is an agricultural fund that the settler decided to plow occupying a part of the silva. Such habit dated as far back as the Middle Ages and lasted until the first half of the twentieth century, handing down a

Figure 6: First phase of abandonment: Development of parasitic vegetation, expanding to the wood. Slow erosion of the foundation. The last consequences of the abandonment caused by river's erosion, no long under control, are the destructive landslides.

number of constructive skills and technical knowledge that were passed down from generation to generation: the juxtaposition between the two toponyms already appears in the Ligurian notary documents of the thirteenth and fourteenth centuries (Ferretto, 1906).

The domestici have been set up till the first half of the twentieth century, with greater increase in the eighteenth and nineteenth centuries, when the demographic pressure on the territory reached its peak (Gorini, 1931).

The illustrated tables have divided the construction in different phases, from the choice of the wooded land (Fig.1) to the cooperation of the team of peasants-workmen, some of them skilled in constructing in dry stone, others as unskilled workers, who could devote themselves to this constructing activity during the winter season.

The initial phase of the work (Fig.2) regarded the construction of the maxee (from Latin maceria), powerful embankments with the double function of contain-

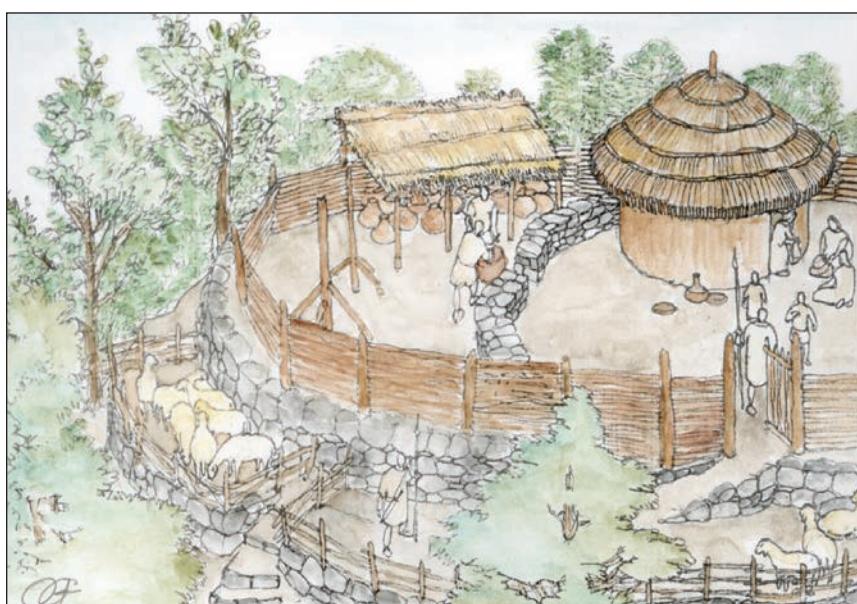

Figure 7: Natural environment of ligurian. Castellieri: leveled clearings, hillock, first settlements for the Ligurians, based on an agrarian economy, with exchange trade and seasonal occupation. Under: Hypothesis of the Castellaro of Uscio, Neolithic, Iron age.

ing the flow of the stream and of forming a foundation supporting the terraces that were to be built afterwards. The control of the waters and the regularization of the external drain of the terraced field is vital for its conservation and is the first care of the planning team. In the meantime a part of the team sets the ground free from the rocky emergences (*schëuggi*), from the blocks, crushing them and using the splintered stones or the stumps.

The land then is marked by large breakings and the main activity is that of separating land and stones: the latter will be used as filling in the deepest part of the excavations and will serve as drainage for external water infiltrations that could destroy the terraces in case they were not able to stand them. The sieved ground instead is distributed in an upper layer about 50 cm deep (looking at the lateral section of the drawing (Fig. 3) you can see the different layers of the material that, compared to the initial situation shown in the first picture, is definitely greater and less susceptible to wash out). The construction of the banks is over and the system is by now protected by possible floods, besides the internal water is regularized by a slight slope of the terraces just to the side where the regimented stream flows.

In the final stage (Fig. 4) the terraced system is all but defined and the slope is supported by walls between two and three meters high, with spans between three to five meters wide. In the drawings two different types of accesses to the cultivable land are identified (in protruding slabs and as walkways) together with the construction of a casella for the storage of tools. In the framework of the dry walls some courses of stones are highlighted, arranged in a herringbone pattern: these differences and peculiarities that characterize the geometry of the terraces are frequent and may be typical of even small areas.

At this point some people of the team carried allochthonous fertile soil taken from the woods (with the corbe–baskets carried on their shoulders and laid on sacks), to increase the layer of cultivable earth in the terraces arranged at the top, where the material derived from the breaking was no longer sufficient.

It took about two months of collective work to complete the domestic (Fig. 5) and the terracing became the backbone of the rural landscape following the thin framework of the contour lines, even on the roughest sides. The vineyard disposed in rows that appears in the illustration, if placed in the perimeter of the fascia (the terrace in ligurian dialect) has a function that can also be of protection of the cultivated land from insolation. In the drawing we have tried to emphasize even the colour differences with the wood that has not been colonized: the team of men have utterly altered the environment and have transformed an ecosystem into a geosystem.

The land presented here and used as a sample covers about 300m² that the farmer could cultivate by himself, therefore necessary to the sustenance of only

one family when grown with seasonal vegetable crops producing fresh products; otherwise it could be destined to the cultivation of rye, spelt and millet (in the modern era, starting from the late eighteenth century often replaced by the cultivation of potatoes and maize), with other similar plots.

When the domestic ceases to be used, it is no longer able to survive by itself, just because it depends on the actions of the man who has transformed it and who must unceasingly take care of its survival, especially against erosion damage (Fig. 6).

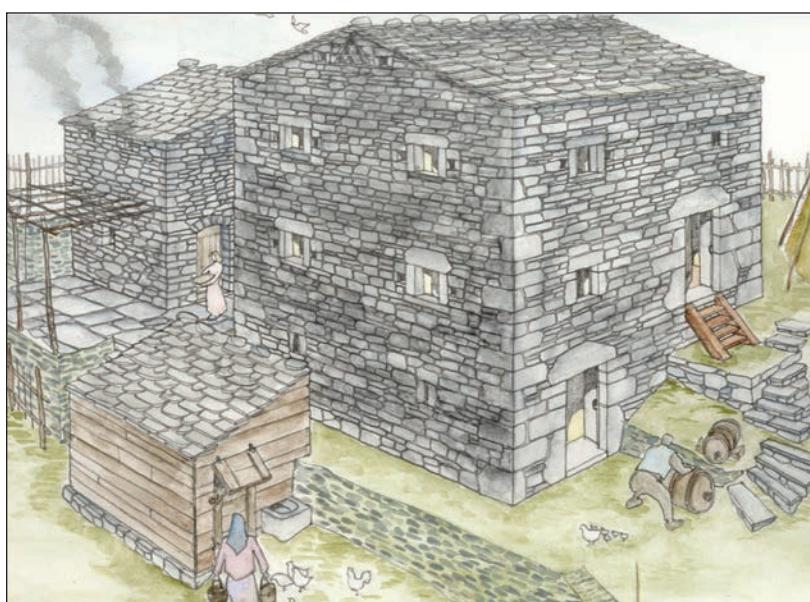
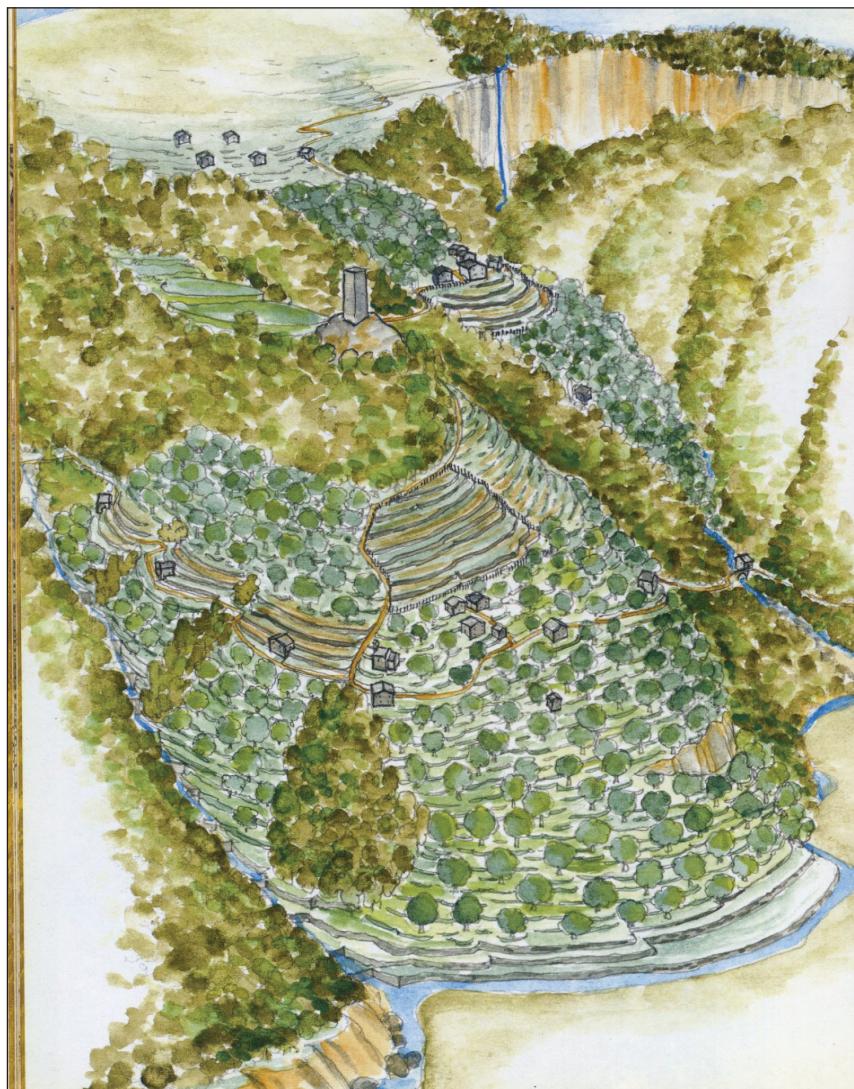
The terraced areas may well suffer great degradation that leads to their disappearance: the first visible consequences of the abandonment are the erosion of the maxea caused by the stream and the surface waters, with sinkings taking away stability to the construction, and the growth of spontaneous parasite vegetation among which brambles prevail (*rubus spp*, arboreal heather, braken and *clematis vitalba* in the woods). The interaction between man and environment concerning the protection of the entire territory was intense and varied in the past to the point of making even the transformation of the vegetable cover complex. This form of dependence has evolved with consequences that are visible especially in the different stages of the abandonment, and that make the areas vulnerable to other degradation processes: lack of care of the underwood may also favour the breaking out of fires.

The long time transformation: the organizations of the past

The portion of land taken into consideration to address a sequence of transformations of the territory linked to a long historical period is proposed in the first table in what could be its naturalness. Here a conformation defined by physical and geomorphological phenomena is described (streams in deeply cut valleys, mountains that can exceed 1000 meters, steep slopes) with widespread forests of bay oaks, turkey oaks, ash trees, hornbeams and beeches over the elevation range of 1000 meters.

In the picture (Fig. 7) there are the levellings placed on top of a hillock: these interventions were frequent in ancient Liguria, they were usually found between 400 and 600 meters above sea level, where it was possible to act without major works, even if they were supported by terraced structures. In this way areas suitable for cultivation were obtained, also to be watched and guarded easily, especially in the Neolithic era: in fact the archaeological excavations carried out have brought to light settlements of that period, of which the best known is the Castellaro of Uscio (Maggi, 1990).

The Castellieri were an early form of settlement of the Ligurian people, related to the exploitation of the territory, whose economy was based on agriculture (in the biconical vases found in the excavations seeds of lentils, millet, wheat and broad beans were stored)

*Figure 8: High Middle Ages: Organization of royal properties in *villae curtensi*, farms based on one crop (chestnut grove). Reclamation of the territory through *maxee* (*maceriae*), supporting the whole slope. The plots were divided using vegetable gardens close to the dweller houses (*famuli*). The *chiosa* (closed plot of land) in the middle was dedicated to the *pars dominica*. Building *Sala dominicale* (described on edict of Rotari and Liu-tpmando): house for the coordinating dweller.*

*Figure 9: Low Middle Ages: Title of possession for the feudatory: establishment of the Allodium. Population increases: expansion of the plots, *ad meliorandum* (*livelli*) contracts, management of ronchi (public lands managed by the feud). Under: The domestic groups (*parentelle*) settle permanently on the Mansum, not as isolated houses but as hamlets owned by the families.*

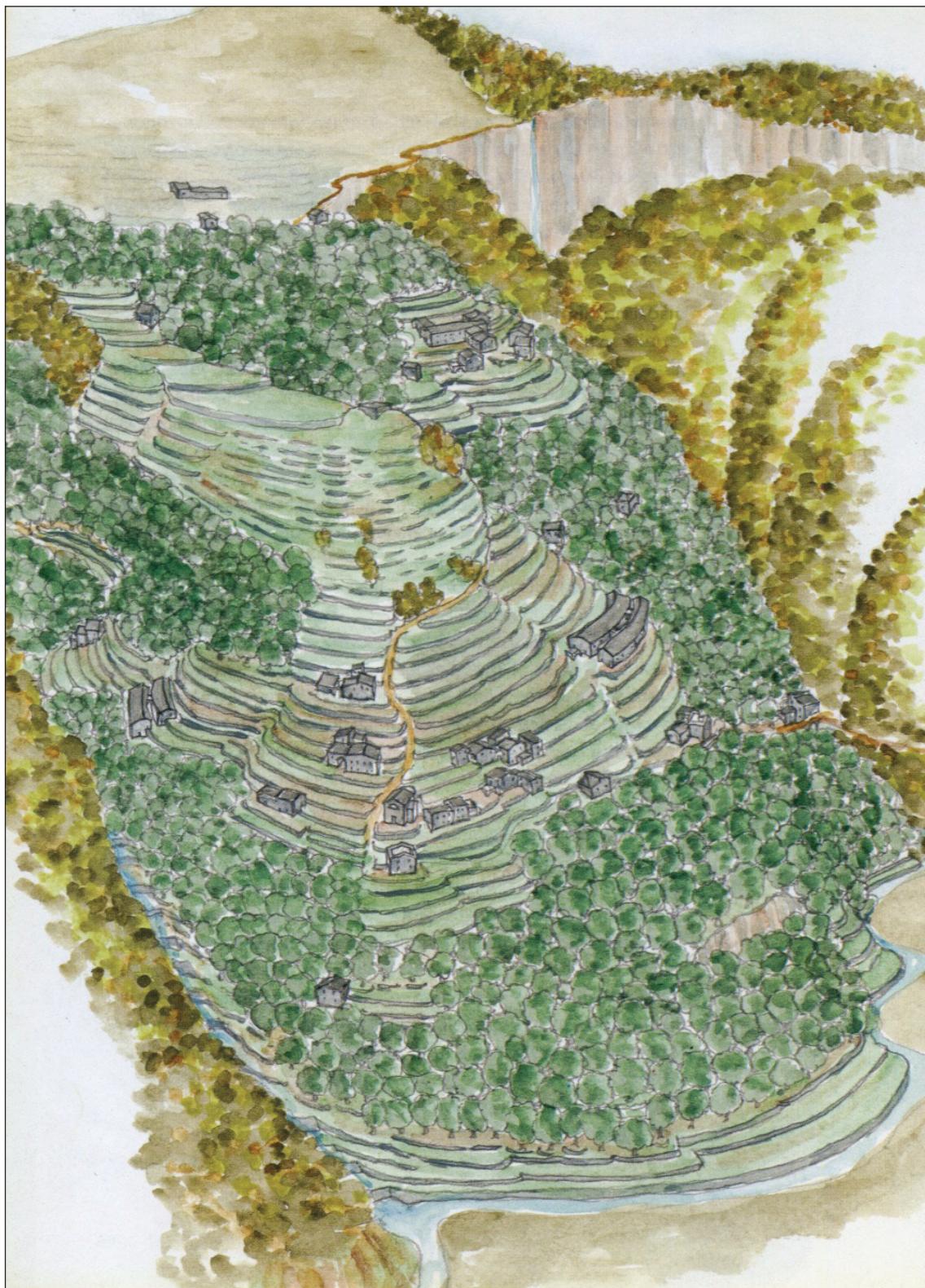

Figure 10: Age of Caratata (1641). End of feudal obligations. Transformation of patriarchal property. The silva (public woods) disappears with the feudal obligation and the parentelle extend the chestnut grove as much as possible. The mills become private. The plots become private thanks to the concessions of the Republic of Genoa: this process started in the Middle Age with allodium and the concessions ad libellum.

and supplemented by hunting and gathering (Maggi, 1990). They stood on ridge-way routes that from the coast went to the Appennine territories and to distribution centres such as Genova and the finds have confirmed that there were short range exchanges both with handicraft and food products such as the Etruscan wine, and with import products such as amber beads coming from Northern Europe. Therefore their function was also linked to exchange, to animals sheltering or to seasonal employment and dwelling structures were put in place.

Later, in Roman times, the forested territories as the one shown before were in all probability part of the ager publicus of a vicus (Petracco Sicardi, 1958–59). Here boundary terms have been found that are similar to those quoted in the famous Table of Polcevera, an epigraphic document of the first century BC, on which an arbitration is reported between the Langates, inhabitants of the Polcevera Valley, and the Genuati federated with the Romans, for the administration of the Langate ager publicus and the payment of the vectigal, the property tax (Petracco Sicardi, Caprini, 1971).

The second image (Fig. 8) shows how the transformation had been fully underway in the early Middle Ages. The sources dating back to the Longobard epoch as the "mount Penice" drawn up by Teodolinda and the subsequent ones as the Carolingian land lists of 862 and 883 (Cipolla, 1918), witness that the Bobbio monks were charged of the organization of the possessions, the Fiscus regio granted to them, in a series of curtenses villaæ that were linked up to as many religious centres called cellæ, considered as branches of the monastery itself.

Such strict hierarchical organization allowed to densely colonize this territory that, as we have seen, offered very few natural resources.

Besides the Carolingian land documents describe the organization of the villaæ, implemented according to the manorial system and already adopted in Gaul. The villaæ were the starting points for the clearing of the surrounding lands, all of them on steep slopes: it was in this period that the land reclamation began widely through the terraces that characterize the local landscape and the drawing shows how the foundations maxee support the entire slope. Each manorial villa was an enterprise relying mainly on the monoculture of agricultural produce whose cultivation was determined by the environmental factor. The olive grove or the chestnut wood or the areas destined to cereals occupied the coastal and piedmont territory, while the curtes situated over the altitude range of the chestnut were reserved to the summer pasture. The foodstuffs were stored up at the cellæ, from which they departed to be exchanged. To the agricultural activity pig breeding was associated, practiced mostly in the woods where the recurring toponym was *pigsty* (Pavoni, 2004).

This rigorous organization became a planned economic system determining the appearance of the landscape completely.

In the second picture in this sequence, we can see a villa, with the highlighted central structure of the corte, the dominical enterprise. The funds are divided into a terraced vegetable garden close to the settlers (or famuli) homes and to their use, and a large area planted in chestnut, because in the examined territory the monoculture was dedicated to this type of cultivation. Among the vegetable funds at the centre a chiosa (from clausura), can be identified, arable land or vineyard, owned by the pars dominica and anyhow run by the famuli.

Each enterprise owned some pertinences as the compascuo, the high pasture land on which you can see some salete, later called casette, for seasonal use, and the silva, the coppice destined to pig grazing and to the cut of the gahagium or foresto. The drawing shows a possible defensive tower while, a little higher up, in the ancient site of the Castelliere, the embanked ground is used for haymaking. Each villa owned its mills: in the Middle Ages the mill remains a public facility used by the curtis, but it is proportionate to its agricultural activities and thus less impressive than the Roman model from which it derived.

In the Late Middle Ages (Fig. 9) a first transformation of the original arrangement began, due to the affirmation of the Gregorian reform, when the ownership title was granted to the feudal lords who could be marquis or priests. In this way the settlers were related to the funds through the institution of the allodio, a lifelong grant of the feudal vassal to a settler head of a family, which later became hereditary to the firstborn male (Bloch, 1973), in order to facilitate the entrenchment of the local peasant population. Therefore noble groups established in the manso, called parentelle, and the structure of the settlement changed: no longer isolated houses of the famuli, but hamlets: the different family groups that made up the parentella lived together in the inherited manso, enlarging the original house with adjoining houses and forming a family neighborhood.

The settlers continued managing the funds, expanding the chestnut wood towards the silva and making it thicker than in the previous period, also because its cultivation was modified since they no longer exploited the ground under the chestnut trees as in the early Middle Ages, destining it to haymaking. At this historic moment we witness the expansion of the terraces with the management of non free-hold funds based on contracts of livelli (enfiteusi) ad meliorandum (Belgrano, 1923), privileging the chestnut and the vineyard.

The consequent increase of the aristocratic groups was absorbed by the management of the ronchi, visible in the drawing on the underside of the tower, that were public lands managed by the feud available to the farmers. It is very likely that the corvè were replaced with

modest contributions in money and that a supervisory system (*guaita*) was maintained on the main lines, particularly those intended for the transhumance system which ceased when the administrative units broke into fragments.

The feudal lords also preserved the *defensio* on the forest lands because the documents regarding the land lordships of the eleventh and twelfth centuries are well aware of the lords' rights on the *silvae*: however the exploitation of the *foresto* for breeding, hunting and gathering, was sold in *emphyteusis* by the lord, as any property of the *feud* (Formentini, 1925, 1926).

In fig. 10, which shows the land situation at the time of the *Caratata* (1641), the *silva* practically disappears because the feudal constraints cease and the *parentelle* expand the chestnut wood as far as possible. The arable land expands and the families divide the property: new family groups are born that in the picture are represented by scattered houses, built even in the woods. The milling business is gradually privatized: these mills do not differ from the medioeval ones but they increase in number and take on the names of the owners. Finally during the eighteenth and nineteenth centuries their residential function will be defined and the mill will take the characteristics of a true industrial factory.

The change in the management of the land happens because the feudal system had gradually lost its control of the territory, due to the demographic decrease (owing to the historical events of the fourteenth century) and the abandonment of the rural activity in favour of the merchant one. The control turned into a tax levy which, as a consequence, led to the sale of the lands and the loss of those feudal customs that regulated the economic regimes of the peasant families. The concessions of the Republic of Genova in the following sixteenth and seventeenth centuries completed the formation of private property that, in fact, had been started in the early Middle Ages with the alodial concessions to the settlers. From this moment the alodium loses its cohesive appearance inside the different *parentelle* and the minor branches fractionate their properties more and more, starting a slow demographic pressure that until then had been controlled by the system.

At this point the territory did not offer the resources necessary for the sustenance and the agriculture any longer, having become subsistence agriculture, inevitably initiating a phase of expulsion of the population, which will accrue a century later and that forced thousands of people to emigrate, even over the ocean.

Fig. 11 presents the territory examined in the mid-twentieth century, when the decline of the rural society had not yet started. The exodus to the coast, the cities and the Americas had already rebalanced the system, with a part of the population firmly tied to the land of origin and, in some cases, had brought welfare in the form of remittances and lucky repatriations. These little welfare signs are represented in the drawing

by the new look of the houses, no longer in stone but plastered with the typical Ligurian colours, and by the works for the modernization of the churches, obtained with the offers of emigrated parishioners.

The household units have become increasingly divided and the *parentelle* are dissolved.

The cultivated areas are reduced, with diversified cultures: the olive tree that could supplement the income had been introduced from no longer than a hundred years, but the chestnut wood completely dominates the landscape at the expense of the *silva*, by now disappeared. Only the beech wood resists over 1000 meters, although even the *comunaglie* and the *ronchi* had been privatized.

CONCLUSION

The legacies of the terraced landscape

Observing this territory in its transformations has made it possible to consider its history not in the identification of a series of epochs, one after the other, but in the development of a material civilization that has marked the whole landscape.

The terraces with their organization allow to reconstruct the history of this peculiar subregion and the territory makes direct research possible, with the evolution of the natural environment, the transformations of the vegetation mantle, the incessant modification of the slopes and the canalization of the waters, the settlement system originally organized on the model of the *curtis* (Garbarino, 2004, 2007).

This research had the purpose to reconstruct the historical phases of transformation of the terraced landscape through drawings which also have the ultimate target to display and recompose the constructive knowledge and the social organization.

From the Neolithic revolution to the present day, the rural society had followed an economic organization based on careful planning or large scale projects, which had very little to do with that image of spontaneity that we often tend to associate to the rural civilization. On the contrary, uncertain management of the territory together with lack of effective control, has allowed to accomplish acts in the closest period to us that, if taken individually, seem to be scarcely incisive, but that added together have produced true environmental crises.

Therefore the current landscape that we can see today does not only refer to the contemporary age, but carries within itself fragments of the past organizations of the territory.

Consequently, any analysis of the arrangement of the territory is neither convincing nor exhaustive if it neglects the historical aspect of the territory to privilege the socio-economic functional aspect: this consideration is to be deemed valid even if the analysis is ai-

Figure 11: Half of XX century. After the population growth and the splitting up of the properties, the emigration starts. The territory returns in an balanced phase, thanks to the remittances of the emigrants in the Americas. The chestnut trees overlooks the landscape, over 1000 meters remains the beech grove and where possible olive trees are planted.

med at the design, that is at an intervention of planning and reorganization of the territory itself; we can even say that in such case it is even more valid, because each action is performed not only on the present situation, but also on the past of the territory.

The knowledge and the utilization of an environment stem from concrete needs. Necessity gives rise to the organization of the environment based on geographical features, but which nevertheless modifies its original aspect, as we have seen, even in radical way.

Account should be taken, however, that if the needs change over time, even the organization of the environment and its use vary over time. The importance of landscape archeology studies is detected through their spread, but it is mainly the school that can convey the idea that the landscape should be a representative of the human design on the territory and his way of relating to nature.

In addition to giving a more accurate perception of itself, this activity can encourage the interpretation of the relationships in landscape composition and raise awareness of current and urgent problems (survival of the environmental and cultural heritage or, as we have seen, the understanding of environmental emergencies), providing, finally and above all, a correct approach to the interventions on its transformations.

Unfortunately we must take in due consideration that the actions that tend to destroy are much more rapid than the assimilation of values; society has, in fact, a complex metabolism, slow in conservation and fast in destruction.

However, it is only through the population that we can intervene to protect the landscape, to preserve messages and memories. And this can be achieved naturally through the education, but also through the dissemination of information, even in their most direct form of transmission, such as through images.

TERASIRANA KRAJINA V ŠTUDIJI ZGODOVINSKE GEOGRAFIJE

Renata ALLEGRI

Univerza v Genovi, DISFOR, C.so Podestà 4, Genova, Italija
e-mail: renata.allegri@libero.it

POVZETEK

Od raziskovanja krajine do preučevanja njenega ustroja in opisovanja skozi podobe zgodovinskih faz: pričajoči prispevek je rezultat raziskave, poskusno izvajane na šolah v dolini Fontanabuona v italijanski deželi Ligurija v sklopu državnega projekta za prostorski razvoj. Na podlagi izsledkov je bil nato v sodelovanju med Ministrstvom za kulturo, Inštitutom za zgodovino materialne kulture (Istituto di Storia della Cultura Materiale) in Univerzo v Genovi razvit projekt, namenjen predvsem usposabljanju učiteljev in študentov.

S študijo teras in njihove razporeditve je bilo mogoče rekonstruirati zgodovino tega predela Ligurije, preučevano območje pa je nudilo tudi možnosti raziskovanja na terenu ter obravnave razvoja naravnega okolja, sprememb v rastlinskem pokrovu, nenehnega preoblikovanja pobočij, preusmerjanja vodotokov in spreminjanja poselitve, prvočno organizirane po vzorcu srednjeveškega dvora (curtisa). V raziskavi sta izpostavljena dva zgodovinska trenutka, povezana z načrtovanjem teras: pri prvem gre za krašo, dve- do trimesečno zgodovinsko fazo v urejanju domesticusa, drugi pa ponazorji potek daljše zgodovinske faze, ki se začne v obdobju neolitika in povzema nekatere makrofaze antične agrarne kolonizacije, ki so se skozi kasnejše kolonizacije z delno ali popolno kontinuiteto uporabe ohranile vse do danes.

Metoda analize prostorskih struktur temelji na arheologiji krajine ter zajema analizo in interpretacijo materialnih ostankov, ki jih je v krajini zapustil človek in ki pričajo o človeških zmožnostih in načinih poseganja v naselitveni prostor ter oblikah njegove ureditve. Izraz arheologija je v raziskavi uporabljen v prenesenem pomenu, krajina je namreč v njej analizirana po ravneh prostorskih razporeditev, v kronološkem sosledju in po konceptualnem postopku, ki je v marsičem soroden delu arheologa pri stratigrafskem izkopavanju. Tehnike gradnje, ki jih je človek začel izpopolnjevati že v daljni preteklosti, so se postopoma razvile v ljudsko znanje o inženirstvu, predstavljene risbe (ki služijo kot povzetek opravljene raziskave) pa ponazarjajo njegove različne segmente.

Ključne besede: terasirana pokrajina, zgodovinska geografija, krajinska arheologija, gospodarska organizacija

SOURCES & BIBLIOGRAPHY

ASG – Archivio di Stato di Genova: Caratata Generale del 1531. Sezione manoscritti, n° 797.

Belgrano, L. T. & C. Imperiale di sant'Angelo (1923): Annali genovesi di Caffaro e dé suoi continuatori, II, Tip. del R. Istituto sordo-muti, Roma.

Cipolla, C. (1918): Codice diplomatico del monastero di San Colombano, I-III, Rome.

Ferretto, A. (1906): Liber magistri salmonis sacri palatii notari, Atti della Società Ligure di Storia Patria, XXXVI.

De Martini, C. (2002): De Martini Caterina, b. (born 1919, contadina a Lorsica (Genova). Oral testimony. Interview notes at the author's personal archive.

Garbarino, D. (2002): Garbarino Diego, b. 1929, cattatore di ardesia-contadino a Monteghirfo (Comune di Favale di Malvaro, Genova). Oral testimony. Interview notes at the author's personal archive.

Mangini, R. (2002): Mangini Raffaele, b. 1909, d. (death) 2005, muratore-contadino a Canavissolo (Comune di Favale di Malvaro, Genova), Oral testimony. Interview notes at the author's personal archive.

Segale, A. (2002): Segale Amedeo, b. 1920, d. 2010, muratore-contadino a Favale di Malvaro (Genova). Oral testimony. Interview notes at the author's personal archive.

Allegri, R. (2003a): Il paesaggio ligure, un mondo di pietra. Genoa, De Ferrari.

Allegri, R. (2003b): La costruzione delle fasce liguri. Come attivare una ricerca su un'emergenza ambientale nella scuola di base. Ambiente Società Territorio, 1/2, 29–34.

Allegri, R. & O. Garbarino (2015): Osservazione analisi e lettura del territorio di Vernazza: 1. Come uno studio di geografia storica può indicare un metodo, 2. Osservazione, analisi e lettura del territorio di Vernazza: approccio archeologico allo studio delle trasformazioni. Liguria geografia, XVI, 12, 77–92.

Allegri R. & O. Garbarino (2018): Vernazza: le trasformazioni nel tempo dell'insediamento e del territorio di una comunità delle Cinque Terre. Novara, Libreria geografica.

Bloch, M. (1973): I caratteri originali della storia rurale francese. Turin, Einaudi.

Formentini, U. (1925): Nuove ricerche intorno alla marca della Liguria orientale. Giornale Storico e Letterario della Liguria, I, 11–23; 69–89; 220–230.

Formentini, U. (1926): Conciliaboli, pievi e corti della Liguria di Levante, 1, 2. Memorie dell'Accademia Lunigianese di Scienze Giovanni Capellini. La Spezia, VI e VII, 1925 e 1926, 113–145, 120–141.

Garbarino, O. (2000): Monaci, Milites e Coloni: materiali scritti e costruiti per una storia del Tigullio alto-medievale. Genoa, De Ferrari.

Garbarino, O. (2004): Pievi, monasteri e distretti altomedievali tra Levante ligure e Toscana: i dati ricavabili dalle fonti e i segni materiali sul territorio. Archivum Bobiense, XXVI, Bobbio, 83–186.

Garbarino, O. (2007): Dalla corte monastica alto-medievale al villaggio bassomedievale: il caso di Macinola nel Tigullio. Archivum Bobiense, XXIX, Bobbio, 127–176.

Gorrini, G. (1931): La popolazione dello Stato Ligure nel 1531 sotto l'aspetto statistico e sociale. Atti del Convegno Internazionale degli studi sulla popolazione, Rome, 1–57.

Maggi, R. (1990): Gli scavi del Castellaro di Uscio. Un insediamento di crinale utilizzato dal Neolitico alla conquista romana. Bordighera, Istituto Internazionale di Studi Liguri.

Mannoni, T. (1983): Usi storico-didattici dell'archeologia globale del territorio. L'esempio della Val Polcevera. In: Còveri L. & D. Moreno (eds.): Studi di Etnografia e Dialettologia ligure in memoria di Hugo Plomteux. Genova, 149–159.

Pavoni, R. (2004): Bobbio e la Maritima nell'Alto Medioevo. In: Airaldi, G. (ed.): Genova e Bobbio tra storia e cultura. Atti del Convegno Genova, Accademia Ligure di Scienze e LettereAssociazione Amici di S. Colombano, 18–76.

Petracco Sicardi, G. (1958-59): Ricerche topografiche e linguistiche sulla tavola di Polcevera. Studi Genuensi, II.

Petracco Sicardi, G. & R. Caprini (1971): Toponomastica storica della Liguria. Genoa, Sagep.

received: 2018-10-28

DOI 10.19233/ASHS.2019.07

HISTORICAL TERRACES – CURRENT SITUATION AND FUTURE PERSPECTIVES FOR OPTIMAL LAND USE MANAGEMENT: THE CASE STUDY OF ČIERNY BALOG

Martina SLÁMOVÁ

Technical University in Zvolen, Faculty of Ecology and Environmental Sciences, Department of Landscape Planning and Design, T. G. Masaryka 24, Zvolen, Slovakia
e-mail: slamova@tuzvo.sk

František CHUDÝ

Technical University in Zvolen, Faculty of Forestry, Department of Forest Resource Planning and Informatics, T. G. Masaryka 24, Zvolen, Slovakia
e-mail: chudy@tuzvo.sk

Julián TOMAŠÍK

Technical University in Zvolen, Faculty of Forestry, Department of Forest Resource Planning and Informatics, T. G. Masaryka 24, Zvolen, Slovakia
e-mail: tomastik@tuzvo.sk

Miroslav KARDOS

Technical University in Zvolen, Faculty of Forestry, Department of Forest Resource Planning and Informatics, T. G. Masaryka 24, Zvolen, Slovakia
e-mail: miroslav.kardos@tuzvo.sk

Juraj MODRANSKÝ

Technical University in Zvolen, Faculty of Ecology and Environmental Sciences, Department of Landscape Planning and Design, T. G. Masaryka 24, Zvolen, Slovakia
e-mail: modransky@tuzvo.sk

ABSTRACT

Historical structures of the agricultural landscapes (HSAL) result from interactions among natural and human factors within a geographic area. The paper is focused on HSAL consisting of arable land and grassland with the typical occurrence of terraces. This type was found in 23 localities, covering 23.85% of the agricultural land in the cadastral district of Čierny Balog (Slovakia). HSAL were classified into 8 categories (according to their land cover composition, and current land uses); 40% of HSAL was cultivated actively. Generally, we proposed incentives focusing on preservation of landscape character, including protection of habitats on terraces and removing non-forest woody vegetation covering the HSAL.

Keywords: traditional landscape, sustainable farming, remote sensing data, landscape character

TERRAZZAMENTI STORICI – LA SITUAZIONE ATTUALE E LE PROSPETTIVE FUTURE PER UNA GESTIONE DEL TERRITORIO OTTIMALE: IL CASO STUDIO DI ČIERNY BALOG

SINTESI

Le strutture storiche di paesaggi agricoli (SSPA) derivano dalle interazioni tra fattori naturali e umani all'interno di un'area geografica. Il contributo si incentra sulle SSPA costituite da terreni arabili e da quelli prativi con la tipica presenza di terrazzamenti. Questo tipo di SSPA figura in 23 località e copre il 23,85 % dei terreni agricoli nel comune catastale di Čierny Balog (Slovacchia). Le SSPA sono state classificate in 8 categorie (in base alla relativa composizione della copertura del suolo e gli attuali usi dello stesso); il 40 % delle SSPA risultavano coltivate attivamente. In linea generale, abbiamo proposto incentivi orientati alla conservazione del carattere del paesaggio, tra cui la protezione degli habitat sui terrazzamenti e la rimozione di vegetazione legnosa non boschiva che copre le SSPA.

Parole chiave: paesaggio tradizionale, agricoltura sostenibile, dati telerilevati, carattere del paesaggio

INTRODUCTION

Farming shapes the ecology and outer appearances of the rural environment to the point where, in many countries, the farmed landscape has a cultural value that rivals or exceeds its economic significance (Jackson, 2013). In old agricultural landscapes, both the cultural aspects and the natural elements are essential in the holistic assessment of the landscape characteristics (Markuszewska, 2017, 103). The long-term interactions of environmental factors with activities of residents reflects in a form of landscape patterns (Kopidura, 2017, 872), which also applies to terraces. Terraces were established primarily during the Wallachian colonization from the 14th to the 16th century in Slovakia (Stankoviansky, 2003, 91). In some regions, they were built up from the 17th to the 19th century (Slámová et al., 2017).

Agricultural terraces with traditional land use older than 50 years are valuable historical relics of agricultural landscape (Jančura et al., 2010). Terraces are representative features of cultural landscapes (Slámová et al., 2013), and witnesses of technological wisdom and economic evolution of a particular historical period (Špulerová et al., 2017, 101). Terraces are found in all types of traditional cultural landscapes in Slovakia. These types are classified in the Landscape Atlas of the Slovak Republic (Podolák et al., 2002, 139): traditional meadow-pastoral landscapes, landscapes with

traditional scattered settlements and landscapes with traditional vineyards (Figure 1) and typically occur in archetypes of traditional agricultural landscape or in archetypes of vineyards and orchards (Hreško et al., 2015).

Historical structures of the agricultural landscapes (HSAL) are result of interactions among natural and human factors within a geographic area. They occupy predominantly mountainous and sub-mountainous regions of Slovakia (Špulerová et al., 2016). They are divided into several types which are classified at national level. The article focused on HSAL characterized by mosaic of ploughland, meadows and extensively used pastures altering with non-forest woody vegetation. Terraces typically occur in this type of HSAL (Špulerová et al., 2016).

Before land consolidation reforms carried out in the period 1950–1970 in Slovakia, agricultural landscape had been very heterogeneous. Ploughland on terraces and narrow fields on steep slopes were typical. The period of Communism influenced significantly the land cover transformation in Slovakia (Lieskovský et al., 2014). Traditionally managed agricultural landscapes, which once covered more than half of the Slovakia territory, were transformed into large-scale fields (Lieskovský et al., 2014, 867). Terraces protected the soil from erosion processes on slopes; however, these terraces were destroyed to achieve extensive areas with arable land. As a consequence, the accelerated erosion

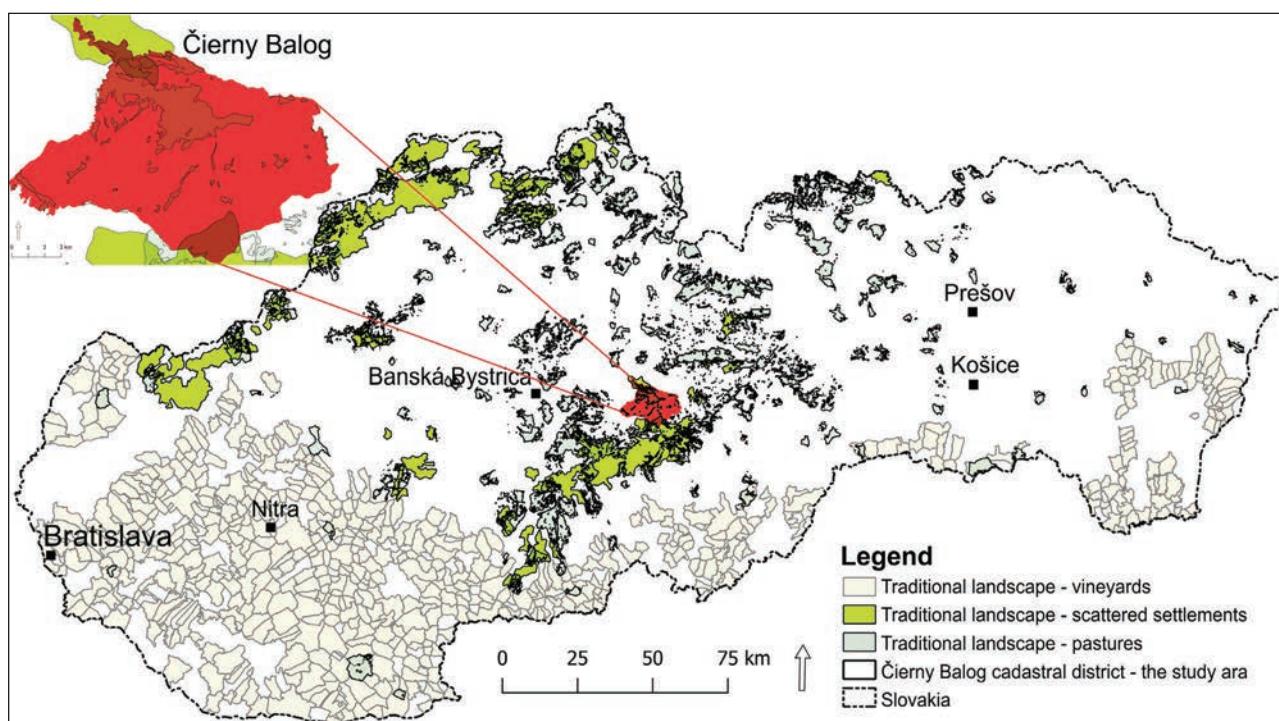

Figure 1: Types of traditional cultural landscapes (Podolák et al., 2002, 139) encompassing agricultural terraces (Source: Authors, 2018).

Figure 2: Large-scale ploughland in the foreground established during Communist Regime and historical agricultural terraces on steeper slopes in the vicinity of the Odorica Farm in the background (Source: Authors, 2018).

degraded soils on steeper slopes. Finally, badly eroded land was covered with non-forest woody vegetation or by grasslands (Chrastina, 2009, 206.)

The result of agricultural landscape transformations is documented in Figure 2, on the example of the Odorica Farm (the farm that joined the project ERASMUS 2016-1-SK01-KA202-022502; FEAL: multifunctional Farming for the sustainability of European Agricultural Landscapes). The farm performs multifunctional agriculture and provides adequate maintenance to the nearby terraces and large-scale ploughlands spread all around the farm. Extensive ploughlands result from land consolidation reforms carried out during Communist regime.

After the Velvet Revolution in 1989, terraces were abandoned and naturally destroyed in many regions of Slovakia (Slámová et al., 2017). The current socio-economic situation and demographic decline resulted into the continued abandonment of terraces (Lieskovský et al., 2015). Only fragments of traditional

agricultural landscapes have survived in the countryside (Lieskovský et al., 2014). Locally, terraces occur in hilly terrains of lowlands and they are well preserved mainly in sub-mountainous agricultural landscapes being presented in the case study from the cadastral district of Čierny Balog.

On the other hand, historical terraces are often covered with non-forest woody vegetation and these vegetation formations constitute forest ecosystems in many sub-mountainous and mountainous regions in Slovakia (for instance the cadastral district of Horný Tisovník) (Slámová et al., 2017). This reforestation process has buried a valuable rural patrimony also in many other European regions (Pardini & Gispert, 2012, 7). Spontaneous vegetation has spread significantly mainly over hilly agricultural regions in the Eastern block of former Communist-controlled states of Europe; as Demény & Centeri (2008) documented in the Gödöllő Hillside region in Hungary or Ažman Momirski & Kladnik (2015) observed in the Brkini Hills in Slovenia.

THE STUDY AREA

Land Use Transitions in the Case Study of Čierny Balog

The cadastral district of Čierny Balog is located in the Slovenské Rudohorie Mountains in the area of the Balocké Vrchy Mountains formed by crystalline and Mesozoic rocks of the Veporidye geological unit (The State Geological Institute of Dionýz Štúr, 2017). The cadastral district of Čierny Balog corresponds with the water catchment area of Čierny Hron. Climate is moderately cold and very wet (Lapin et al., 2002).

Archaeological findings confirmed mining of gold in secondary fluvial deposits in the early Bronze Age (Bátora, 2009, 196). Ancient natural forests were cut down during Wallachian (since the 15th century) and German (since the 16th century) colonization phases and late medieval settlements were founded here. Nowadays, Čierny Balog consists of 13 settlements; the oldest one (Krám) was established in 1607 (Kováčik, 2007). Wood processing and pastoralism were main economic activities which contributed to gradual deforestation of the study area. Establishment of agricultural terraces and their dating is unclear. We assume that they were built up gradually as the population expanded and the establishment of the local agri-forestry economy became a key point for everyday survival of inhabitants in harsh natural conditions.

Earlier, water energy had been used for wood transportation. Pronounced explosion of the local population was associated with the Industrial Revolution in the 19th century when in 1836 a serfdom was abolished (Kováčik, 2007). Demand for wood increased and a narrow-gauge forestry railway was built up in a total length of 131.98 km. Today it is protected as a technical monument and attracts many tourists. Archival sources mentioned old mines (1845) where iron of low quality was mined and processed in an iron smelter in the nearby village of Hronec (Kováčik, 2007).

A Role of Terraces in Optimal Land Use Management

Terraces shall be maintained and preserved in the countryside and the following criteria were selected to support the importance of their preservation:

- Ecological and biological: The intensification of agriculture during the period 1950–1970 in Slovakia caused destruction of terraces (Chrastina, 2009, 206) and biodiversity was reduced (Bezák & Halada, 2010). The overall pattern analysis exhibited a shift from traditional and dispersed agriculture to large-scale and intensive practices (Faulkner et al., 2003, 120). Agricultural terraces represent places of refuges for species

that can spontaneously succeed in fallow fields (Machová & Kubát, 2014, 319).

- Cultural, historical and aesthetic: agricultural landscape with historical structures with traditional or nature-friendly farming practices is an important part of our cultural heritage (Špulerová et al., 2016, 123). Maintaining traditional features by agricultural activities in the countryside and adopting sustainable farming approaches are imperative tools. Combining historical identity and sustainability is a big challenge for our society (Larcher et al., 2017, 339). Due to the historical and aesthetic significance, terraces are important for agriculture and tourism; however, they also pose challenges for the land conservation and management (Stanchi et al., 2012, 90).
- Environmental – protecting soil from erosion and slowing down the surface water runoff: Terraces are implemented to protect soil from erosion (Mazdak et al., 2006). Their irreplaceable role in erosion prevention is expected also when reforestation appears on agricultural land. Their insufficient maintenance can induce intensive erosion processes (Centeri et al., 2008). Terraces slow down the surface water runoff from the river basin. Thus, they prevent the river flat from floods which were common here and damaged village in the past (Blahušiaková & Matoušková, 2012).
- Environmental – improving soil attributes: Terraces occur predominantly in sub-mountainous agricultural landscapes in Slovakia and cambisols are common in these regions. Cambisols occur typically in forests on moderate and steep slopes and they are moderately or heavily skeletal (Vilček, 2007). Approximately 47% of agricultural soils in Slovakia have a prevailing rocky fraction (Hraško & Bedrna, 1988). Slámová et al. (2015) confirmed that local inhabitants have improved the soil conditions on terraces, primarily by removing the rocky fractions. Terraces had an optimal slope grade for arable soils (planes or gentle slopes with little to no risk of water based erosion) in comparison with natural terrain often exceeding the critical slope of 12°.

Considering the criteria, the main goal of the research was formulated: the identification of HSAL with terraces using data gathered through remote sensing technologies, public web map services and the field survey and the classification according to their land cover composition, intensity and character of their land use. Proposed remediation and revitalization incentives could be implemented in the territorial planning documentation of the Čierny Balog municipality.

METHODOLOGY

Technologies and Datasets

Geostatistical analyses were processed in QGIS Lyon 2.12.2 (QGIS is a free and open-source cross-platform desktop geographic information system) and the coordinate reference system S-JTSK East North (Greenwich) (ESRI code 102067) was applied. Public online maps were accessed by a QGIS client of the web map services (WMS) from Geoportal (2016) databases: ZBGIS and ortophotomaps (2010). ZBGIS is the geometric basis of the national infrastructure for geospatial information. It is maintained by the Geodesy Cartography and Cadastre Authority of the Slovak Republic (under the Act no. 215/1995 Coll. on geodesy and cartography, section 2, § 14).

The following vector layers were elaborated from public online maps:

- Forests and watercourses were vectorized from ZBGIS maps (Geoportal, 2016).
- The urbanized territory of the village and the cadastral district boundaries were vectorised from the real estate cadastre maps (Geodesy, Cartography and Cadastre Authority of Slovak Republic – GCCA SR, 2016). The urbanized territory was delimited according to the act on Territorial Planning and Building Order, No. 50/1976 Coll., as amended by later regulations.
- Historical infrastructure including roads, railways, and settlements (including haylofts and chalets) was vectorized from the II. military topographic maps (1810–1869) (a scale of 1 : 28,800) and military topographic maps from 1952–1957 (a scale of 1 : 25,000) (Slovak Environmental Agency, 2016). Historical data refer to a historical phase when the countryside was exploited more intensively due to progressively developing the Industrial Revolution during the 19th century.

HSAL with occurrence of terraces were vectorised from ortophotomaps (2010). Historical ortophotomap of the whole Slovakia was acquired using available archive aerial photography from years 1949 and 2010. The ground sample distance was 0.5 m. Further information about the ortophotomap, its accuracy and other details are available e.g. in Kardoš et al. (2017). Areas of HSAL with terraces were overlaid by land parcels of cadastral maps (GCCA SR, 2016) and the existence of terraces within HSAL was confirmed through the field survey, as well.

A hillshade raster map which is derivative of digital model of relief (DMR) (Geoportal, 2016) was used in the background of vector maps.

HSAL with terraces were classified into 8 categories and following criteria were used:

- Current land use according to the situation from ortophotomaps (2010) (arable land, meadows,

pastures, non-forest woody vegetation) and the field survey. HSAL include a mosaic of small-scale arable fields, original meadows and pastures, small wetlands and other land uses; terraces are usually linked to plot boundaries with non-forest woody vegetation (Hreško et al., 2015; Špulerová et al., 2016).

- A distance between a hamlet and cultivated land with terraces is an important factor influencing possibilities of their current management and preservation in agricultural landscapes as well (Lieskovský et al. 2015).
- Current management activities characterise terraces as extensively / intensively used according to the land use situation in ortophotomaps (2010) which were updated during the detailed field survey in 2016. Agnoletti et al. (2015) found out in the case study from the Mediterranean region, that terraces can occur both in areas of utilized agricultural land use and in forests and semi-natural areas. Therefore, appropriate intensity of terraces management is necessary for their preservation in agricultural landscape. Once, the agricultural activity tends to decrease, terraces are overgrown with shrubs and trees and they would be converted to the forested land.

The Field Survey

Mapping of HSAL was carried out in June 2016. These areas were surveyed by global navigation satellite system (GNSS) positioning device (Garmin 60csx) in 2012. Photodocumentation of HSAL was carried out from different localities, thus representing different categories of HSAL in the study area. Terraces were observed in all localities.

Classification of HSAL with Terraces and their Land Use Intensity

Land uses – forested land, agricultural land and urbanized (built up) areas – were vectorized in the cadastral district.

Terraces arose spontaneously as a result of long-term ploughing of linear parcels on milder slopes or they were built intentionally on steeper slopes to prevent soil erosion and movement of sediments downslope during the storm situations (Stankoviansky & Barka, 2007). A terrace field is the most frequent landform that developed after the contour ploughing (Stankoviansky, 2001, 106). Terraces were present more or less in all categories of HSAL which were identified in ortophotomaps (2010), vectorised and verified in the field (2016).

We classified HSAL according to their land cover compositions and current land uses (active and extensive) into 8 categories (Figure 3): Terraces covered

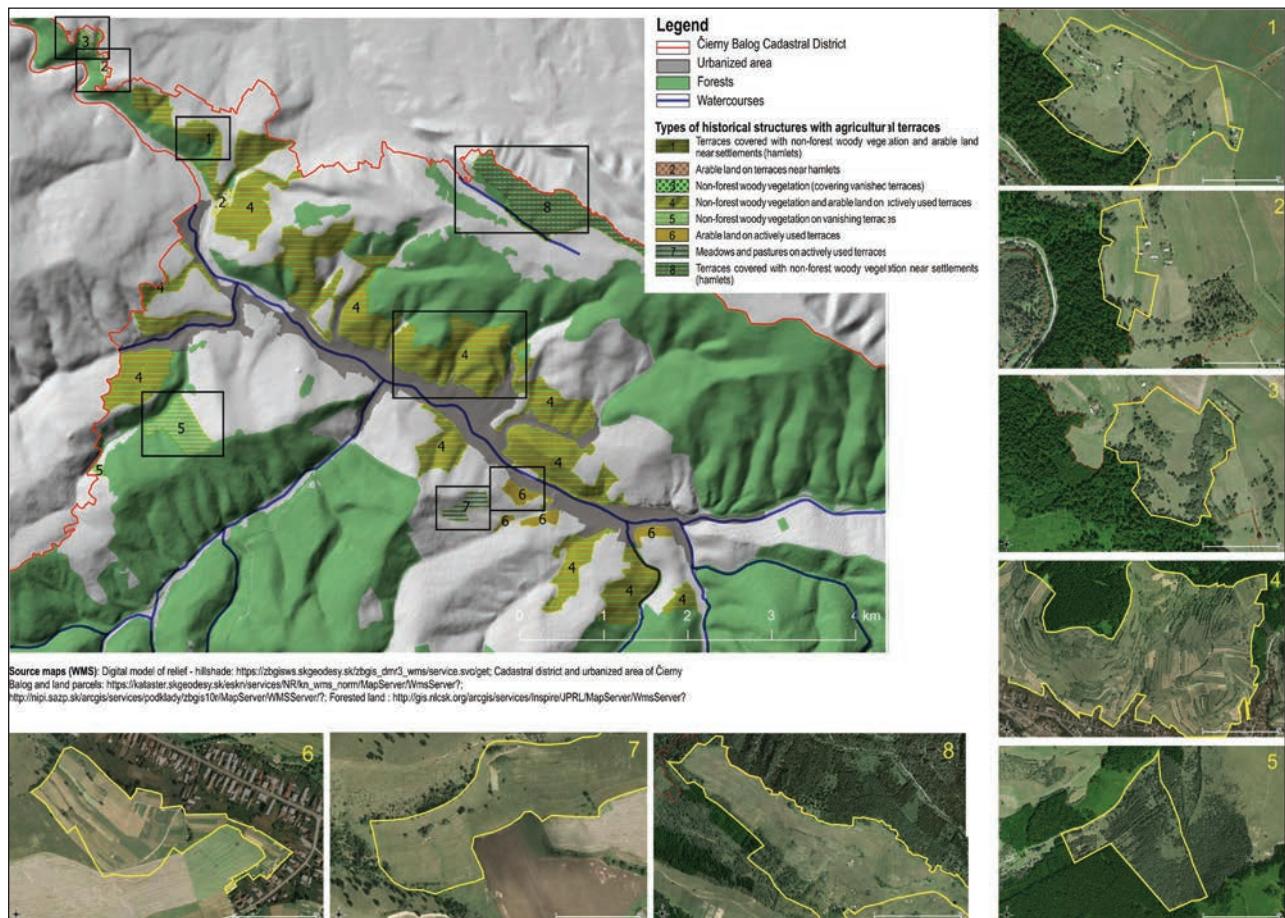

Figure 3: Types of historical structures of the agricultural landscape with terraces visualised in ortophotomaps (2010; Source: Authors, 2018).

with non-forest woody vegetation, arable land on actively used terraces near hamlets (1); Arable land on terraces near hamlets (2); Non-forest woody vegetation (covering vanished terraces) (3); Non-forest woody vegetation and arable land on actively used terraces (4); Non-forest woody vegetation on vanishing terraces (5); Arable land on actively used terraces (6); Meadows and pastures on actively used terraces (7); Non-forest woody vegetation on extensive terraces near hamlets (8).

Proposals of Future Land Use Management of HSAL with Terraces

While the Act no. 543/2002 Coll. on Nature and Landscape Protection, as amended by later regulations defines exactly what "nature conservation" means, the meaning of the "landscape conservation" is specified vaguely. The landscape maintenance shall be understood primarily as a conceptual process of planning preservation activities, not to be only a static conservation activity as explicitly states the

law (Jančura et al., 2010). We applied three possible incentives maintaining HSAL: prevention (PRE), protection (PRO) and remediation (RE).

In the first stage we proposed the transformation to forested land for all agricultural parcels that exhibited more than 50 % coverage of successive non-forest woody vegetation because these have not been recognized as HSAL (Špulerová & Štefunková, 2009). Agricultural land parcels with the character of forest stands can be evaluated according to the Food and Agriculture Organization of The United Nations (FAO) (2015) definition, where a forest is mentioned as a forest-ridden area with trees higher than 5 m and a canopy cover of 10%; it has a minimum size of 0.5ha.

HSAL covered with a land cover mosaic of non-forest woody vegetation of less than 50%, further with arable land, pastures and meadows influence positively the biodiversity, and therefore, protective management would be applied here. Adequate maintenance of HSAL is needed especially in economically weak and marginal regions in Slovakia, as is the

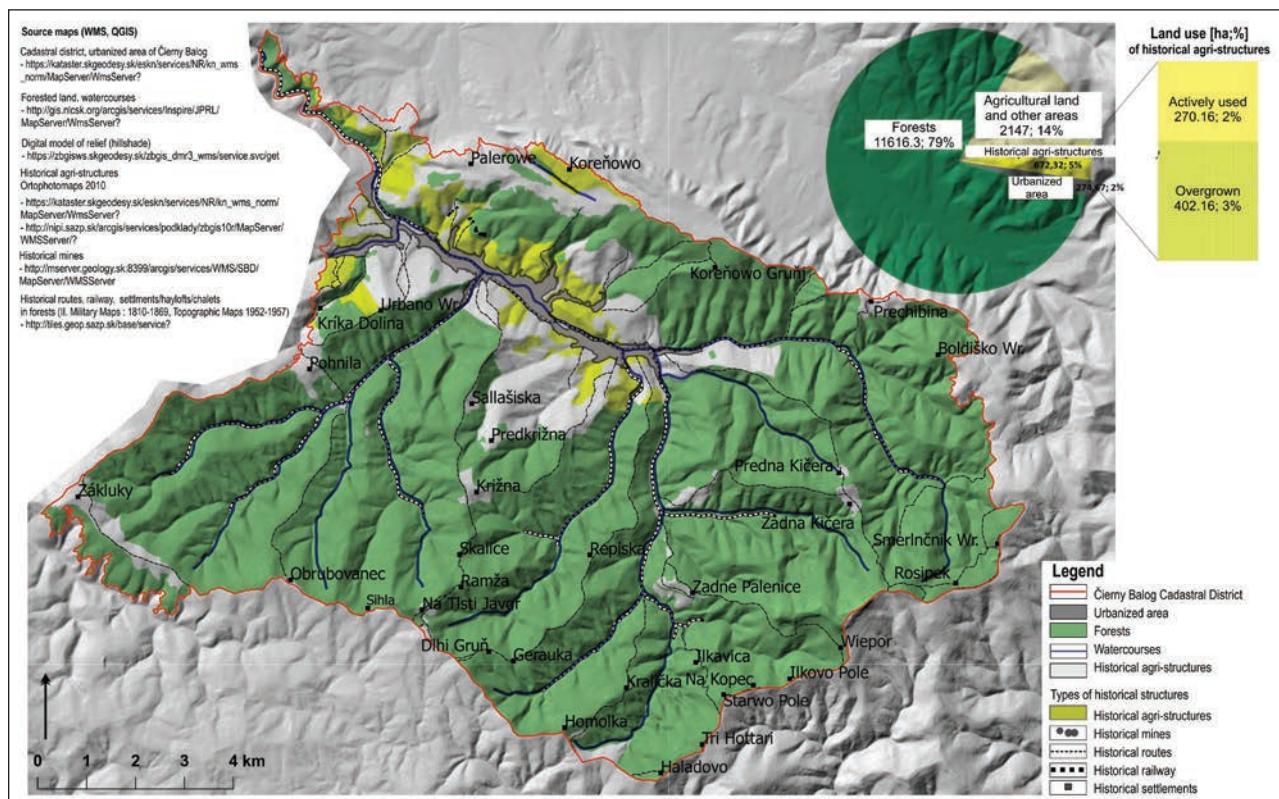

Figure 4: Current land use and historical structures of the agricultural landscape, settlements, routes and railways (Source: Authors, 2018).

case of the Čierny Balog municipality because the landscape shall provide added value for the tourism development. In this case, incentives to reconstruct and revitalize terraces are expected.

RESULTS

HSAL - Current Situation of Land Use. Historical Infrastructure, Settlements and Mines

The investigated area of 14,710.43 ha was predominantly covered with forests (11,616.30 ha; 79%). The agricultural land of 2819.46 ha (19%) was used mainly as pastures and meadows (2,147 ha) and HSAL were found in 23 localities (672.32 ha). The village located in the deep valley of the river Čierny Hron covers an area of 274.67 ha (2%). Historical railways, routes and small settlements (hamlets), chalets and haylofts, old mines, and their historical names were indicated in Figure 4. All historical structures represent valuable features of the landscape character of Čierny Balog.

HSAL occupied an area of 672.35 ha (23.85%) of the agricultural land (Figure 4) and detailed characteristics are in Table 1. Agricultural terraces were identified in the ortophotomaps (2010) in categories 1, 4, 5, 6, 7,

8 in the total area of 639.86 ha (95.17 %). They were confirmed in the field (2016) in categories 2, 3 but they were not visible as a specific land cover pattern in the ortophotomaps.

Pastoral activities prevailed in the past in the southern part of the cadastral district and pastures have still been visible here (Figure 5).

HSAL with terraces covered with ploughland altering meadows and pastures were observed in the northern part of the cadastral territory (Figure 6) and extensive pastures were not present here. There was also a higher concentration of agricultural terraces than in the southern part of the cadastral district. Natural reason for such land use distribution in the cadastral district was the slope exposition because slopes were exposed mainly to the south, south-east and south-west. Nevertheless, future research could bring relevant data explaining historical background of the land use differences in the cadastral district.

HSAL were actively used in the total area of 270.16 ha (40%). On the other hand, more extensive area of 402.16 ha (60%) was overgrown with non-forest woody vegetation due to low intensity of their cultivation (Figure 7). The northern part of the cadastral district with the HSAL (terraces were delineated with non-forest woody vegetation) (Figure 4; category no. 4) was more

Table 1: Historical structures of the agricultural landscape with terraces (Source: Authors, 2018).

Categories of HSAL	Area [ha]	Area [%]
(1) Terraces covered with non-forest woody vegetation and arable land near settlements (hamlets)	53.56	7.9
(2) Arable land on terraces near hamlets	7.31	1.1
(3) Non-forest woody vegetation (covering vanished terraces)	5.9	0.9
(4) Non-forest woody vegetation and arable land on actively used terraces	480.34	71.45
(5) Non-forest woody vegetation on vanishing terraces	28.34	4.22
(6) Arable land on actively used terraces	19.25	2.89
(7) Meadows and pastures on actively used terraces	9.55	1.42
(8) Terraces covered with non-forest woody vegetation near settlements (hamlets)	68.07	10.12
Total	672.32	100

Figure 5: Historical terraces managed by pastoral activities in the southern part of the cadastral district (Photo: M. Slámová, 2016).

Figure 6: Terraces covered with ploughland altering meadows and pastures on the slopes in the northern part of the cadastral district (Photo: M. Slámová, 2016).

overgrown with successive non-forest woody vegetation than the southern part with dominant pastoral activities.

Proposals of Incentives for the Management of HSAL

Proceeding from results, the following groups of incentives were proposed (Figure 8):

Remediation (RE) incentives were proposed for localities where non-forest woody vegetation (shrubs) covered an area of more than 50% of the locality or it was covered with trees higher than 5 m and a canopy cover of 10% and with a minimum size of 0.5 ha. The measures were proposed for the locality marked with the letter I and covered an area of 27.03 ha. These HSAL were proposed to be legally delimited to the forest.

Protective and remediation incentives proposals (PRO/RE) were proposed for localities where HSAL were overgrown with non-forest vegetation up to 50% and terraces were partly actively cultivated by residents from hamlets in their vicinity. These measures shall be applied for localities A, H, J, Q, S, U, V and Z covering an area of 375.13 ha. Protective incentives focused on habitat protection, the preservation of landscape character as

well as on micro-scale landforms revitalization which provide environmental functions (the soil protection, water retention in countryside and prevention against floods) (Figure 6).

Protective measures (PRO) were proposed for localities where HSAL were actively managed and successive vegetation appeared minimally; in localities B, C, D, E, F, G, K, L, M, N, O, P, R, and T covering an area of 270.16 ha. These terraces were considered to be the most important for the preservation of the landscape character.

DISCUSSION

Future Sustainable Management of Ancient Heritage – Terraces

(1) Identifying and defining the landscape heritage should be an important component of spatial planning processes. Based on the study of landscape heritage resources of the commune the local government could prepare catalogues of good practice focused on different landscape-related themes in spatial planning (Kopidura, 2017, 874). According to indices extracted from historical

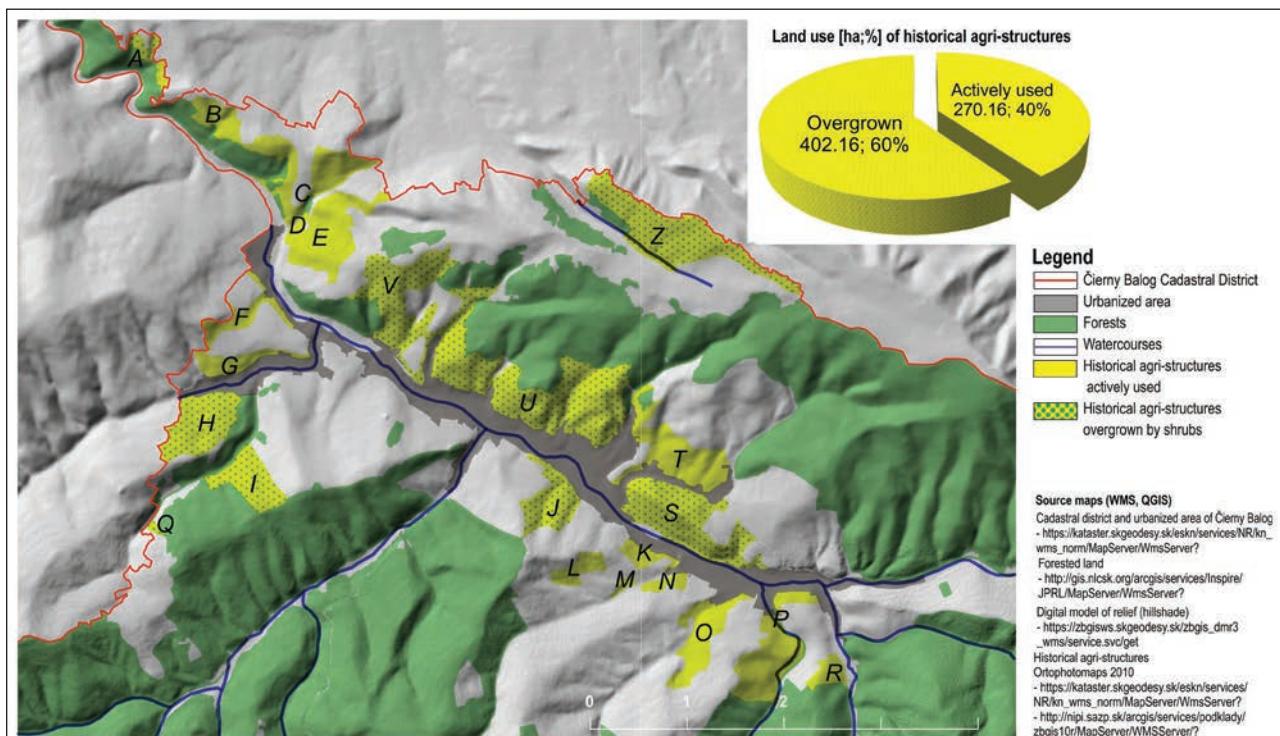

Figure 7: Intensity of land use of historical structures of the agricultural landscape (Source: Authors, 2018).

maps (Figure 4) we expected to find not yet discovered HSAL in surroundings of old hamlets in future research. Remote sensing technologies, particularly digital photogrammetry (orthophotomaps, stereoscopic evaluation of photos) are welcome to be used in forest mapping or in mapping of overgrown land parcels where terrestrial methods are insufficient (due to access difficulties or rugged terrain). These methods bring continuous mapping of required content, extent and recency with clearly identified proprietorial borders (Chudý et al., 2012). Contactless – remote sensing methods have a broad perspective for application in many other disciplines and field survey. If terraces are mapped as a separate entity they could be properly identified from accurate and detailed DMRs (developed by aerial photogrammetry or light detection and ranging - LiDAR technologies), which was not carried out for the purpose of the article. However, we can see high potential of remote sensing technologies in terraces survey mainly in forested areas or agricultural land overgrown with shrubs. Their application in extensive areas is the main advantage in comparison with the traditional methods using terrestrial measurements in the field survey. Remote sensing technologies are time-saving and with acceptable finances have become more popular in the last decades (Chudý et al., 2014).

(2) The cadastral district of Čierny Balog was covered predominantly with forests (today nearly 79%) and historically, agriculture developed here as the secondary economic activity. Our results documented land aban-

donment of terraces; 60% of HSAL suffered from overgrowing with non-forest woody vegetation. The same trend affected many regions in Slovakia (Špulerová et al., 2016) as well as regions all over the Europe (Faulkner et al., 2003; Otero et al., 2015). Economic rentability and sustainability aspects would be taken into consideration when remediation incentives (removing successive vegetation) are proposed. Naturally reforested was about 27 ha of HSAL in the cadastral district. These land parcels were not listed as a forested land in the cadastre of real estate of the Slovak Republic. It means that the actual type of the land parcel did not correspond with the parcel type registered in the cadastre of real estate. Legally, it is understood to be unauthorized change of land use and therefore legal transfer of these land parcels to the forested land was proposed regarding the FAO (2015) classification of forests. Removing non-forest woody vegetation, eventually terraces reconstruction is recommended for about 375 ha of HSAL. This process would be sustainable only in the case when residents could increase their agricultural activities.

Local inhabitants have experience with and a deep knowledge of optimal and sustainable farming practices (Calvo-Iglesias et al., 2006, 335). The traditional agricultural landscape is the cultural context of living, historical, and archaeological indigenous belief systems. Therefore, the most effective conservation and management mean protecting the valuable indigenous knowledge system (Ericson, 2003). The cadastral district

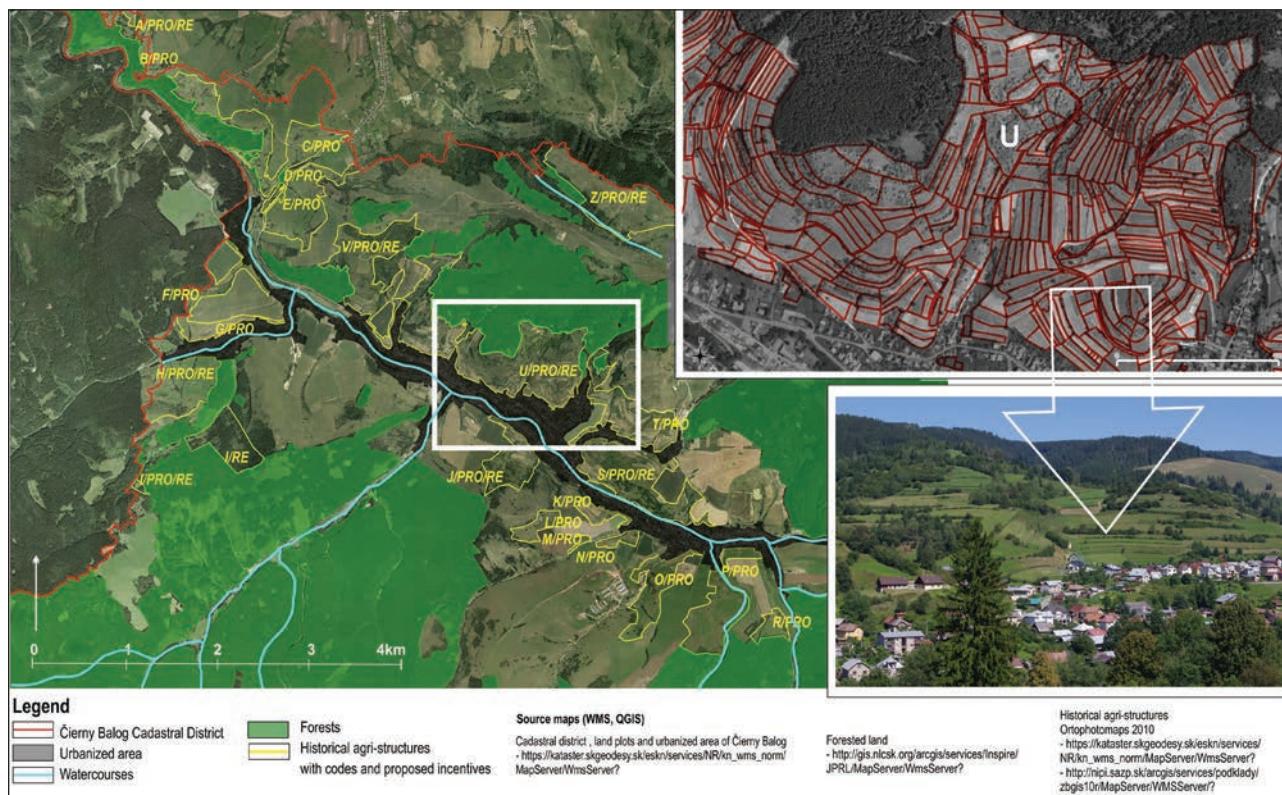

Figure 8: Proposals of incentives providing sustainable management of historical agricultural terraces (Source: Authors, 2018).

of Hriňová is a very good example of a heterogenous landscape with terraces actively managed in a traditional way creating a countryside that is very attractive for tourists (Figure 9). We shall preserve the diversity of the European landscapes as a common resource of natural and cultural heritage, as it is defined in the European Landscape Convention (Council of Europe, 2000) that Slovakia adopted in 2005.

(3) Terraces improve soil conditions, protect the soil from erosion and slow down the surface run-off in the water catchment. The setup of protective measures has a high priority. Abandoned terraces exhibited increased erosion processes (Faulkner et al., 2003, 90). The destruction of terraces could have consequences on the water regime in the river basin of Čierny Hron. Blahušiaková & Matoušková (2012) documented floods in the Čierny Balog village (located along the river of Čierny Hron) which have been monitored since the 60-thies (1961, 1970, 2002, 2005, 2006, 2009). Floods regularly destroyed many residential properties in the past. However, considering the average of annual rainfall sums, the runoff from the water catchment is significantly below average, as a considerable part of precipitation occurs during the summer months. On the contrary, during the spring months, precipitation is lacking and there is insufficient water supply from the

snow cover (Šipikalová et al., 2014, 487). From this point of view, more effective water retention would be achieved by using graded terraces on the slopes in the river basin.

CONCLUSIONS

Properly classified HSAL in the real estate cadastre maps as “agricultural land” or “forest” is the first step in their successful sustainable management. From this aspect, remote sensing technologies play indispensable role in identifying a mismatch between real state of the landscape and cadastral records (e.g. Bahýl & Šadibol, 2011). The second important aspect, is detailed classification of HSAL which we applied in the article. The classification lead to the decision model on how to provide future optimal land use maintenance for different categories of HSAL with terraces. The Rural Development Program (RDP) (2014–2020) of the Slovak Republic (European Commission, 2017) is a guaranteed financial management tool for improvement of the rural environment, the diversification and multi-functionality of the rural landscape and the support of competition in agricultural trade. Agri-environmental payments for agriculturally handicapped regions or NATURA 2000 (a network of nature protection areas in

Figure 9: Different land use of terraces in the Hriňová municipality (Slovakia) is a good example of optimal multifunctional management performed by residents (Photo: B. Beláček, 2008).

the territory of the European Union) sites are to a large extent addressed to regions covered with agricultural terraces in Slovakia. We do not consider this way of allocating subsidies to agriculture sustainable from the long-term point of view. The fragility of the economic situation and low incomes of small farmers will not foster sustainable farming methods. It is necessary to solve this Gordian knot in order to foster the broad implementation of win-win situations between farming and the landscape. The local economy shall operate short regional market chain and shall implement landscape added value linked with the unique cultural landscape and its natural environment into economic benefits of farms (Kruse et al. 2017). Inspirational examples

of sustainable farming practices can be found in the case studies of the project ERASMUS+ 2016-1-SK01-KA202-022502, FEAL: multifunctional Farming for the sustainability of European Agricultural Landscapes.

ACKNOWLEDGEMENT

This paper/study was supported by the Scientific Grant Agency of the Ministry of Education, Science, Research and Sport of the Slovak Republic and Slovak Academy of Sciences grant no. 1/0868/18. This paper was written within the project ERASMUS+ 2016-1-SK01-KA202-022502, FEAL: multifunctional Farming for the sustainability of European Agricultural Landscapes.

ZGODOVINSKA TERASIRANA KRAJINA – TRENUTNO STANJE IN PRIHODNJE PERSPEKTIVE ZA OPTIMALNO UPRAVLJANJE RABE ZEMLJIŠČ: ŠTUDIJA PRIMERA ČIERNY BALOG

Martina SLÁMOVÁ

Tehnična univerza Zvolen, Fakulteta za ekologijo in okoljske znanosti, Oddelek za krajinsko načrtovanje in oblikovanje, T. G.
Masaryka 24, Zvolen, Slovaška
e-mail: slamova@tuzvo.sk

František CHUDÝ

Tehnična univerza Zvolen, Fakulteta za gozdarstvo, Oddelek za načrtovanje gozdov in informatiko, T. G.
Masaryka 24, Zvolen, Slovaška
e-mail: chudy@tuzvo.sk

Julián TOMAŠTÍK

Tehnična univerza Zvolen, Fakulteta za gozdarstvo, Oddelek za načrtovanje gozdov in informatiko, T. G.
Masaryka 24, Zvolen, Slovaška
e-mail: tomastik@tuzvo.sk

Miroslav KARDOŠ

Tehnična univerza Zvolen, Fakulteta za gozdarstvo, Oddelek za načrtovanje gozdov in informatiko, T. G.
Masaryka 24, Zvolen, Slovaška
e-mail: miroslav.kardos@tuzvo.sk

Juraj MODRANSKÝ

Tehnična univerza Zvolen, Fakulteta za ekologijo in okoljske znanosti, Oddelek za krajinsko načrtovanje in oblikovanje, T. G.
Masaryka 24, Zvolen, Slovaška
e-mail: modransky@tuzvo.sk

POVZETEK

Zgodovinske strukture kmetijske krajine (HSAL) so navadno razpršene po pokrajini. Imajo vrsto pomembnih ekoloških in bioloških funkcij; so nosilke kulturnih, zgodovinskih in estetskih vrednot, prispevajo pa tudi k varovanju tal in izboljšanju njihovih lastnosti. Ta merila je treba upoštevati, kadar pri prostorskem načrtovanju uporabljamo sodobne koncepte zaslove krajinskega oblikovanja. Z uporabo ortofoto kart (2010), zemljiških kart, zgodovinskih zemljevidov (1952–1957) in izsledkov terenskih raziskav (2016) smo na katastrskem območju Čierny Balog na 23 krajih identificirali 8 kategorij HSAL. Kmetijska zemljišča so skupaj pokrivala 19 % področja; 40 % zgodovinskih kmetijskih struktur s terasami je bilo v aktivni uporabi, 60 % pa jih je zahtevalo odstranjevanje sukcesijskega negozdnega olesenelega rastja, da bi bile terase privlačnejše za turiste. Ohranjene terase imajo pomembno vlogo pri omejevanju odtekanja v povodju, ki ga v nekaterih mesecih redno prizadenejo poplave ali suša. Z uvajanjem večnamenskega poslovnega modela bi lahko majhne in srednje velike kmetije zagotovile učinkovito in optimalno upravljanje teras.

Ključne besede: tradicionalna krajina, trajnostno kmetovanje, podatki daljinskega zaznavanja, značilnosti krajine

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Council of Europe (CoE) (2000): The European Landscape Convention, ETS No. 176. <http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Landscape> (last access: 10. 6. 2017).

European Commission (EC) (2017): Factsheet on 2014–2020 Rural Development Programme for Slovakia. http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020/country-files_sk (last access: 3. 5. 2017).

Food and Agriculture Organization of The United Nations (FAO) (2015): Forest Resources Assessment Working Paper 180. Terms and definitions. <http://www.fao.org/docrep/017/ap862e/ap862e00.pdf> (last access: 11. 11. 2018).

Geodesy, Cartography and Cadastre Authority of Slovak Republic (GCCA SR) (2016): Electronic Services of Real Estate Cadastre Portal [Portál elektronických služieb katastra nehnuteľností]. https://kataster.skgeodesy.sk/eskn/services/NR/kn_wms_ortho/MapServer/WmsServer? (last access: 21. 4. 2017).

Geoportal (2016): Map client ZBGIS®. https://zbgisws.skgeodesy.sk/zbgis_wms_featureinfo/service.svc/get (last access: 21. 4. 2016).

Kováčik, M. (2007): History of the Čierny Balog Village [História obce Čierny Balog]. https://www.ciernybalog.sk/download_file_f.php?id=43498 (last access: 4. 5. 2018).

Slovak Environmental Agency (2016): Basic Maps. <http://tiles.geop.sazp.sk/base/service?> (last access: 3. 8. 2017).

The project ERASMUS 2016-1-SK01-KA202-022502 (2016): FEAL: Multifunctional Farming for the Sustainability of European Agricultural Landscapes. <https://cs.feal-future.org/en> (last access: 1. 11. 2018).

The State Geological Institute of Dionýz Štúr, ESPRIT s.r.o. (2017): Geological Map of the Slovak Republic M : 1:50,000. <https://Apl.Geology.Sk/Gm50js/> (last access: 21. 4. 2018).

Agnelli, M., Conti L., Frezza L. & A. Santoro (2015): Territorial Analysis of the Agricultural Terraced Landscapes of Tuscany (Italy): Preliminary Results. *Sustainability* 2015, 7, 4564–4581.

Ažman Momirski, L. & D. Kladnik (2015): The Terraced Landscape in the Brkini Hills. *Acta geographica Slovenica*, 55, 1, 29–58.

Bahýl, J. & J. Šadibol (2011): Influence of Property Boundaries on Forest Management Units. [Vplyv vlastníckej hranice na jednotky priestorového rozdelenia lesa]. In: Rationalization of forestry mapping – conference proceedings. Technical University in Zvolen, Zvolen, 92–100.

Bátora, J. (2009): Metallurgy and Early Bronze Age Fortified Settlements in Slovakia. *Slovenská archeológia*, LVII–2–2009, 195–220.

Bezak, P. & L. Halada (2010): Sustainable Management Recommendations to Reduce the Loss of Agricultural Biodiversity in the Mountain Regions of NE Slovakia. *Mountain Research and Development*, 30, 3, 192–204.

Blahušiaková, A. & M. Matoušková (2012): Analysis of Floods in the Upper Course of the Hron River in 1930–2010. *Geografie*, 117, 4, 415–433.

Calvo-Iglesias, M. S., Crecente-Maseda, R. & U. Fra-Paleo (2006): Exploring Farmer's Knowledge as a Source of Information on Past and Present Cultural Landscapes. A Case Study from NW Spain. *Landscape and Urban Planning*, 78, 4, 334–343.

Centeri, C., Vona, M., Vona, V., Szentes, S., Pet, Á., Bucsi, T. & K. Penksza (2008): Tracking the Signs of Recent Geomorphological Processes in the Landscape in Hungary. *Bulletin of the Geological Society of Greece*, 42, 2, 7–13.

Chrastina, P. (2009): Landscape Use Development of Trenčín Basin and a Part of its Mountain Border. Nitra, FF UKF, Nitra, 206. <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/70436/chrastina.pdf> (last access: 10. 11. 2018).

Chudý, F., Šadibol, J. & S. Jadůďová (2012): Possibilities of Utilization of Digital Photogrammetry at Cadastral Maps Renewal in Forest Environment. *Acta Facultatis Forestalis Zvolen Slovakia*, 54, 3, 125–138.

Chudý, F., Šadibol, J., Tunák, D., Pasko, M., Belacek, B. & M. Slamova (2014): Detailed Mapping of Anthropogenic and Natural Micro-relief Forms in Forest Stands. In: GeoConference on Informatics, Geoinformatics and Remote Sensing: conference proceedings. Sofia, STEF92 Technology, 3, 137–143.

Demény, K. & C. Centeri (2008): Habitat Loss, Soil and Vegetation Degradation by Land Use Change in the Gödöllő Hillside, Hungary. *Cereal Research Communications*, Supplement, 36, 1739–1742.

Ericson, C. L. (2003): Agricultural Landscapes as World Heritage: Raised Field Agriculture in Bolivia and Peru. In: Teutonico, J. M. & F. G. Matero (eds.): *Managing Change: Sustainable Approaches to the Conservation of the Built Environment*. Los Angeles, Conservation Institute, 181–204.

Faulkner, H., Ruizb, J., Zukowskyj, P. & S. Downward (2003): Erosion Risk Associated with Rapid and Extensive Agricultural Clearances on Dispersive Materials in Southeast Spain. *Journal of Environmental Science and Policy* 6, 115–127.

Hraško, J. & Z. Bedrna (1988): Aplikované pôdoznalectvo. Bratislava, Príroda.

Hreško, J., Petrovič, F. & R. Mišovičová (2015): Mountain Landscape Archetypes of the Western Carpathians (Slovakia). *Biodiversity and Conservation*, 24, 13, 3269–3283.

Jackson, P. (2013): Food Words: Essays in Culinary Culture. London, Bloomsbury Academic.

Jančura, P., Bohálová, I., Slámová, M. & P. Mišíková (2010): The Method of Identification and Assessment of the Characteristic Appearance of Landscape [Metodika identifikácie a hodnotenia charakteristického vzhadu krajiny.] Bulletin of the Ministry of the Environment of the Slovak Republic, 12(1b), 2–51.

Kardoš, M., Tuček, J. & Z. Slatkovská (2017): The Historical Orthophotomap of Slovakia – Analysis of the Positional Accuracy and its Application in Identification of Parcels. [Historická ortofotomapa Slovenska – analýza polohovej presnosti a jej aplikácie pri identifikácii parciel] Kartografické listy, 25, 1, 37–47.

Kopidura, A. (2017): The role of Landscape Heritage in Integrated Development of Rural Areas in the Context of “Landscape Legal Regulation”, Infrastructure and Ecology of Rural Areas, III/1, 869–878.

Kruse, A., Renes, H., Gaillard, B., Sigura, M., Slámová, M., Belčáková, I., Ambrožič, A., Finale, R., Canalicchio, M., Rojas Pino, I., Dreer, J. & J. Wenz (2017): Summary Report. The State of the Art of the Relation between Sustainable/Multifunctional Farming Practices and European Agricultural Landscapes. Zvolen, Technical University in Zvolen. <http://cs.feal-future.org/sites/default/files/inline-files/O1-SummaryReport-EN.pdf> (last access: 5. 5. 2018).

Lapin, M., Faško P., Melo, M., Šťastný, P. & J. Tomlain (2002): Klimatické oblasti (Climatic Regions). In: Miklós, L. & T. Hrnčiarová (eds.): Atlas krajiny Slovenskej republiky (Landscape atlas of the Slovak Republic). Bratislava, MŽPSR Banská Bystrica, SAŽP, 95.

Larcher, F., Gullino, P., Mellano, M. G., Beccaro, G. L. & M. Devecchi (2017): Integrating Historical and Social Knowledge for Restoring and Planning Traditional Fruit Landscape in Piedmont (Italy). *Acta Horticulturae*, 1189, 339–342.

Lieskovský, J., Kenderessy, P., Špulerová, J., Lieskovský, T., Koleda, P., Kienast, F. & U. Gimmi (2014): Factors Affecting the Persistence of Traditional Agricultural Landscapes in Slovakia during the Collectivization of Agriculture. *Landscape Ecology*, 29, 867–877.

Lieskovský, J., Bezák, P., Špulerová, J., Lieskovský, T., Koleda, P., Dobrovodská, M., Bürgi, M. & U. Gimmi (2015): The Abandonment of Traditional Agricultural Landscape in Slovakia – Analysis of Extent and Driving Forces. *Journal of Rural Studies*, 37, 75–84.

Machová, I. & K. Kubát (2014): The Species Composition on Agricultural Terraces in NW part of Slovakia. *Ekológia* (Bratislava), 33, 4, 307–320.

Markuszewska, I. (2017): Historic Territory in the context of Countryside Transformation. The Experience of the Old, Traditional, Rural Landscape in the Wielkopolska Region, Poland. *Scienze del Territorio*, 5, 103–108.

Mazdak, A., Govindaraju, R. S., Hantush, M. M. & B. A. Engel (2006): Role of Watershed Subdivision on Modelling the Effectiveness of Best Management Practices With SWAT. *Journal of the American Water Resources Association (JAWRA)*, 42, 2, 513–528.

Otero, I., Marull, J., Tello, E., Diana, G. L., Pons, M., Coll, F. & M. Boada (2015): Land Abandonment, Landscape, and Biodiversity: Questioning the Restorative Character of the Forest Transition in the Mediterranean. *Ecology and Society*, 20, 2, 7.

Pardini, G. & M. A. Gispert (2012): Soil Quality Assessment through a Multi-Approach Analysis in Soils of Abandoned Terraced Land in NE Spain. *Cuadernos de Investigacion Geografica*, 38, 2, 7–30.

Podolák, J., Klinda, J., Hrnčiarová, T., Izakovičová, Z., Lichard, P., Maráky, P., Mešša, M. & J. Zerola (2002): Traditional Way of Land Use and Traditional Culture. In: Miklós, L. & T. Hrnčiarová (eds.): *Atlas krajiny Slovenskej republiky* (Landscape atlas of the Slovak Republic). Bratislava, MŽPSR Banská Bystrica, SAŽP, 139.

Slamova, M., Jancura, P. & D. Danis (2013): Methods of Historical Landscape Structures Identification and Implementation into Landscape Studies. *Ekológia* (Bratislava), 32, 3, 267–276.

Slámová, M., Jakubec, B., Hreško, J., Beláček, B. & I. Gallay (2015): Modification of the Potential Production Capabilities of Agricultural Terrace Soils due to Historical Cultivation in the Budina Cadastral Area, Slovakia. *Moravian Geographical Reports*, 23, 2, 47–55.

Slámová, M., Krčmářová, J., Hronček, P. & M. Kaštierová (2017): Environmental Factors Influencing the Distribution of Agricultural Terraces: Case study of Horný Tisovník, Slovakia. *Moravian Geographical Reports*, 25, 1, 34–45.

Stanchi, S., Freppaz, M., Agnelli, A., Reinsch, T. & E. Zanini (2012): Properties, Best Management Practices and Conservation of Terraced Soils in Southern Europe (from Mediterranean areas to the Alps): a Review. *Quaternary International*, 265, 90–100.

Stankoviansky, M. (2001): Tillage Erosion and its Geomorphic Effect with Special Regard to the Myjava-White Carpathian kopanitse Area. *Geografický časopis*, 53, 2, 95–110.

Stankoviansky, M. (2003): Historical and Present Slope Evolution in Hilly Farmland (on the Example of the Myjava Hill Land, Slovakia). *Supplementi di Geografia Fisica e Dinamica Quaternaria*, 6, 91–97.

Stankoviansky, M. & I. Barka (2007): Geomorphic Response to Environmental Changes in the Slovak Carpathians. *Studia Geomorphologica Carpatho-Balkanica*, 41, 5–28.

Šipikalová, H., Hrušková, K., Podolinská, J., Kyselová, D. & P. Borsányi (2014): Hydrological Extrems in the Čierny Hron River Basin [Hydrologické extrémy v povodí Čierneho Hrona]. In: K. Brych & M. Tesař (eds.): Hydrologie malého povodí 2014, Praha, Ústav pro hydrodynamiku AV ČR, v. v. i., 481–487.

Špulerová, J. & D. Štefunková (eds.) (2009): Handbook for Mapping of Historical Structures of the Agricultural Landscape, Bratislava, SAV Bratislava.

Špulerová, J., Dobrovodská, M., Štefunková, D., Piscová, V. & F. Petrovič (2016): History of the Origin and Development of the Historical Structures of Traditional Agricultural Landscape. Historický časopis, 64, 1, 109–126.

Špulerová, J., Dobrovodská, M., Štefunková, D., Kenderessy, P. & M. Izsóff (2017): Terraced Landscapes in Slovakia. Acta Geographica Slovenica, 57, 2, 99–109.

Vilček, J. (2007): Model of Agricultural Landscape Categorization. Agriculture, 53, 1, 31–37.

received: 2018-10-28

DOI 10.19233/ASHS.2019.08

KULTURNI KRAJOBRAZ SIVE ISTRE – ANALIZA TERASIRANOG KRAJOBRAZA GRADA OPRTLJA

Martina BERTOVIC

Livade 4c, 52427 Livade, Hrvatska

e-mail: martina.bertovic@gmail.com

Goran ANDLAR

Sveučilište u Zagrebu, Agronomski fakultet, Zavod za ukrasno bilje, krajobraznu arhitekturu i vrtnu umjetnost,

Svetosimunska cesta 25, 10000 Zagreb, Hrvatska

e-mail: gandlar@agr.hr

IZVLEČEK

Namen prispevka je raziskati terasasto pokrajino Oprtlja, njen pomen, stanje, zgodovino in s tem povezane kmetijske prakse. Raziskava obsega terensko delo, analizo letalskih in terenskih fotografij, zgodovinskih fotografij in razglednic, zgodovinsko analizo Oprtlja, GIS analizo trenutnih in zgodovinskih kart ter pogovor z lokalnimi zgodovinarji o kmetijskih praksami na terasah. Poleg tega se s pregledom in analizo hrvaškega zakonodajnega ozadja analizirajo možnosti ohranjanja in načrtovanja kulturnih krajin.

Ključne riječi: kulturni krajobraz, kultivirane terase, jadranska Hrvatska, Siva Istra, zaštita kulturnog krajobraza

PAESAGGIO CULTURALE DELL'ISTRIA GRIGIA – ANALISI DEL PAESAGGIO TERRAZZATO DI PORTOLE

SINTESI

Il lavoro presenta la storia, il carattere, lo stato e le relative pratiche agricole dei paesaggi terrazzati di Portole. La ricerca comprende la ricerca sul campo, l'analisi di foto storiche, sia quelle aeree che sul campo, la ricerca sulla storia della città, l'analisi GIS di mappe attuali e storiche e interviste con storici locali in merito alle pratiche agricole sui terreni terrazzati. Inoltre, esaminando la legislazione dei paesaggi terrazzati in Croazia, vengono analizzate le possibilità di conservazione e pianificazione dei paesaggi culturali.

Parole chiave: paesaggio culturale, terrazze coltivate, Croazia Adriatica, Istria grigia,
protezione del paesaggio culturale

UVOD

Siva Istra je karakteristična po malim povijesnim gradovima smještanima na brežuljcima koji su od pretpovijesnih vremena predstavljale strateški pogodna mjesta za utvrđivanje i naseljavanje; na ostacima gradina, utvrda i bedema, naselja se razvijaju sve do danas, a svoj najkarakterističniji pečat ostavljaju u srednjem vijeku. Cjelinu povijesnog grada su od njegovih početaka funkcionalno i strukturno nedjeljivo činili ne samo izgrađeni dio, već i okolne terase, oboje dosljedno ugrađenih u konfiguraciju terena. Naime, Siva i unutrašnja Istra imaju karakterističan razvijeni rebrasti reljef umjerenih visinskih razlika (cca 80–400 m n.v.) u kojem se izmjenjuju izduženi hrptovi i doline (Slika 1). Na vrhovima i zarađenim završetcima hrptova razvila su se zbijena naselja, padine oko grada su terasirane, dok su polja zaузimala doline.

Reljefne i strateške prilike su bile takve da su terase koje okružuju grad bile primarna i dominantna poljoprivredna površina, što je vidljivo u prisutnosti intenzivnih kultura (vrtova, vinove loze, masline), dok su nešto udaljenije i površinski manje doline više bile korištene kao livade i oranice. Terase čine vizualno upečatljiv element krajobraza vidljiv u trakastoj zavijenoj parcelaciji koja prati topografiju. Očuvanost ovakve logične i dosljedne prostorne organizacije predstavlja važnu kariku prostornog i kulturnog identiteta Istre. Zanimljivo je da su povijest arhitekture i urbanizma istarskih srednjovjekovnih gradova relativno dobro istraženi i predmetom su niza zaštita kao kulturnog dobra. Isto se ne može reći i za pripadajuće terase; gotovo su neprisutna tema u relevantim sektorskim politikama, a istraživanja je vrlo malo (Likar, 2017). Stupanj svijesti o njima u stručnoj i široj javnosti je izrazito nizak što je začuđujuće ako se usporedimo sa inicijativama i istraživanjima u susjednim zemljama Sloveniji, Italiji i Austriji (Slovenija: Ažman Momirski et al., 2008; Ažman Momirski & Kladnik, 2009; Kladnik et al., 2016; Šmid Hribar et al., 2017; Ažman Momirski & Kladnik, 2015; Ažman Momirski & Berčić, 2016; Pipan & Kokalj, 2017; Italija i Austrija: Barbera et al., 2010; Project ALPTER (2008)) te općenito značajem koji je dobio međunarodnu razinu (Tillmann & Salas, 2016).

Tipičan primjer povijesne cjeline grada smještenog na humu i okruženog poljoprivrednim terasama jest Oprtalj u sjeverozapadnoj Istri. Nastao je na hrptu sa sjeverne strane doline rijeke Mirne te je do danas sačuval povijesni odnos središta s okolnim kultiviranim krajobrazom.

Kartografski i fotografiski povijesni izvori ukazuju na intenzivno obradene terase i činjenicu kako su one činile, ne okolinu grada, već nedjeljivi dio gradske sredine; agrikulturno i urbano tvorili su jedinstveni organizam - kulturni krajobraz. Oprtalske terase predstavljaju živuće svjedočanstvo dosjetljivosti ljudi, sposobnost prilagodavanja gospodarskim i prirodnim prilikama te

stvaranja harmoničnog odnosa sa okolišem. Međutim, iz razloga koji su navedeni u dalnjem tekstu, u proteklih 50 godina slijedio je izrazit pad broja stanovnika, dok se postojeće stanovništvo većinom ne bavi poljoprivredom. Pri tome, lokalnom stanovništvu su terase uobičajen prizor bez utilitarnog i simboličkog značaja (Slike 2a, 2b i 2c). Kao što je to sudsud mnogih hrvatskih malih gradova i sela, pripadajuće poljoprivredne površine se napuštaju, a povijesni i prostorni integritet postepeno nestaje. Takoder, ne postoji vizija njihove buduće namjene ili moguće revitalizacije. Iz navedenih razloga, ovaj rad ima za cilj inventarizirati i analizirati terase kroz njihovo prošlo i današnje stanje.

Dosadašnja istraživanja istarskih i jadranskih terasa

Kroz istraživanje nisu pronađeni radovi koji se bave isključivo istraživanjem terasa Istre. Međutim, na nivou jadranske Hrvatske predložena je klasifikacija agro-silovo-pastoralnih kulturnih krajobraza (Andlar, 2012; Andlar & Aničić, 2018), a iz koje je razrađena detaljnija klasifikacija terasiranih krajobraza (Andlar et al., 2017). Terase su podijeljene na dvije opće kategorije: terasirana polja i 'tipične' terase te niz podkategorija potkrijepljenih opisima i ilustracijama. Sa druge strane u Sloveniji i na području Slovenske Istre postoji niz istraživanja terasa. Kao najkonkretniji doprinos je projekt Terraced Landscapes in Slovenia as Cultural Values (2011–2015) kojim je izrađen sustavni inventar terasa cijele zemlje. Terase su proučavane u okvirima slovenskih krajobraznih tipova, a analizirale su se konstrukcijske tehnike i namjene terasa, metrički i biofizički čimbenici te povijest (Ažman Momirski & Kladnik, 2008; Kladnik et al., 2016; Šmid Hribar et al., 2017). Istraženi su i iznimni terasirani krajobazi npr. Goriska Brda (Ažman Momirski et al., 2008), Brkinje (Ažman Momirski & Kladnik, 2015), Jeruzalemske gorice (Pipan & Kokalj, 2017).

Hipoteze rada

Prva prepostavka rada je kako su terase i poljoprivreda na njima integralni dio povijesnog razvoja grada Oprtalja te kako se danas nalazimo u specifičnom povijesnom periodu kada im prijeti potpuni nestanak. Druga prepostavka je kako su na ovo stanje između ostalog utjecali neprisutnost istraživanja, niska razina svijesti o važnosti terasa u široj i stručnoj javnosti te loš i zastarao legislativni okvir koji ne osigurava mehanizme za očuvanje i planiranje terasiranih krajobraza. Treća prepostavka je da je unatoč zapuštenosti, oprtalske terase danas moguće jasno karakterizirati i tipološki definirati.

Prirodni čimbenici terasiranog krajobraza Oprtalja

Općina Oprtalj je smještena u sjevernom dijelu Istarske županije, a sastoji se od 16 statističkih naselja. Sjedište općine kroz povijest je uvijek bilo naselje Opr-

Slika 1: Na DOF-u dijela Sive Istre iz 1968. elementi ruralne cjeline su dosljedno podređeni reljefnim karakteristikama, a terase predstavljaju dominantnu činjenicu u sveukupnom prostoru (Izvor: ISPU, 2018).

talj. lako se općina prostire na relativno maloj površini od 60,498 km², reljefno je vrlo razvedena. Svojom geološkom i geomorfološkom strukturu područje Optrlja pripada Sivoj Istri, čija je glavna reljefno-krajobrazna karakteristika velika diseciranost flišnih naslaga (Paljar et al. 2013). Najvećim dijelom su nepropusne i stoga podložne površinskom ispiranju pa se u okolišu na strmim padinama pojavljuju kao naslage sivih lapora, vapnenca i pješčenjaka, odnosno, krajobrazom dominiraju karakteristični reljefni oblici, tzv. tašel, piski, pustinje.

Prostor oko naselja pokriven je klastičnim naslagama koje su Miko et al. (2013) izdvojili kao neformalnu itostratigrafsku jedinicu i nazvali Eocenski klastit i fliš. Isto se sastoji od lapora, pješčenjaka, breča, brečokonglomerata i konglomerata, rjeđe i slojeva vapnenaca. Obilježeni su ritmičkim izmjenjivanjem šljunkovito-pješčenjikovo-siltoznih sedimenata, imaju izraženu gradaciju zrna te oštar kontakt pješčenjaka s laporima u podini.

Područje općine može se podijeliti na aluvijalni teren doline rijeke Mirne na jugu, na prijelaznu zonu

vapneničkog krša u fliš, na blago nagnuto zaravnjeno područje u centralnom dijelu prostor općine i dio je tkz. istarske ploče te na pravo flišno područje koje se nastavlja na sjeveru. Optralske terase nalaze se na prijelaznoj zoni vapneničkog krša u fliš gdje prevladavaju rigolana i lesivirana tla vinograda, voćnjaka i njiva. Lesivirana tla isprana su u gornjem sloju, umjereno kisela i slabije plodnosti, dok se rigolana tla duboko obraduju s ciljem poboljšanja loših svojstava.

U neposrednoj blizini naselja tek je nekoliko manjih, povremenih vodotoka izrazite erozijske snage (Milotić, 2014) koji nastaju u kišnim razdobljima te se sa istočnih i zapadnih padina Optrlja slijevaju u veće vodotoke. Uz navedene značajke te povoljne uvjete blage submediteranske klime koju karakteriziraju umjereno topla kišna klima s vrućim ljetima i blagim zimama, na području je omogućen uzgoj tipičnih mediteranskih kultura. No činjenica da je područje bogato vodom zajedno sa zapuštanjem poljoprivrede je u novije vrijeme pogodovalo bujanju šumske vegetacije.

Slika 2: Stanje terasiranog krajobraza Oprtlja u posljednjem desetljeću: a) Fotografija iz 2008. na kojoj se vidi kako je površina terasa svedena tek na nazuži prsten oko grada, te kako je većina terasa zapuštena (arhiva Općine Oprtalj) b) Povrtnjaci su i danas prisutni u neposrednoj blizini grada kao što je to bilo početkom 19. st. c) Još uvijek obraćivana južna terasirana padina gotovo je u cijelosti u vlasništvu iste osobe.

Šume u općini većinom su sastojine hrasta medunca i bijelog graba, hrasta medunca i crnog graba, bukve, pitomog kestena te hrasta lužnjaka. Uz ove autohtone vrste čovjek je na područje unio i bagrem, divlji kesten, klonove topole i čempres, a prilikom pošumljavanja degradiranih staništa i nekoliko vrsta bora poput alepskog, običnog i crnog bora. Upravo se crni i alepski

bor šire dijelom zapuštenih terasa na kojima je moguće pronaći i bagrem čije se vrlo kvalitetno i trajno drvo u prošlosti često koristilo za proizvodnju vinogradarskih kolaca. Još jedna dominantna alohtonija vrsta je obični čempres koji raste kao dekorativna vrsta na mjesnom groblju te u drvoređima na sjevernom i južnom ulazu a što čini prepoznatljivost grada.

Kratki povijesni pregled razvoja naselja

Bogatstvo doline rijeke Mirne, brojne uzvisine koje su pružale dobru preglednost i sigurnost te bogatstvo kamenom neke su od pogodnosti koje su uvjetovale nastanak prapovijesnih naseobina na području istarskog poluotoka, među njima i Oprtlja. Naselje na 370 m nadmorske visine svojim je smještajem i oblikom do danas očuvalo gradinski raster (Milotić, 2009) te povijesni odnos središta naselja s okolnim prirodnim i kultiviranim krajobrazom (Jakovčić, 2015). Rimljani su obalu Istre zaposjeli 177. g. pr. Kr. (Milotić, 2009) no romanizacijski utjecaj nije u većoj mjeri dopro u unutrašnjost poluotoka te su se postojće naseobine održale uz blagi priljev rimskog stanovništva i njihove kulture. Da su se na padinama uz rijeku Mirnu u doba antike uzgajale masline daje naslutiti Puschi (n.d.) koji spominje postojanje antičkog tjeska 1,5 km od Oprtlja. Iako se ne može sa sigurnošću utvrditi o kakvom je tjesku bila riječ, nalaz je moguć jer u ovome dijelu Mirne i danas uspijevaju masline (Milotić, 2004), u antici je more prodiralo.

Oprtalj se u ispravama prvi put spominje 1089. kao in Istria locum qui Portus vocatur cum omnibus (u prijevodu: u Istri se nalazi mjesto koje svi zovu Portus) u ispravi akvilejskog patrijarha Ulriha od Eppensteina. U kasnijim se ispravama (1102. godine) spominje kao Castrum Portulens, tj. naseobina utvrđena bedemima i kulama (Milotić, 2009). Oprtaljski je kaštel u srednjem i ranijem novom vijeku, usprkos minijaturalnim proporcija, razvio pravnu regulativu, upravna tijela i komunalnu infrastrukturu svojstvenu urbanim središtima (Branović, 2009).

Mlečani uspostavljaju vlast nad Oprtljem 1421. (Milotić, 2009), a pod njihovom vlašću u razdoblju do 18. stoljeća naselje dobiva današnji gradski raster (Branović, 2009). Politička i vojna previranja u Istri od 16. do 17. stoljeća zaobišla su samo naselje, no poljoprivredna dobra bila su većim dijelom uništena (Milotić, 2009). Početkom 17. st. providur Basadonna u svojoj relaciji ubraja Oprtalj među najslabije naseljena mjesta u mletačkoj Istri (Bertoša, 1995; prema Zupanc, 2009), a prema izvorima iz 1625. poljoprivredna dobra su zapuštena. U razdoblju do 18. st. Mlečani sustavno naseljavaju novo stanovništvo na područje s ciljem stjecanja novih podanika koji će obradivati zapuštena poljoprivredna dobra i time doprinijeti punjenju riznice (Milotić, 2009).

Nakon pada Venecije vlast je nakratko, do 1806., preuzeala Habsburška Monarhija (Milotić, 2009). U Oprtlju tada živi 414 stanovnika od čega se 91% izjasnilo kao seljak (Zupanc, 2009). Sljedećih 7 godina naselje pripada području francuske vlasti nakon čega se pripaja državama Austro-Ugarske Monarhije. U razdoblju od 1900. do 1902. godine gradi se pruga Trst – Poreč i njenim otvaranjem 1902. Oprtalj dobiva željezničku postaju. Tradicionalno poljodjelstvo, sto-

čarstvo, razvijeno obrtništvo i obrada terasastih padina uz dolinu Mirne tada su na vrhuncu (Milotić, 2009). S padom Austro-Ugarske Monarhije, Istra 1918. dolazi pod okupaciju Italije.

Slijedom godina broj stanovnika u Oprtlju raste te pred 1. svjetski rat doseže brojku od 498. Tada je ostvaren populacijski maksimum u Općini Oprtalj, no nakon rata broj stanovnika se smanjuje. Popisom iz 1931. konstatirano je smanjenje broja žitelja te je dan popis poljoprivrednih kultura koje dominiraju u čitavoj općini: vinova loza 1.218 ha, pšenica 740 ha, kukuruz 556 ha, masline 283 ha i krumpir 254 ha. Izravni demografski gubici događaju se tijekom 2. svjetskog rata, a u to je vrijeme porača prisutno i intenzivno iseljavanje stanovništva u okviru tzv. „istarskog egzodus“. Godine 1945. u Oprtlju je živjelo 309 osoba, a već 1948. ih je samo 252. Na „istarski egzodus“, pretežno političkog karaktera, nastavio se tzv. „ruralni egzodus“ s procesima deruralizacije i deagrarizacije. Najviše se stanovnika iselilo u razdoblju 1947.–1949.; ponajviše u susjednu Italiju. Brojni zaseoci ostaju bez posljednjih stanovnika, a u samom Oprtlju je 1971. popisano 86 stanovnika (Zupanc, 2009). Isti autor navodi kako je i nakon deset godina situacija gotovo identična, Oprtalj broji 87 stanovnika. Depopulacija se nastavlja, no njen glavni uzrok više nije iseljavanje, već prirodni pad stanovništva. U posljednjem medupopisnom desetljeću (1991.–2001.) broj stanovnika grada je pao na 118, a općine na 981 stanovnika čime se općina svrstala u red najslabije napuštenih u Istri.

Stanje se nije popravilo ni za zadnjeg popisa stanovništva 2011. godine kada je u općini popisano 850 stanovnika, a u Oprtlju njih 79. Struktura stanovništva prema djelatnosti otkriva da u jezgri primarnih djelatnosti (poljoprivredni, lov i šumarstvu) radi tek 7,8%, dok samo 5,5% ukupnog stanovništva ostvaruje prihode od poljoprivrede (DZS, 2011).

METODE RADA

Radom je primijenjen višestruki analitički model istraživanja terasa koji obuhvaća:

1. Definiranje aktualnog stanja i karaktera terasa temeljeno na sintezi (1) modela klasifikacije terasa, (2) etnografskog pristupa identifikacije konstrukcijskih karakteristika i poljoprivrednih praksi na terasama, (3) analize dostupnih GIS kartografskih i prostornih podataka i ovim istraživanjem izrađenih novih podataka te (4) analize postojećih istraživanja/radova na temu čimbenika krajobraza Oprtlja;

2. Pregled povijesti terasa temeljem kombinacije (1) spoznaja iz postojećih istraživanja povijesti grada Oprtlja, (2) analize povijesnih kartografskih izvora i razglednica / fotografija te (3) analize ovim istraživanjem izrađenih GIS podataka;

3. Analizu legislativne pozadine relevantnih sektorskih politika pregledom različitih službenih dokumenta.

Slika 3: Granica obuhvata istraživanog područja na DOF-u iz 2011. godine, Općina Oprtalj.

Granica obuhvata istraživanja definirana je pojasom kontinuirane širine oko izgrađenog dijela, a unutar kojeg je, zbog kartografske čitljivosti i fizičke dostupnosti, bilo moguće interpretirati terase (Slika 3). Korišten je veći broj znanstvenih i stručnih radova na temu istraživanja terasa jadranske Hrvatske i susjednih zemalja, zatim antropogenih i prirodnih čimbenika krajobraza Opštine, povijesti demografije, gospodarstva i urbanizma grada, i konačno različiti legislativni dokumenti, strategije i zakoni. Također su pregledani prostorni planovi uređenja općine (2014) i Istarske županije (2016). Korišteni su kartografski podaci: digitalna ortofoto karta 1:5.000 iz 1968. godine (ISPU, 2018) te aktualna (GEOPORTAL 2018), hrvatska osnovna karta 1:5.000, topografska karta 1:25.000, tzv. Franciskanski katastar¹ (1819. i 1878.), a izrađeni su novi prostorni podaci o terasama i načinu njihova korištenja. Korišteni su aerosnimci iz arhiva Općine Opština, te stare razglednice i fotografije koje su ustanovljene od strane Ivana Zupanca iz obiteljske zbirke. Terensko istraživanje je vršeno u nekoliko navrata od srpnja do studenog 2016. godine, a obuhvaćalo je bilježenje karakteristika i stanja terasa i fotografiranje (odnosno uspostavu geofototeke). Obavljen je i nekoliko razgovora u svrhu prikupljanja spoznaja o poljoprivrednim praksama i specifičnim elementima opštinskih terasa. S Ivanom Milotićem razgovaralo se o povijesnim Statutima i drugim aktima Opština; Stelio Basaneži ispričao je o kulturama koje je njegova obitelj uzgajala na terasama, ali i o tadašnjim praksama uzgoja, a Branko Orbanic o tehnicu gradnje podzida.

ANALIZA OPŠTINSKIH TERASA

Terase kroz povijest

O dugoj tradiciji poljoprivrednog uzgoja na području Opština svjedoče nalazi rimskih ostataka kao što je tjesak za masline nedaleko od Opština te akti Statuta iz 15. stoljeća koje je proučio Facchini (2008), a kojima su regulirane cijene pšenice, raži, zobi i pira. Odlukom iz 1474. godine zabranjeno je svim stanovnicima opštinskog kaštela mljevenje žita u mlinovima koji ne pripadaju župi Sv. Jurja u Opštini (Facchini, 2008), a postojanje mlinova bilježi se i kasnije, od 1818. do 1826., kada se spominju šest mlinova pod Opštinskim (Milotić, 2009). Odlukom iz 1545. određeno je da se evidentiraju sve količine proizvedenog vina te sačuva dovoljno za narod Opština, a ostatak se može prodati (Facchini, 2008). Dokazi su to da su se stanovnici opštinske u to vrijeme bavili uzgojem poljoprivrednih kultura na terasama, budući da je nezamisliv uzgoj na strminama koje nisu modelirane.

Ne smije se zaboraviti i druga funkcija terasiranja, a to je sprječavanje erozije i stabiliziranje padine. Prema

Milotiću (2014) erozivni potencijal padina iznad srednjega toka rijeke Mirne u prošlosti je bio velik, jer je cijeli krajobraz bio prošaran neuredenim vodotocima. Navodi kako je stanovništvo zbog štetnog utjecaja vode po poljoprivredne površine na padinama, promišljeno gradilo potporne zidove, kanaliziralo bujične vode u vododerine i korita povremenih vodotoka te time provodilo nesustavnu djelatnost uređenja i zaštite padina te poljoprivrednih površina.

Bez obzira na starost terasa one su danas zanimljive zbog tehnike kojom su građene, međusobno odijeljene kamenim suhozidima ili zemljanim nasipima koje lokalno stanovništvo naziva korone ili kosine. Potporni suhozidi građeni su od većih, pravilnijih blokova kamena slaganih u pravilne pasove / redove, a danas su vidljivi u dužim ili kraćim potezima, urušeni ili djelomično urušeni, dobro očuvani ili gotovo u potpunosti obrasli vegetacijom. Zbog neodržavanja suhozida danas su zemljani nasipi dominantan element podupiranja terasa. Pojedini su namjerno izgrađeni na padinama manjeg nagiba gdje nema mnogo kamena, ali se također može pretpostaviti da se ispod velikog broja takvih nasipa nalaze ostaci suhozida koji su se urušili ili su ih seljaci namjerno prenamijenili u pristupne staze.

Konkretni podaci o terasama mogu se dobiti tumačenjem povijesnih karata. Najveći dio katastarskog građiva (tzv. Franciskanski katastar) za područje Istre nastao je u periodu od 1818. do 1840. i nalazi se u Državnom arhivu u Trstu. Tom izmjerom je, osim utvrđivanja oblika i veličina parcela, određivan i njezin posjednik (porezni obveznik), kultura i klasa zemljišta (Sošić, n.d.). Već tada su odredene kulture zemljišta poput oranica, povrtnjaka, voćnjaka, vinograda, maslinika, livada, pašnjaka, šuma itd. Klasa zemljišta (ocjena) predstavlja zbir kvalitete zemljišta i položaja s obzirom na udaljenost od putova, odnosno sela. Na osnovi ovih karakteristika određen je matematičkim putem katastarski prihod koji je predstavlja objektivnu poreznu obvezu poljoprivrednom proizvodaču.

Područje općine Opština tada je pripadalo Motovunskom okrugu, a izmjere su provedene od 1819. do 1878. Područje istraživanja nalazi se na dva odvojena triangulacijska lista, listu br. 10 i listu br. 14. Mape su prvenstveno interpretirane uz pomoć tumača Franciskanskog katastra², a podrobni podaci o pojedinim neoznačenim česticama ili onima koje nisu opisane na tumaču istraženi su u pripadajućem elaboratu. Pisani su u razdoblju od 1818. do 1822., dok su izmjene i dopune upisane 1839.

Na katastru Opština iz 1819. (Slika 4) mogu se isčitati oblik i veličina katastarskih čestica, ali i način korištenja istih. Iako terase nisu naznačene, vidljivo je da je gotovo sav krajobraz koji okružuje naselje kultiviran. U neposrednoj blizini naselja, uz same zidine

1 Dostupan u digitalnom obliku na internet stranici Državnog arhiva u Trstu: www.archivodistatistrieste.it. (zadnji pristup: 3. 5. 2018).

2 http://www.dragodid.org/materijali/Tumac_Franciskanski_katastar.jpg (zadnji pristup: 3. 5. 2018).

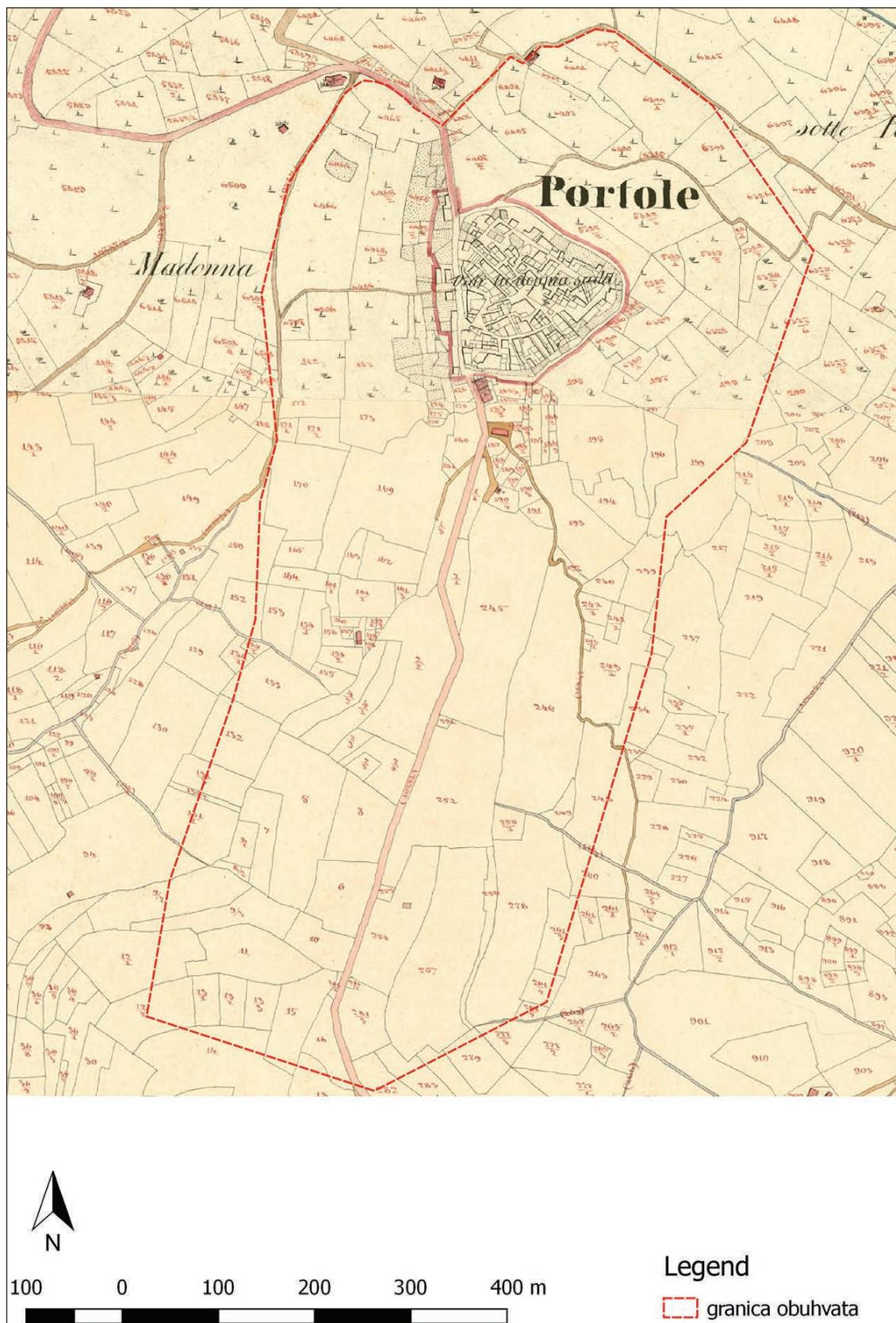
Slika 4: Isječci listova br. 10 i 14 (Motovunski okrug, Općina Oprtalj) prve izmjere Franciskanskog katastra.

Slika 5: Neki od simbola sa tumača katastra za: (prvi red) voćnjak; povrtnjak; pašnjak; zajednički pašnjak; (drugi red) vinograd; oranice s vinovom lozom; oranice s drvećem i vinovom lozom; oranice s voćkama; (treći red) vinograd; oranica s vinovom lozom i maslinama; oranica s vinovom lozom i kestenom; oranica s vinovom lozom, kestenom i voćkama; (četvrti red) maslinik; oranica s maslinama; oranica ili povrtnjak; neplodno tlo.

(tek ponegdje unutar naselja) i uz glavnu prometnicu, užgajani su povrtnjaci. Simbol za povrtnjake iscrtan je nizovima isprekidanih crta na zelenoj podlozi (Slika 5, prvi red). Ti nizovi isprekidanih crta, ovisno o čestici, pružaju se u četiri smjera: vodoravno, okomito te dijagonalno u oba smjera. Kod Oprtlja se vide simboli sa sva četiri smjera koja možda predstavljaju razlike u povrtnim kulturama; manje je vjerovatno da se radi o smjerovima redova sadnje. Ostatkom terasa dominira vinova loza koja se užgajala na više načina i prikazana je s više simbola (Slika 5, drugi red). Prvi simbol predstavlja vingrade koji ima tek nekoliko

i na česticama malih površina. Područjem obuhvata dominiraju tzv. oranice s vinovom lozom. Naglasak je na polikultiuri gdje se vjerovatno vinova loza užgajala u redu uz rub terase, a ostatak obradive površine se koristio za uzgoj neke jednogodišnje kulture. Takvih čestica ima najviše na sjevernoj padini Oprtlja te na zapadnoj padini uz glavnu prometnicu. Loza se još užgajala i na česticama koje su označene kao oranice s vinovom lozom i drvećem (Slika 5, treći red) za koje se, nakon analize elaborata, ispostavilo da se može raditi o maslini, voćkama ili kestenu (moroni, maroni = maruni).

Slika 6: Isječci listova br. 10 i 14 (Motovunski okrug, Općina Optrtalj) druge izmjere Franciskanskog katastra.

Slika 7: Granica obuhvata istraživanog područja na DOF-u iz 1968. godine, Općina Oprtalj (ISPU, 2018).

Maslinica kao samostalna kultura nije toliko zastupljena kao vinova loza. Tek je nekoliko čestica koje su označene kao oranice s maslinama dok se ostatak uzbijao zajedno s vinovom lozom na istočnim i zapadnim padinama. Na području obuhvata nema ni jednog maslinika koji je označen simbolom sa tumača (Slika 5, četvrti red). Čestice koje nemaju izražen simbol na pojedinim se mjestima vode kao oranice, a na drugima kao vrtovi / povrtnjaci (orto d'erbaggi). Uz nekoliko pašnjaka na južnim rubovima naselja, prisutne su i čestice koje su se vodile kao neplodno tlo (sterile), no njih je vrlo malo.

Grafičke oznake listova katastra iz 1878. (Slika 6) razlikuju se od onih na listovima katastra nastalog 1819. Na listovima iz 1878. nisu korištene boje kao podloge pojedinih simbola načina korištenja zemljišta, a iako su simboli isti, rjeđe su raspoređeni / nacrtani. Nakon druge izmjere pojedine katastarske čestice su usitnjene što je i očekivano zbog procesa naslijedivanja zemljišta. Način korištenja zemljišta nije se promjenio u razdoblju do 1878., no to se može konstatirati samo za čestice na sjevernoj strani Oprtlja koje su iscrtane na listu br. 10. Naime, na listu br. 14 nisu izraženi simboli za korištenje zemljišta, već samo brojevi čestica.

Pregledom tzv. Franciskanskog katastra dobio se uvid u korištenje zemljišta na početku i kraju 19. st. čime se podrobnije saznalo o uzgojnim kulturama, načinu kombiniranja kultura i aktivnosti na terasama. Također, usporedbom katastra iz 1878. i sadašnjeg katastra moguće je uočiti promjene u vlasničkoj strukturi te zaključiti da se u posljednjih 140 godina nije mnogo toga promjenilo. Usitnjavanje ili okrupnjivanje pojedinih čestica, promjene u strukturi vlasništva očekivane su posljedice toka vremena i prolaska godina te se čine kao vrlo blage promjene kada se uoči najdrastičnija promjena od svih, ona u zapuštanju. Postepeno, kultivirani krajobraz Oprtlja je gotovo u potpunosti prešao u zapušteni. Napuštene su terase na kojima nema uvjeta za razvoj intenzivne proizvodnje, ali i ostale proizvodno uporabive površine zbog odlaska seljaka, a smanjilo se i zanimanje za poljoprivredu. Da je taj proces nastao u posljednja četiri desetljeća svjedoče brojne fotografije kao i ortofoto karta iz 1968. na kojoj se jasno vidi da su istraživane terase većinom i dalje aktivne (Slika 7).

Analiza povijesnih fotografija i razglednicu

Nešto bliža povijest zabilježena je na fotografijama i razglednicama Oprtlja. Nema ih mnogo; u neformalnom razgovoru Zupanc navodi kako je to zbog prometne izoliranosti Oprtlja. No u njegovoj zbirci postoji nekoliko primjeraka koji svjedoče o izgledu i načinu korištenja terasa od kraja 19. stoljeća.

Najstarija je razglednica poslana 1899. – predložak (fotografija) koji je na njoj otisnut možda je i stariji (Slika 8a). Na njoj je prikazana panorama Oprtlja s crkvom Sv.

Lucije. Vidljive su kultivirane terase na sjevernoj padini oprtalskog brda, no nije moguće odrediti o kojim se kulturama radi. Na sljedećoj razglednici iz 1913. ilustrirane su terase koje izgledaju kao da nema podzida (Slika 8b).

Detaljniji prikaz nalazi se na razglednici koja nije poštanski upotrebljena, ali koju je Zupanc komparativnom analizom s drugim razglednicama iz te serije datirao u početak 20-ih godina 20. stoljeća (Slika 8c). Terase vrve vegetacijom, uočljivi su dugi potezi podzida, no najzanimljiviji su redovi stabala na više uzastopnih terasa. Sadena su u jednakim razmacima, jednake su visine, jednako orezana, s uskim krošnjama koje prate nekoliko grana te je najvjerojatnije riječ o voćkama. Na terasama koje su bliže kućama vide se veći soliteri kao i kolci koji su vjerojatno korišteni kao potporan nekoj povrtarskoj kulturi. Na dva podzida u donjem lijevom kutu fotografije moguće je uočiti i konzolne stepenice.

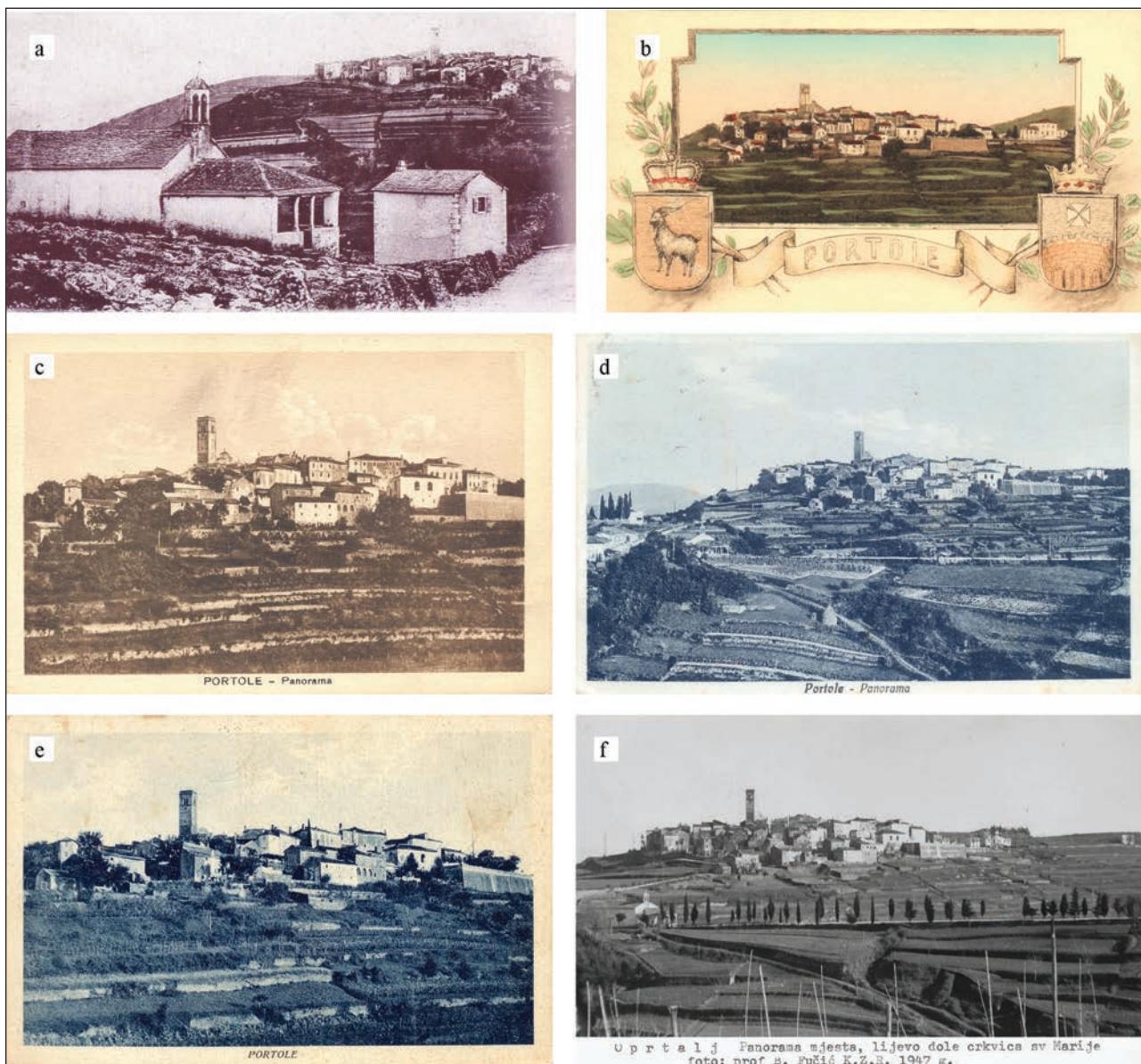
Panorama Oprtlja na razglednici izdanoj 1925. prikazuje mozaik kultura na terasama (Slika 8d), ali nema ni traga voćkama koje se vide na gore spomenutoj razglednici, a na onoj iz 1938. mogu se uočiti dugi jednolični potezi pojedinačnih kultura (Slika 8e). Prevladavaju površine srednje visoke vegetacije koja može predstavljati kukuruz ili vinovu lozu. Terase se čine širim nego što su danas, gotovo kao terasirana polja. Na još jednom podzidu uočene su konzolne stepenice.

Panorama iz 1947. fotografirana je u zimskom razdoblju pa terase izgledaju ogoljeno, bez vegetacije te do izražaja dolaze bočni potporni zidovi kojih u sadašnjosti nema (Slika 8f). Vide se i (ograđeni?) putovi koji su vodili od zadnjeg reda kuća do posljednjih terasa na dnu padine. Prilično su visoki pri vrhu padine, a postepeno se smanjuju i nestaju prema dnu.

Panorama snimljena na zavodu kod Sv. Jelene 1956. godine obuhvaća vizuru istočne padine južno od naselja (Slika 9a). U prvom je planu kukuruz, slijede terasirana polja na vrhu padine gdje je blaži nagib, a prema sredini padine polja se pretvaraju u terase gdje je vinova loza posaćena u redu na rubu terase dok je obradiva ploha slobodna za uzgoj drugih kultura. Na ostalim terasama prevladavaju vinogradri.

Još jedna panorama sa zapada snimljena je 1963. (Slika 9b). Izraženi su podzidi na vrhu padine, duplo viši od onih na dnu. Na nižim terasama, po njihovoj cijeloj dužini uzbijala se vinova loza. Vrlo je malo visoke vegetacije, soliteri prevladavaju upravo na nižim terasama pa bi mogli zaključiti da se radi o vrbi koja se sadila uz lozu.

Sljedeća fotografija nastala je u razdoblju između 1960. i 1970. (Slika 9c). Snimljena je iz naselja na vrhu padine i u prvom planu prikazuje terase s uobičajenim načinom uzgoja vinove loze na rubu obradive plohe koja je namijenjena uzgoju drugih kultura. Osim što svjedoči o tradicijskom načinu uzgoja vinove loze, uspomena je na ne tako davna vremena u kojima je pogled na obrađene terase sezao unedogled.

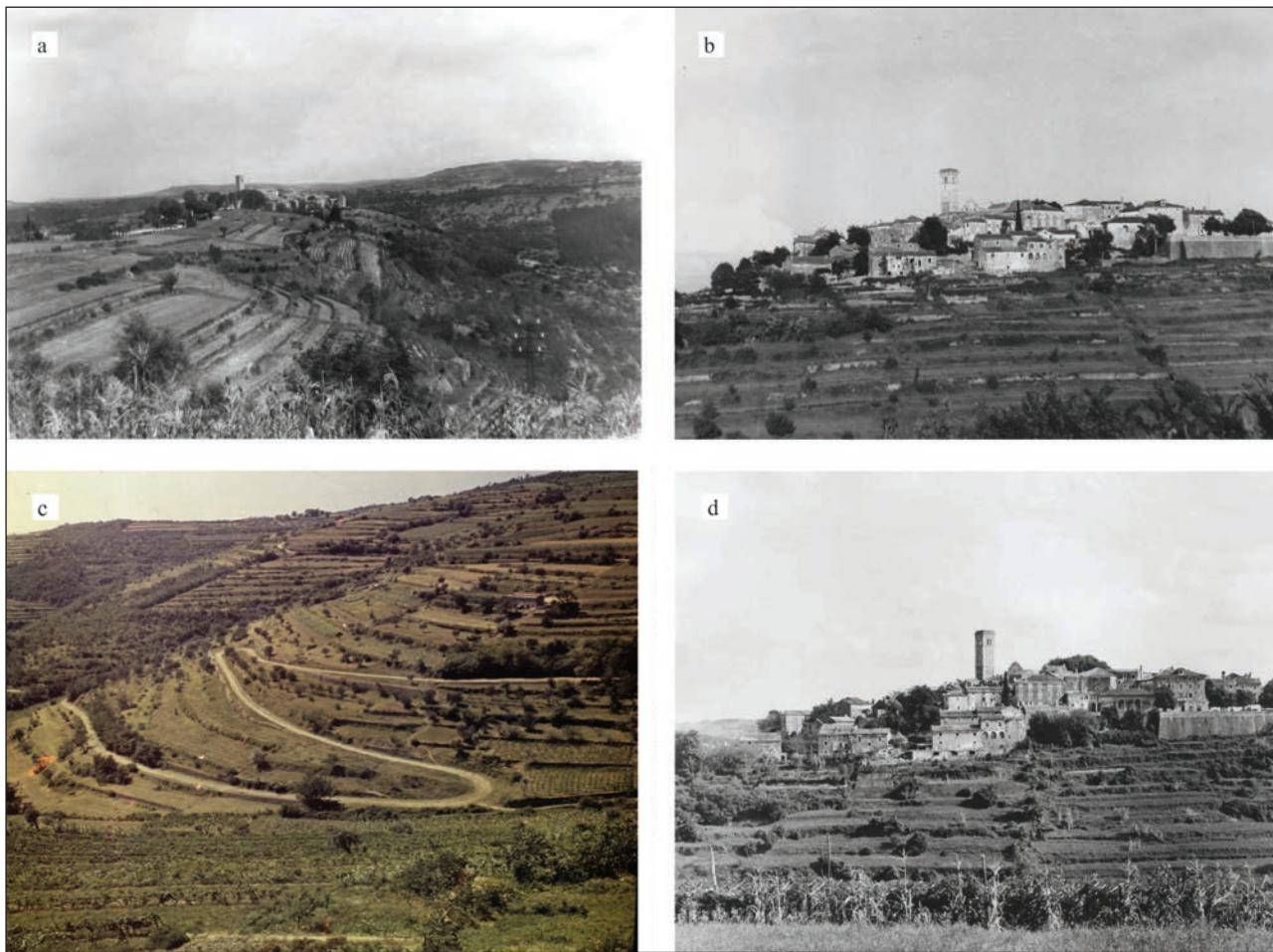
Slika 8: a) Razglednica poslana 1899. godine (Bradanović et al., 2009), b) Razglednica iz 1913. godine (Zupanc, 2016), c) Razglednica sa početka 1920-ih (Zupanc, 2016), d) Razglednica izdana 1925. (Zupanc, 2016), e) Panorama Oprtlja na razglednici iz 1938. (Zupanc, 2016), f) Panorama Oprtlja autora prof. B. Fučića, 1947. (Zupanc, 2016).

Prvi znakovi zapuštenosti mogu se uočiti na fotografiji iz 1974. (Slika 9d). Većina podzida je obrasla vegetacijom, sukcesija prirodne vegetacije je vrlo izražena na terasama ispod zidina naselja. Nekadašnji prolaz od naselja do dna padine također je obrastao.

Inventarizacija i analiza oprtaljskih terasa

Kao polazište za tipologiju terasa korištena je klasifikacija iz rada Andlar et al. (2017), a u kojoj se može izdvojiti nekoliko klasa primjenjivih na području Oprtlja. Na općoj razini, terase su u spomenutom radu

podijeljene na (1) terasirana polja i (2) 'tipične' terase. Unutar terasiranih polja, izdvojena je posebna klasa koja se poistovjećuje upravo sa Sivom Istrom, a definirana je kao terasirana polja bez podzida. Prisutne su na flišnim tlima u kojima nema kamena, što je zajedno sa fizičkim karakteristikama tla uvjetovalo modeliranje terena samo tlom, bez zidanog podzida (funkciju 'držanja' uglavnom imaju živice). Terase imaju zakriviljenu trakastu parcelaciju, a obzirom da se radi o plodnim regijama pogodnjima za razvoj naselja i poljoprivredni uzgoj, karakteristične su po dugom kontinuitetu korištenja. Sa druge strane, razmotrene su i 'tipične' terase koje

Slika 9: a) Istočna padina, 1956. (Zupanc, 2016), b) Fotografija iz 1963. godine (Zupanc, 2016), c) Dio zapadnog dijela obuhvata i susjedne terasirane padine, 1960.-1970. Autor: A. Orel (Zupanc, 2016), d) Pogled na Optralj sa zapada autora Ž. Malinarića, 1974. (Zupanc, 2016).

karakteristične po uzastopnom terasiranju, suhozidnim podzidima, te uskom do srednje širokom zaravnatom parcelom obično uspostavljenom za jedan ili nekoliko redova jedne kulture.

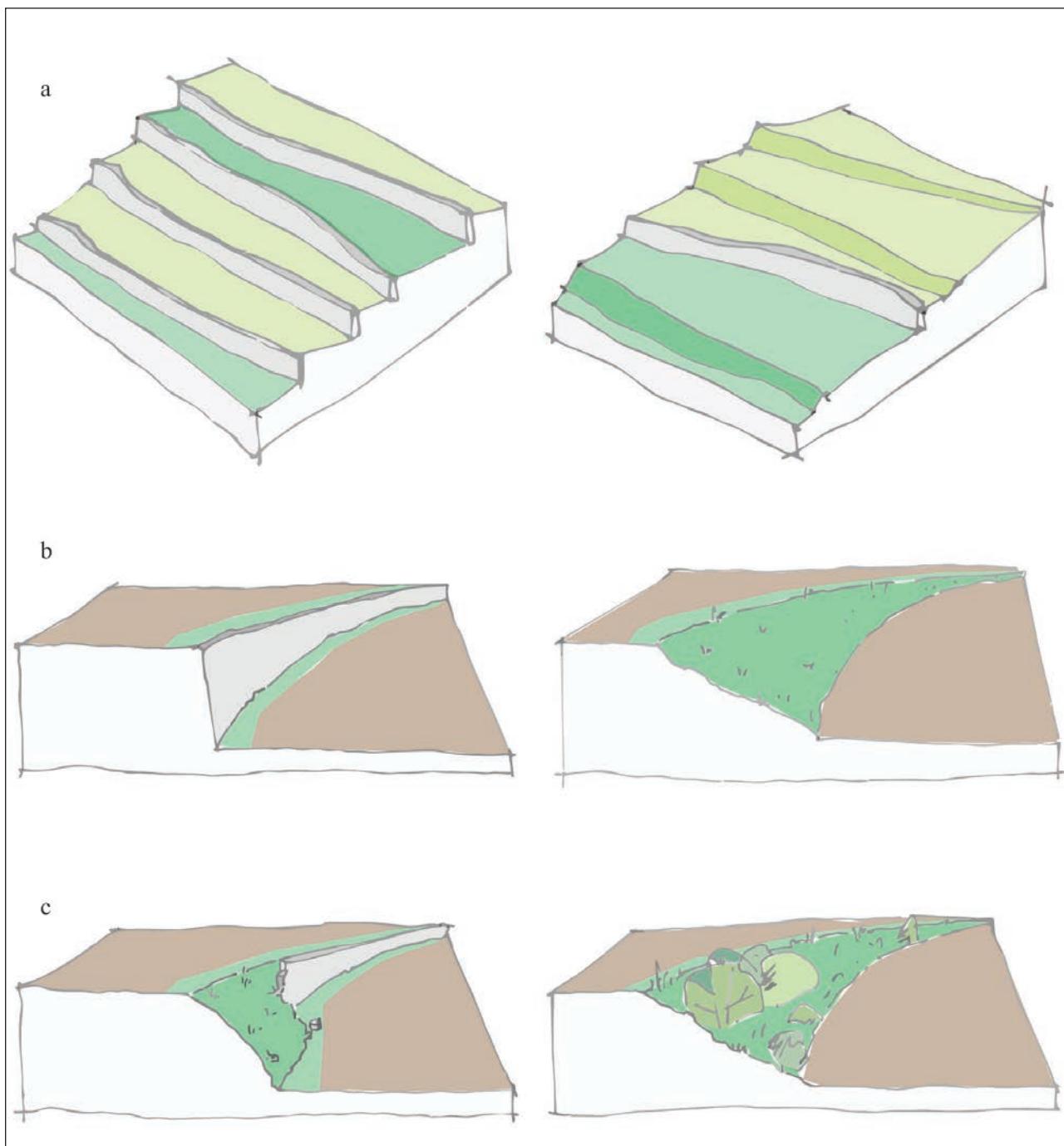
a) **tipične terase:** stepenasti nizovi uskih poteza obradivih površina sa podzidima (Slika 10a). Nastale su na zapadnoj, strmijoj padini (cca. 45%) i češće se na njima u jednom ili dva reda uzgaja jedna kultura kao npr. lavanda ili vinova loza. Ostatak terasa je zapušten, mali dio njih se koristi za ispašu ovaca, a veliki dio je prekriven visokom vegetacijom, mjestimično i gustim raslinjem srednje visine. Danas su podržane dijelovima suhozida i zemljanim nasipima, međusobno povezane rampama.

b) **terasirana polja:** nastaju na padinama manjeg nagiba, a česta su uz vrh padine, u blizini naselja gdje se koriste kao vrtovi (Slika 10a). Variraju u svojoj širini, usmjerenju kao i načinu obrade te ne moraju imati podzid, već samo zemljani nasip. Upravo zbog svoje širine pogodne su za oranje stoga se na njima često uzgajaju jednogodišnje kulture ili više različitih kultura zajedno.

Neke od njih su dugogodišnje kulture kao npr. maslina ili vinova loza, najčešće sadene u jednom redu uz rub. Voćke je moguće vidjeti kao soliterne u redu medu lozom ili na rubu parcele. Ostatak parcele koristi se za uzgoj jednogodišnjih kultura kao što je krumpir, luk, kukuruz, pšenica, itd. kako bi se zadovoljile potrebe jednog domaćinstva. Pažnja se posvećuje i plodoredu pa parcela mijenja funkciju tijekom godina – mijenja se mozaik kultura. Komunikacija među terasiranim poljima moguća je putem rampi.

Po uzoru na rad Andlar et al. (2017) i podjelu terasa s obzirom na vrstu potpornja, na području obuhvata identificirana su četiri tipa terasa:

- terase sa suhozidnim potpornjem (Slika 10b),
- terase sa zemljanim nasipom (Slika 10b),
- terase s kombinacijom suhozidnog potpornja i zemljjanog nasipa (Slika 10c),
- terase sa zemljanim nasipom i niskom ili srednje visokom vegetacijom (Slika 10c).

Slika 10: Skice tipova oprtaljskih terasa, a) Skica oprtaljske terase i terasiranog polja, b) Suhozid kao potporanj (lijevo), zemljani nasip kao potporanj (desno), c) Kombinacija suhozida i zemljjanog nasipa (lijevo), zemljani nasip s niskom vegetacijom (desno).

Međutim, analizom starih fotografija može se zaključiti kako je većina terasa ipak izvorno građena sa suhozidnim potpornjem. Na padinama manjeg nagiba gdje nema mnogo kamena gradili su se zemljani nasipi, no zbog neodržavanja suhozida danas su zemljani nasipi dominantan element podupiranja terasa. Može se pretpostaviti da se ispod velikog broja takvih nasipa ipak

nalaze ostaci suhozida koji su se urušili ili su ih seljaci namjerno prenadjeli u pristupne rampe. Prvenstveno zbog neodržavanja, na području obuhvata mogu se uočiti još dva dodatna tipa potpornja. Na pojedinim se terasama izmjenjuju ostaci suhozida i zemljani nasipi, a na drugima su zemljani nasipi obrasli niskom ili srednjem visokom vegetacijom.

Figure 11: Prikaz aktivnih te napuštenih terasa i korona koje je bilo moguće inventarizirati analizom karata te terenskim istraživanjem.

12: Prikaz današnje namjene površina preklopjen sa podatkom o terasama.

Suhozid i elementi suhozida terasa

Način i tehniku gradnje podzida oprtaljskih terasa obrazložio je u razgovoru Branko Orbanić, dipl. ing. arhitekture, a njegova priča upotpunjena je podacima iz priručnika udruge 4 GRADA DRAGODID (Bodrožić et al., 2013). Prvo i osnovno pravilo je da se za izgradnju mora koristiti materijal s lokaliteta o kojem onda ovisi izgled zida (Slika 13).

Gradi se zid sa dva lica (Slika 14a), a izgradnja započinje iskopom temelja pod blagim kutom prema padini. Na taj će način podzid biti ukošen i lakše podnositi pritisak tla. Što je veći kut to će duže vremena trebati da se on izravna te iz „zelene“ faze prijeđe u „žutu“ fazu. Ako ga tlo i dalje nastavi gurati prijeći će u „crvenu“ fazu, tj. ukositi se suprotno od padine ili će se djelomično deformirati (ispupčenja). Dubina temelja ovisi o tipu i karakteristikama podlage koja se nalazi na mjestu izgradnje. U slučaju Oprtlja to je pretežito zemljana podloga, tek je na sjevernom dijelu obuhvata moguća pojавa kamene podlage.

Prvi se red slaže sa što većim i pravilnim blokovima i to s ravnom stranom prema zemlji kako se ne bi dalje

sami ukopavali pod težinom zida. Kameni blokovi se u pravilu postavljaju okomito na padinu te se prostor između dva lica puni manjim komadima kamenja (ispuna) koji također moraju pratiti taj smjer kako bi se poboljšala drenaža. Važno je dobro ispuniti prostor između dva lica kako se ne bi narušila stabilnost zida, a prostor dodira suhozida i sedimenta ispuniti manjim kamenjem koji će poboljšati drenažu tla i sprječiti gubitak tla između većeg kamenja (Slika 14b).

U Oprtlju su gotovo svi podzidi građeni tako da su kameni elementi složeni u pravilne redove, a poželjno je da su elementi u istom redu podjednake visine. Svaki novi postavljeni kamen mora imati oslonac na minimalno tri točke, u suprotnom ga se može „preoblikovati“ čekićem (odstraniti dio koji smeta) ili podbočiti manjim kamenom. Važno je i izbjegavati veće vertikalne fuge koje bi mogle postati „slabe točke“ zida te pospješiti deformacije ali i urušavanje.

Uvijek se gradi da su veći komadi kamenja pri dnu zida, a manji pri vrhu (praktični i tehnički razlozi). Isto tako, ako je zid viši poželjno je ojačati ga duguljastim kamenom cijelom širinom zida ili barem većim dijelom širine. Zid se završava stavljanjem većih položenih koma-

Slika 13: Tipovi suhozida oprtaljskih terasa obzirom na materijal i tehniku gradnje, a) Veći i pravilni blokovi kamena slagani u pravilne redove (jugozapad obuhvata), b) Mješavina većih i manjih pravilnih blokova kamena (istok obuhvata), c) Mješavina pravilnih i nepravilnih kamena slaganih u neuredne redove (zapad obuhvata), d) Veliki, pravilni blokovi kamena unutar zida (zapad obuhvata), e) Zid većinom zidan nepravilnim kamenim blokovima u neurednim redovima (zapad obuhvata) f) Većinom zaobljeni kameni blokovi slagani u pravilne redove (sjever obuhvata).

da kamena koji onemogućuju veći prođor vode u središte suhozida i stabiliziraju cijelu konstrukciju (Slika 15a).

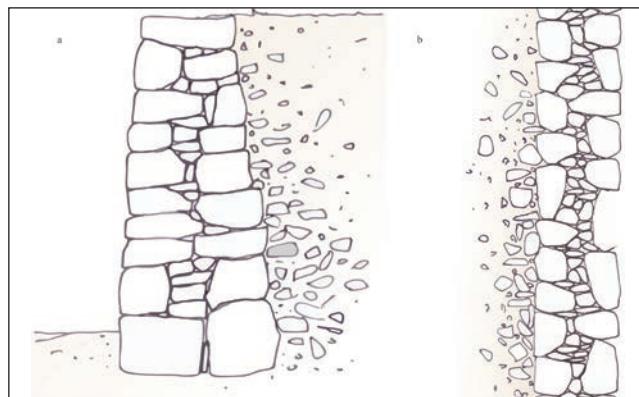
Prilikom gradnje podzida na pojedinim su se mjestima izradivale niše koje su u Oprtlju mogu uočiti na podzidima bližim naselju (Slike 15a i 15b). Služile su za odlaganje hrane i pića koje je seljak nosio sa sobom tijekom rada na terasama. Hrana se nije odlagala na zemlju ili travu zbog prisustva kukaca i gmazova već bi se objesila o drvo ili stavila na zid. Obzirom da je zid izložen suncu, napravljene su niše u koje se odlagala hrana te je ona tako bila u hladu i sigurnija.

Još jedan element podzida oprtaljskih terasa bile su konzolne stepenice koje su omogućavale prijelaz s je-

dne terase na drugu. Tijekom gradnje podzida duži, plosnatii, kameni elementi ugradili bi se u zid i ostavili da jednim dijelom strže iz zida u obliku stepenica.

Tehnike poljoprivrednog uzgoja

Više o uzgojnim praksama ispričao je Stelio Basanež (78 godina), jedan od starijih stanovnika Oprtlja. Njegova obitelj još uvijek aktivno obraduje dio opertaljskih terasa, no na njima uzgajaju samo vinovu lozu i nešto maslinu. Nekada su njegovi roditelji uzgajali niz jednogodišnjih kultura kao što su kukuruz, pšenica, krumpir, bundeve, grah, grašak, jer su se tim namir-

**Slika 14: Skice konstrukcije potpornog suhozida
a) Presjek, b) Tlocrt.**

nicama prehranjivali oni i njihove životinje. Usprkos modernim trendovima i praksama, on još uvijek ručno obrađuje svoj stari vinograd i loze šprica ručnom pumpom. Opisao je način uzgajanja vinograda. Loza se uzgaja u redovima na čijem je početku ili kraju, ponekad i u sredini reda, posaćena vrba iva (bekvar, venker) koja ima dvostruku funkciju – deblo služi kao kolac (Slika 16a), a grane vrbe (beke, venki) se koriste kao „špaga“ prilikom vezanja loze (Slika 16b).

Kolci se mogu raditi i od voćki (badem, breskva) koje se sade i na rubu terase, čak i iz samog podzida (Slika 16c). Na rubovima terase još je moguće vidjeti i grupacije trsta (Arundo) koju stanovništvo zove kane, inače invazivnog korova, no koja se osušena koristi kao potporanj mladoj lozi (Slika 16d). Sve što se nalazi na parceli ima svoju funkciju i razlog zašto tamo raste.

ANALIZA MOGUĆNOSTI ZAŠTITE, PLANIRANJA I UPRAVLJANJA TERASIRANIM KRAJOBRAZIMA U HRVATSKIM SEKTORSKIM POLITIKAMA

Teoretsko polazište ovog rada jest da je terasirani krajobraz oblik kulturnog krajobraza. Za tu tvrdnju se najbolje se pozvati na međunarodno prihvaćenu UNESCO-vu definiciju kulturnog krajobraza te na pod-kategoriju organski razvijenog krajobraza. Moderno shvaćanje ruralnog kulturnog krajobraza uključuje razumijevanje kulturnih i prirodnih čimbenika, odnosno njihovu nerazdvojivost, sa naglaskom na ljudske djelatnosti i agro-sivo-pastoralne prakse koje su uvjetovale evoluciju promatranog krajobraza.

U kontekstu zaštite ruralnih krajobraza u RH postoji niz kategorija koje se svojim definicijama indirektno dotiču zaštite ruralnih i agrikulturnih krajobraza, a dvije su direktno

primjenjive. Prva je Kulturni krajolik kao vrsta nepokretnog kulturnog dobra koje sadržava povjesno karakteristične strukture što svjedoče o čovjekovoj nazočnosti u prostoru. Doduše u Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 69/99-44/17) se spominje tek kategorija krajolik, dok se u Pravilniku o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara RH (NN 89/11) ista kategorija naziva kulturni krajolik/krajobraz. Navedena definicija iz Zakona je vrlo općenita, međutim prema drugim relevantnim izvorima³ iščitava se kako ona podrazumijeva, ili bar postoji takva tendencija, značenje dano UNESCO-vom definicijom. U postupku utvrđivanja svojstva kulturnog krajolika kao dio obavezne dokumentacije propisana je izrada plana zaštite i upravljanja kulturnim krajobrazom, no nažalost bez detaljnog definiranja samog sadržaja plana (Deranja Crnokić, 2013). U Hrvatskoj je zaštićeno dvanaest kulturnih krajolika⁴ (niti jedan u Istri), a od njih je samo tri isključivo agrikulturnih, dok je većina zaštićena na temelju nazočnosti povjesno važnih građevina ili struktura. Zanimljivo je da je prvi hrvatski suhozidni terasirani krajobraz zaštićen još 1972. godine. Riječ je o Bakarskim prezidima - Taka-la. Zaštićeni su pod kategorijom Etnografska zona (Kale, 2010), pod kojom se i danas vode u Registru, zajedno sa još šest lokaliteta od kojih su dva karakteristična po suhozidima. Međutim, Etnografska zona kao kategorija ne postoji više u nadležnom Zakonu (može se prepostaviti kako je ona zapravo preteča današnjem kulturnom krajoliku), a nekadašnji lokaliteti etno-zona se danas vode kao kulturno povjesna cjelina. Kulturno povjesna cjelina jest još jedan oblik nepokretnog kulturnog dobra (naselje ili dio naselja, kao i područje, koje je zaštićeno kao kulturno dobro⁵) pod kojom je i sam grad Optrtalj zaštićen kao povjesna urbanistička cjelina. Baš kao i niz povjesnih građova u okolini; Buje, Buzet, Grožnjan, Hum, Kostanjica,

3 www.min-kulture.hr/default.aspx?id=7242 (zadnji pristup: 9. 5. 2018), zatim Strategija očuvanja, zaštite i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.–2015.

4 Register kulturnih dobara RH, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212> (zadnji pristup: 9. 5. 2018).

5 Definirano Zakonom, dok se na stranicama nadležnog Ministarstva daje detaljna definicija <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=247> (zadnji pristup: 9. 5. 2018).

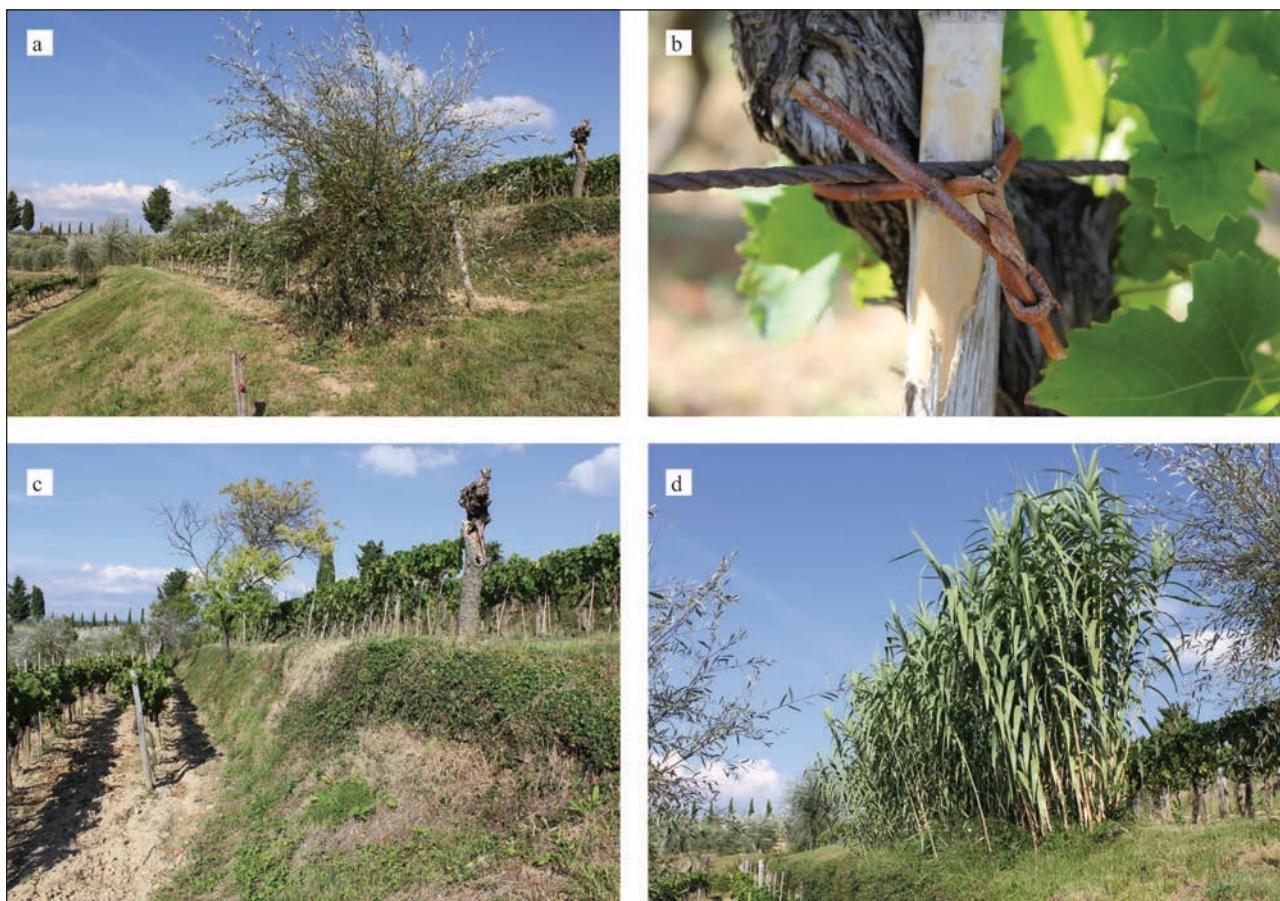
Slika 15: Posebnosti potpornih suhozida a) Završetak zida s većim i položenim komadima kamena, b) Niša u sjevernom dijelu obuhvata, c) Niša u zapadnom dijelu obuhvata.

Motovun, Roč, Vrh, Završje od kojih je većina obilježena smještajem na humu i omeđenošću terasiranim padinama.

Sa druge strane prema Zakonu o zaštiti prirode (NN 15/18), na županijskoj razini se štiti Značajni krajobraz definiran kao prirodni ili kultivirani predjel velike krajobrazne vrijednosti i bioraznolikosti i/ili georazno-

likosti ili krajobraz očuvanih jedinstvenih obilježja karakterističnih za pojedino područje. Značajni krajobraz u teoriji odgovara IUCN-ovoj⁶ kategoriji Protected landscape V kojom se snažno promiče okvir upravo za zaštitu ruralnih i agrikulturnih krajobraza, a što je temeljito potkrijepljeno nizom pratećih publikacija

⁶ IUCN je Međunarodni savez za očuvanje prirode koji je izradio sustav globalne standardizirane kategorizacije zaštićenih područja prirode.

Slika 16: Karakteristični elementi oprtaljskih terasa a) Vrba iva na početku reda, b) Karakterističan čvor od grane vrbe, c) Stablo breskve koje raste iz nasipa, d) Grupacija trsta koji će se osušen koristiti kao potporanjem mladim lozama.

koje promiču njihove kulturne i prirodne vrijednosti. Protected landscape V je definiran kao područje gdje je dugotrajna interakcija čovjeka i prirode proizvela osebujne ekološke, biološke, kulturne i estetske vrijednosti, i gdje je održavanje tog odnosa nužno da bi se ove vrijednosti sačuvale, a vrijednost je utemeljena na jedinstvenosti scenske kvalitete, tradicionalnog uzorka i kulturnih elemenata, zatim integritet veze ljudi i okoliša te karakterističnosti nekih prirodnih elemenata. Vrijednosti prema kojima su značajni krajobrazi zaštićeni u Hrvatskoj i u Istri su različite. U široj okolici Optrlja zaštićeni su Istarske toplice, Pazinski ponor, Gračišće - Pićan i Sjeverna Učka; posljednja dva su uz prirodne uključuju i 'ruralne' i 'agrikulturne' vrijednosti, međutim one su vrlo općenito definirane.

U zaštiti prirode treba spomenuti i NATURA 2000 područja jer je njihov velik broj upravo u poljoprivrednim područjima. Naime, biološka raznolikost je u mnogim NATURA 2000 područjima vezana na poljoprivrednu proizvodnju niskog intenziteta i načine na koji se dosad njima upravljalo (Sundseth, 2008). Upravljanje Značajnim krajobrazima te NATURA 2000 područjima bi se prema Zakonu o zaštiti prirode (NN

80/13, 15/18) trebalo provoditi na temelju plana upravljanja, međutim oni uglavnom nisu doneseni, a podzakonskim aktima nije definirano kako se pristupa temama krajobraza.

U prostornim planovima niz je prostorno planских kategorija kojima se štite agrikulturni krajobrazi i to terminološki neusklađenih: osobito vrijedan predjel, osobito vrijedan kultivirani predjel, osobito vrijedan poljoprivredni ili kultivirani krajobraz, etno-zone i sl. U tom smislu na lokalnoj razini su terase oko Optrlja označene kao „Osobito vrijedan predjel – kultivirani“ (PPUO Optrlaj, 2014), a pripadajuće mјere zaštite su svedene na ograničenja u gradnji, sprječavanje promjena namjene, te vrlo općenite mјere o potrebi očuvanja tradicijskih načina korištenja, autohtonih kultura i sl. Na razini županije (PPIŽ, 2016) terase su svrstane u kategoriju „Krajobrazno značajna područja - Dolina rijeke Mirne sa obroncima“ gdje čine dio veće cjeline u kojoj su izjednačene s ostalim krajobraznim cjelinama na potezu dugom 53 km, koliko je duga rijeka Mirna. Suprotno od toga, prethodnim starim prostornim planom oprtaljske terase bile su ipak izdvojene

u posebnu cjelinu "Terasasti kultivirani krajolici na gornjoj Bujštini iznad kanjona Mirne, posebno oko Bijelih zemalja i na potezu Livade – Opertalj".

U pogledu očuvanja ruralnog krajobraza, zadnjih godina u Hrvatskoj raste značaj Programa ruralnog razvoja RH (PRR RH, 2015), kao alata za implementaciju Zajedničke poljoprivredne politike EU. Niz je mјera kojima direktno i indirektno aktualni PRR RH potiče očuvanje ruralnih krajobraza, a najkonkretnije su mјere 4.4. i 10. kojima će se ulagati u izgradnju, očuvanje i održavanje terasa, podzida i živica. Nažalost, Hrvatska pri propisivanju ove mјere nije imala gotovo nikakve podatke o karakteristikama, tipologijama i distribuciji hrvatskih terasa, suhozida i živica koji bi pomogli oko artikulacije mјere, uvažavanja raznolikosti i specifičnosti te lakše provedbe mјere. Jedno od najkompleksnijih pitanja u provedbi ovih mјera je evidentiranje terasa i suhozida vlasnika koji će kandirati za spomenute mјere.

ZAKLJUČAK

Radom je prvenstveno definiran karakter i tip opertalskih terasa i time potvrđena treća pretpostavka. Prepoznata su dva tipa; tipične terase na strmijim padinama te danas poljoprivredno aktivnija terasirana polja prisutna na manjim nagibima. Parcelacija je karakteristična organski zavijena, izdužena i na jednolikim razmacima vertikalno isprekidana zapuštenim reguliranim bujičnjacima i putovima. Prepoznate su neke lokalne specifičnosti; nazivi vezani za terase (korone, pasovi, kosine), tehnike uzgoja bilja i zidanja suhozida te konstrukcijski detalji (niše i konzolne stepenice). Suprotno od pretpostavke Andlar et al. (2017) kako su terase Sive Istre prevladavajuće zemljane i bez podzida, suhozid je temeljno obilježje opertalskih terasa; doduše na to više ukazuju povijesni dokazi nego aktualno stanje. Međutim, specifične klimatske, pedološko-geološke prilike predmetnog područja, odnosno Sive Istre, znatno ubrzavaju transformaciju terasa i zatrpanjanje suhozida zemljom, više nego što je to slučaj za npr. krške dijelove jadranske Hrvatske.

Iznesena povijesna analiza nije dostatna kako bi se potpuno potvrdila prva pretpostavka istraživanja, međutim rezultati ukazuju na činjenicu kako su terase predstavljale važnu činjenicu grada u periodima antike, 15., 16., 19. i većeg dijela 20. stoljeća. Posebno je jasno 19. stoljeće gdje nam austrougarski katastar iz 1819. godine ukazuje na činjenicu kako su tada terase u potpunosti bile aktivne. Od ukupno 40 ha neizgrađenog zemljишta unutar granice obuhvata, 94% je poljoprivredno aktivno. Uzgajala se vinova loza, voćke, povrtnje kulture, masline ali i kesteni. Po-

sebno je interesantno što se na većini parcela uočava prisutnost polikulture (tzv. mediteranska polikultura). Analiza kasnijih izvora, fotografija, razglednica te ortofoto snimaka iz 1968. ukazuje na činjenicu kako su opertalske terase od kraja 19. st. pa sve do 70-ih godina 20. stoljeća većinom aktivne, međutim, vidljivi su prvi utjecaji modernizacije i nestanak polikulture. Današnja situacija je izrazito zabrinjavajuća. Na istom području u poljoprivrednoj funkciji više nije 71% (28,5 ha), a aktivno je tek 19% (7,7 ha). Od aktivnog poljoprivrednog zemljишta većinu čine loza, livade i oranice. Međutim, zanimljivo je kako je cjelina grada (izgrađenog i poljoprivrednog), morfološki gledano, zadržala prostorni integritet. Povijesni gabariti grada i poljoprivrednih površina nisu podlegli modernim utjecajima u smislu urbanizacije i intenziviranja poljoprivrede. To potvrđuje činjenica kako oblik katastarskih čestica nije doživio veće promjene od vremena austro-ugarskog katastra.

Zaključno, rezultat rada potvrđuje pretpostavku kako je na loše stanje terasa nesumnjivo utjecala površnost pristupa ovim temama unutar relevantnih sektorskih nacionalnih politika i neuskladenost sa međunarodnim suvremenim iskustvima u zaštiti kulturnih krajobraza. To je vidljivo u činjenici kako su kroz dvije različite sektorske politike omogućeni vrlo slični, gotovo identični okviri za zaštitu kulturnog krajobraza; Kulturni krajolik i Značajni krajobraz. Oba teoretski dobro postavljena, ali nejasnih zakonskih temelja, niskog stupnja primjene na 'živućim' agrikulturnim krajobrazima, nedefiniranih načina provedbe analize i vrednovanja krajobraza te modela upravljanja i sveukupno ignoriranje ljudskih agro-silvo-pastoralnih djelatnosti. S druge strane, pozitivno je što se potencijalno vrijedni agrikulturni krajobrazi mjestimično štite kroz prostorno planske kategorije, međutim terminologija za ovakve prostore nije standardizirana, procjene su neutemeljene, a mјere su općenite te neprilagodene poljoprivrednom prostoru.

Općenito se za navedene politike može reći kako je paradigma 'vrijednosti krajobraza' banalizirana, što je prvenstveno posljedica neprisutnosti odgovarajućih stručnih podloga (alata za analizu i vrednovanje krajobraza općenito). Posebno je to vidljivo u tumačenjima agrikulturnih krajobraza koja su zapela u dihotomiji 'prirodnog' i 'kulturnog' videnja. Ovakva situacija zăduje jer je Hrvatska još 2002. ratificirala Europsku konvenciju o krajobrazu kojim je iskazala interes za inovativnim alatima planiranja, zaštite i upravljanja krajobrazima. Međutim iako su ovi alati prisutni u znanstvenom, stručnom i edukacijskom smislu, institucionalizacija istih se još uvijek ne nazire (Tomić-Rešić et al., 2017).

THE GREY ISTRIA CULTURAL LANDSCAPE – THE ANALYSIS OF TOWN OF OPRTALJ TERRACED LANDSCAPE

Martina BERTOVIĆ

Livade 4c, 52427 Livade, Croatia

e-mail: martina.bertovic@gmail.com

Goran ANDLAR

University of Zagreb, Faculty of Agriculture, Department Landscape Architecture, Svetosimunska cesta 25, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: gandlar@agr.hr

SUMMARY

Grey Istria is known for preserved small historical towns settled on mounds; they are well researched, subject of numerous protections through spatial plans and cultural heritage protection, and thus in wider public recognized as holders of Istrian spatial identity. The unit of historical town has always inseparably been made up of city core and surrounding terraces, both coherently embedded in mound topography. However, the Istrian terraced landscape in general, is still an unexplored phenomenon and absent in protection and planning policies. This paper will present the character, condition and history of town of Optralj terraced landscape, and review it in the context of broader Croatian Adriatic terraced landscape classification. The research involved field work, analysis of terrestrial and aerial photos, historical photos and postcards, research of town of Optralj history, GIS analysis of current and historical maps and interviews with local history and agricultural practices connoisseurs. Also, the Croatian legislative background regarding preservation of cultural landscapes is reviewed.

Keywords: cultural landscape, cultivated terraces, Croatian Adriatic, Grey Istria, cultural landscape protection

IZVORI I LITERATURA

DZS (2011): Državni zavod za statistiku. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine. <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/censustabshmt.htm> (zadnji pristup: 26. 4. 2018).

Basanež, S. (2016): Stelio Basanež, 1940, umirovljenik, stanovnik Oprtlja. Usmena predaja.

GEOPORTAL (2018): Geoportal Državne geodetske uprave. <http://geoportal.dgu.hr/> (zadnji pristup: 08. 5. 2018).

ISPU (2018): Informacijski sustav prostornog uređenja. <https://ispu.mgipu.hr/> (zadnji pristup: 10. 5. 2018).

PPIŽ (2016): Prostorni plan Istarske županije (2016). <Https://www.istra-istria.hr/index.php?id=2454> (zadnji pristup: 18. 4. 2018).

PPUO Oprtalj (2014): Prostorni plan uredjenja Općine Oprtalj – II. izmjene i dopune. <Http://oprtalj.hr/index.php/mjesta/javna-nabava-4/item/351-tekušalni-dioplana> (zadnji pristup: 15. 5. 2018).

Milotić, I. (2016): Ivan Milotić, 1982, doc.dr.sc. Usmena predaja.

NN 69/99-44/17 – Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, Narodne novine broj 69/99, 151/03, 157/03, 100/04, 87/09, 88/10, 61/11, 25/12, 136/12, 157/13, 152/14, 98/15, 44/17, pročišćeni tekst. <https://www.zakon.hr/z/340/Zakon-o-za%C5%A1tititi-o%C4%8Duvanju-kulturnih-dobara> (zadnji pristup: 9. 5. 2018).

NN 89/11 – Narodne novine broj 89/11, Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vodenja Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_07_89_1905.html (zadnji pristup: 9. 5. 2018).

NN 80/13, 15/18 – Zakon o zaštiti prirode, Narodne novine br. 80/13 i 15/18, pročišćeni tekst. <https://www.zakon.hr/z/403/Zakon-o-zaštiti-prirode> (zadnji pristup: 9. 5. 2018).

Orbanić, B. (2016): Branko Orbanić, 1961, dipl. inž. arh. Usmena predaja.

PRR RH (2015) – Program ruralnog razvoja 2014. – 2020. godine (2015). https://ruralnirazvoj.hr/files/documents/MPS_program-ruralnog-razvoja-RH_200x275_v6-LQ.pdf (zadnji pristup: 20. 4. 2018).

Strategija očuvanja, zaštite i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.–2015. (2011): http://www.min-kulture.hr/userdocsimages/bastina/STRATEGIJA_BASTINE_VRH.pdf (zadnji pristup: 17. 5. 2018).

Zupanc, I. (2016): Ivan Zupanc, 1976, doc.dr.sc. Usmena predaja.

Andlar, G. (2012): Outstanding Cultural Landscapes of the Croatian Adriatic. Doctoral Thesis, Faculty of Agriculture, University of Zagreb, Zagreb.

Andlar, G., Šrajer, F. & A. Trojanović (2017): The Classification of Mediterranean Terraced Landscape – The Case of Adriatic Croatia. *Acta geographica Slovenica*, 57, 2, 111–129.

Andlar, G. & B. Aničić (2018): Multi-method Approaches to Cultural Landscape Assessment in Croatia. U: Fairclough, G. et al.: Routledge Handbook of Landscape Character Assessment: Current Approaches to Characterisation and Assessment. London, Routledge, 90–104.

Ažman Momirski, L., Škvarč, A. & I. Kodrič (2008): The Terraces of Goriška Brda – Case Study of Medana. Terraced Landscapes of the Alps: Projects in Progress. Alpter project. Venezia, Marsilio.

Ažman Momirski, L. & D. Kladnik (2009): Terraced Landscapes in Slovenia. *Acta geographica Slovenica*, 49, 1, 7–37.

Ažman Momirski, L. & D. Kladnik (2015): The Terraced Landscape in the Brkini Hills. *Acta geographica Slovenica*, 55, 1, 29–58.

Ažman Momirski, L. & T. Berčič (2016): Ignored Regions: Slovenian Terraced Landscapes. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 3, 449–468.

Barbera, G., Cullotta, S., Rossi-Doria, I., Rühl, J. & B. Rossi-Doria (2010): I paesaggi a terrazze in Sicilia: Metodologie per l'analisi, la tutela e la valorizzazione. Palermo, ARPA – Agenzia Regionale per la Protezione dell'Ambiente – Sicilia.

Berčič, T. (2016): Discovering Terraced Areas in Slovenia: Reliable Detection with LIDAR. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 3, 449–468.

Bodrožić, S., Bubalo, F. & F. Šrajer (2013): Gradimo u kamenu, Priručnik o suhozidnoj baštini i vještini gradnje, 2. izdanje. Split, Slobodna Dalmacija d.d.

Bradanović, M. (2009): Spomenici Općine Oprtalj. U: Bradanović, M. et al.: Oprtalj / Portole. Oprtalj, Općina Oprtalj, 104–157.

Budicin, M., Giuricin, E., Ivetic, E., Matijašić, R., Mihovilić, K., Moscarda Oblak, O., Radossi, G. & F. Salimbeni (2006): Istria nel tempo, Manuale di storia regionale dell'Istria con riferimenti alla citta di Fiume. Rovinj, Centro di ricerche storiche.

Deranja Crnokić, A. (2013): Nastanak Registra kulturnih dobara – povijest i sadašnjost inventariziranja kulturne baštine u Hrvatskoj. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 37/38, 25–38.

Faccchini, S. (2008): Portole d'Istria, Attraverso effemeridi, regesti e terminazioni. Trst, Artigraficheriva.

Jakovčić, J. (2015): Konzervatorska podloga za projekt "Park opertaljskih vrtova". Oprtalj.

Kale, J. (2010): Prijedlog modela inventarizacije suhozida. Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 18, 2, 452–467.

Kladnik, D., Ciglič, R., Geršić, M., Komac, B., Perko, D. & M. Zorn (2016): Diversity of Terraced Landscapes in Slovenia. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 3, 469–486.

Kladnik, D., Perko, D., Ciglič, R., Geršič, M., Volk Bahun, M., Kokalj, Ž., Lenarčič, M., Kefo Kerbler, B., Orožen Adamič, M. & A. Vovk Korže (2016): Terasirane pokrajine. Ljubljana, Geografski inštitut Antona Melika.

Kladnik D., Kruse, A. & B. Komac (2017): Terraced Landscapes: an Increasingly Prominent Cultural Landscape Type. *Acta Geographica Slovenica*, 57, 2, 73–81.

Kladnik, D., Šmid Hribar, M. & M. Geršič (2017): Terraced Landscapes as Protected Cultural Heritage Sites. *Acta geographica Slovenica*, 57, 2, 131–148.

Likar, D. (2017): An Architectural and Urban-planning Perspective on Cultivated Terraces in Northern Istria. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 1, 131–146.

Miko, S., Kruk, B., Dedić, Ž., Kruk, L., Peh, Z., Kovačević-Galović, E. & A. Gabrić (2013): Rudarsko-geološka studija potencijala i gospodarenja mineralnim sirovinama Istarske županije. https://www.istraistria.hr/fileadmin/dokumenti/gospodarstvo/2013/Rudarsko_geoloska_studija_IZ/POGLAVLJE_4_GEOLOSKA_GRADA PODRUCJA ISTARSKE_ZUPANIJE.pdf (zadnji pristup: 21. 4. 2018).

Milotić, I. (2004): Dolina Mirne u antici. Donja Lomnica, Ekološki glasnik.

Milotić, I. (2009): Povijest življjenja na području Općine Oprtalj. U: Bradanović, M. et al.: Oprtalj / Portole. Oprtalj, Općina Oprtalj, 10–45.

Milotić, I. & L. Prodan (2014): Stoljeće i pol organizirane vodoprivrede u Istri (1864.–2014.). Buzet, Vodoprivreda d.o.o.

Paljar, I., Schiffelin, Z., Perić, V., Janjanin, L., Kuhar, G., Carlin, A. & D. Mišković (2013): Izješće o stanju u prostoru Istarske županije 2007.–2012. http://www.zpuiz.hr/fileadmin/dokumenti/prostorni_plan/Dokumentacija/20141030_Izvjesce_o_stanju_u_prostoruIZ_2007_2012.pdf (zadnji pristup: 15. 4. 2018).

Pipan, P. & Ž. Kokalj (2017): Transformation of the Jeruzalem Hills Cultural Landscape with Modern Vineyard Terraces. *Acta geographica Slovenica*, 57, 2, 149–162.

Project ALPTER (2008): Terraced Landscapes of the Alps – Atlas. Venice, Marsilio.

Sošić, A. (n.d.): Način gledanja: Mjerenje zemlje – Austrijski katastar zemljišta u Istri 1817.–1825. http://www.emi.hr/arhiv.php?arhiv=505_2&jezik=hr&z=7 (zadnji pristup: 15. 4. 2018).

Sundseth, K. (2008): NATURA 2000 i poljoprivreda u Hrvatskoj. Zagreb, Državni zavod za zaštitu prirode.

Šmid Hribar, M., Geršič, M., Pipan, P., Repolusk, P., Tiran, J., Topole, M. & R. Ciglič (2017): Cultivated Terraces in Slovenian Landscapes. *Acta geographica Slovenica*, 57, 2, 83–97.

Tillmann, H. J. & M. A. Salas (2016): The Mountain/Coastal Sea Farmers and the Stone Walls of the Terraces Resist the Threats to Terraced Landscapes and Cultures: ITLA – the International Terraced Landscapes Alliance. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 3, 375–388.

Tomić Reljić, D., Koščak Miočić-Stošić, V., Butula, S. & G. Andlar (2017): Pregled mogućnosti primjene GIS-a u krajobraznom planiranju. *Kartografija i geoinformacije*, 16, 27, 26–43.

Tumač Franciskanskog katastra. http://www.dragodid.org/materijali/Tumac_Franciskanski_katastar.jpg (zadnji pristup: 3. 5. 2018).

Zupanc, I. (2009): Demografski razvoj Općine Oprtalj. U: Bradanović, M. et al.: Oprtalj / Portole. Oprtalj, Općina Oprtalj, 46–71.

received: 2018-10-28

DOI 10.19233/ASHS.2019.09

THE TERRACED LANDSCAPE AS A PART OF THE DUBROVNIK REGIONAL IDENTITY: CROSS TIME STUDY OF THE REGION DUBROVAČKO PRIMORJE (REPUBLIC OF CROATIA)

Ines HRDALO

University of Zagreb, Faculty of Agriculture, Svetosimunska 25, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: ihrdalo@agr.hr

Anita TROJANOVIĆ

STUDIO LANDA d.o.o., Dr. Ante Starčevića 17, 20000 Dubrovnik, Croatia
e-mail: anita.trojanovic@gmail.com

Dora TOMIĆ RELJIĆ

University of Zagreb, Faculty of Agriculture, Svetosimunska 25, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: dtomic@agr.hr

ABSTRACT

Terraced landscapes are a part of the identity of the Mediterranean region of Dubrovačko Primorje in Croatia and are recognised as part of its cultural heritage. Increasing tourism development is causing various problems that are reflected in the landscape, specifically in the disappearance of the features of these outstanding spaces. In Croatia, this is especially evident due to a lack of protection of these landscape elements in Croatian law as well as a lack of awareness of their value within the local community. The main focus of this study is on changes in terraced landscapes over the passing of time. Research was first conducted in 2001 and 2002. The comparative analysis carried out in this study shows that despite evident revitalisation of areas closer to the sea, other spaces with terraces have a higher level of abandonment and devastation. These processes have brought about a number of different consequences, mostly connected to social factors, as awareness of the value of these outstanding spaces within the local community is crucial for its subsistence.

Keywords: agricultural terraces, terraced landscape, Mediterranean area, Dubrovačko Primorje, Croatian dry stonewalls structures

IL PAESAGGIO TERRAZZATO COME PARTE DELL'IDENTITÀ REGIONALE DI DUBROVNIK: RICERCA NEL TEMPO DELLA REGIONE DUBROVAČKO PRIMORJE (REPUBBLICA DI CROAZIA)

SINTESI

Il paesaggi terrazzati sono una caratteristica della regione mediterranea in Croazia e sono riconosciuti come patrimonio culturale. Il veloce sviluppo turistico sta causando molti problemi che si riflettono nel paesaggio facendo scomparire questi fenomeni ambientali. In Croazia ciò succede a causa della mancanza degli strumenti di protezione per questi paesaggi e della non consapevolezza dei valori all'interno della comunità locale. Pertanto, l'obiettivo principale di questa ricerca è focalizzato sui cambiamenti dei paesaggi terrazzati nel tempo. La prima esplorazione è stata condotta durante gli anni 2001 e 2002. Le analisi comparative di questo studio con la situazione attuale hanno mostrato che nonostante l'evidente rinascita delle aree più vicino al mare, sono sempre di più i paesaggi a terrazze con un elevato grado di abbandono e devastazione. Questo processo ha portato a una serie di conclusioni diverse, per lo più legate agli aspetti sociali, poiché la consapevolezza per i valori ambientali all'interno della comunità locale è importante per la sua sopravvivenza.

Parole chiave: terrazze agricole, paesaggi terrazzati, area mediterranea, Dubrovačko Primorje, strutture create di muretti a secco

INTRODUCTION

Terraced landscapes are a typical element of Dubrovačko Primorje, a region situated north of Dubrovnik. They represent an inherent element of the landscape, mostly connected to the coastal zone and areas around villages in the hinterland. As they are a defining visual characteristic of the extensive area, they can also be considered an element that gives *genius loci* to the space. This research is focused on the spatial distribution, classification and aspects of terraced landscapes that must be considered in their future evaluation (which is not a part of this study). As this region has evidence of human activity from ancient times, they also need to be looked at as an historical element of the space. Their significance therefore has a very complex background that needs to be examined from different perspectives. Because terraced landscapes define the visual character of the space, their structural character must be defined by a classification of forms. Their structural forms are closely connected to the natural background.

Therefore, they cannot only be explored by their structural forms and vitality, but also as an element that is closely connected to the area's natural (geology, geomorphology, and pedology, in which particularly important information is relief and soil character), as well as its socio-cultural background (historical development, social significance and as an element of cultural heritage). Moreover, they are a part of an area that is developing as a rural touristic destination and therefore must be recognised as a resource for this activity. Besides agricultural productivity of food, they contribute to the visual complexity of the site and should be considered part of a cultural heritage that has a strong associative character due to its historical significance connected to the human communities and their connection to the landscape. Exploration of their agricultural vitality conducted in 2002 and in 2012 shows us the direction of the positive trends in development. Implementation for the protection of these elements in Croatia is unsatisfactory and does not recognise them as an important element of the landscape. In these kinds of circumstances, they are considered quite vulnerable and so can be easily erased by the development of housing and other infrastructure in the area.

Based on analysis of the relevant materials, this research sets out to propose the working hypotheses:

- Terraced landscapes are a recognisable landscape feature of the area of Dubrovačko Primorje. They show diverse elements in their structural character, which are mainly influenced by relief and pedology (the natural aspect). Although formed in a natural setting, they have since given ecological value to the site (the ecological aspect).
- Their origins can be traced to various historical periods connected to human agricultural activity within the area (which can be explored through the historical, cultural and social aspects).

- The last decade has shown substantial changes in their usage in which a trend in their recultivation is visible in the approachable areas.
- Terraced landscapes are a form of Croatian cultural heritage, but a lack of implemented protection in Croatian law leaves them vulnerable to change.

WORKING METHODS

This study was based on various aspects of research of terraced landscapes. In the exploration of spatial elements within the landscape, structural analyses usually stand as a very important factor. This is evident from the research carried out by Grove and Rackham (2003), Andlar and Aničić (2017). They explored the structural character in order to make a spatial classification of the terraced landscapes. Their method was used in this research but further developed into micro-scale by a subdivision of classes.

Extensive literature and cartographical analysis (historical, thematic) were the basis for interpretation of the results and finding the causality of development of the terraced landscapes. This was made in order to gain knowledge about the discovery of their historical usage and the period of their construction, as well as for the understanding of their connection to the natural elements that have influenced the development of their structural character. As this study is based on landscape changes that occurred during a time with a purpose of research of spatial changes within certain time periods, comparative analysis was used for two periods: 2002–2012 and 2002–2018. For each period, various analytical tools were used, as elaborated below. This was done in order to determine spatial changes within a time period in order to conduct knowledge about their transformations. The results gave us information that was usable for predictions of scenarios of further processes. Since the preparation of spatial data and further spatial analysis used Corine Land Cover (Coordination of Information on the Environment Land Cover, CLC, 2000/2012) and land use maps as a base, it was inevitable that the year 2012 was chosen instead of 2018, as CORINE 2018 had not been released yet. Still, the orthophotos used were from a recent date (2018), as well as the conducted field research.

Therefore, research done for these hypotheses was based on analysis of data from various fields, directly or indirectly connected to the landscape processes (pedology, geology, geomorphology, vegetation, water features and cultural landscape structures derived from the orthophotos in 2002 and 2018 using GIS tools). The next step was to analyse the data on the terrestrial habitats, Corine Land Cover and land use map. Results were checked through the overview of DOP, taken from WMS services of the National Geodetic Administration (<http://www.geoportal.hr/>). Maps were processed in GIS applications where they were also graphically repre-

sented and described. Extensive field research was also conducted during two time periods (2002 and 2018). The former included aerial photography with drones, in order to gain more accurate data for analysis. Comparisons of the information from this database were used for detailed analysis.

A limitation to this research was that there were large surfaces beneath the woodland coverage, which investigations in 2002 did not recognise as terraced landscapes, due to the fact that they were not visible. Usage of newer technology such as aerial photographs made by drones in 2018 and recent orthophotos have enabled insight into the latent and overgrown terraced landscapes. Results, therefore, cannot be precise and statistically compared due to development of analytical technologies and consequently different surfaces that went under process of analysis. However, both types of spatial analysis resulted in maps of spatial distribution of the terraces that showed us the general direction of the changes, which should be further researched.

Exploration of present Croatian legislation on the issue of cultural landscape and European Union (EU) policies and practices that deal with this matter, pointed out the gaps between the regulations for the treatment of the terraced landscapes and the actual situation. It also indicated usable information for their possible development under EU funding.

LOCATION

The area of exploration, Dubrovačko Primorje, is situated within the southern part of the Croatian coast. The space is defined by a northern border with Bosnia and Herzegovina, the coast to the south west and the south eastern part bordering the town of Dubrovnik. The location is defined primarily by rural landscapes that have begun their transformation into semi-urban areas along the coastline. The area is therefore defined by the coastal zone, oriented towards the sea, and by the hillside background, defined by the typical Mediterranean karst region. Ten settlements are the defining habitation areas with less than 1,000 people living in it. Historically, these settlements utilised the surrounding landscape as a production area with many different types of agricultural landscapes. These terraces are among the most represented landscape features, significantly defining the *genius loci*.

TYPES OF TERRACED LANDSCAPES AND THEIR DIVISION WITHIN THE EXPLORED AREA

Research of studies concerning terraced landscape classification has shown a certain lack of methodological uniformity and standardised classification (Andlar, 2012). Perhaps the most extended exploration was made within the Interreg project ALPTER, which dealt with the problems of abandoned terraced agricultural

areas of the alpine region (2005–2008). There were also other projects dealing with terraced landscapes such as PATTER, PROTERRA, TERRISC as noted in Ažman Momirski and Kladnik (2015). Moreover, cultivated terraced landscapes are included in the EU rural development plan (2007–2013), as well also in the Biodiversity Action Plan for Agriculture and Soil Thematic Strategy.

The neighbouring Slovenia has done a notable amount of research throughout the last few decades on the topic of terraced landscapes and various aspects that concern it (Titl, 1965; Bračić, 1967; Belec, 1968; Plut, 1977; Kladnik, 1990; Drobnjak, 1990; Ažman, Momirski, Berčič, 2007; Kladnik *et al.*, 2016; Likar, 2017; Šmid Hribar *et al.*, 2017). The first attempt to review all terraced landscapes in Slovenia, including their typologies, was introduced by Ažman Momirski and Kladnik (2008, 2009, 2012).

Perhaps the most distinctive and usable classification of terraced landscapes for this research is the one done by Grove and Rackham (2003) with the example of Crete, which can be adapted and used for the whole of the Mediterranean area. It is categorised into steep terraces, pocket terraces, braided terraces, check-dam terraces and terraced fields.

Within the Croatian territory there were several studies done that investigated terraced landscapes from different aspects (Freudenreich, 1962; Gams, 1991; Slapšak *et al.*, 1998; Kulušić, 1999, 2006; Zaninović, 2002; Aničić and Perica, 2003; Tudor, 2004; Kale, 2006, 2008, 2010; Borovičkić, 2008; Petrić, 2008; Buble, 2009; Zupančič, 2010 and Ložić *et al.*, 2013).

Aničić and Perica (2003) classify drywall terraces based on the slope of the terrain on which they are raised: (a) terraces built on karst slopes with an incline of 13–44%, (b) terraces for the cultivation of vineyards, and (c) terraces built on slopes with an incline of 44% or more. Andlar (2012) distinguishes several landscaping terraces: (a) regular longitudinal terraces, (b) regular rectangular terraces, (c) irregular geometric terraces, (d) terraced fields and (e) terraced colluvial curtains. This categorisation was developed in later research (Andlar and Aničić, 2017; Andlar *et al.*, 2017) and was proposed (Andlar and Aničić, 2017) for the classification of Croatian terraces on a national level.

Terraces have been classified by certain criteria of land formation (structure) as follows: (1) Terraced field landscapes (a) Wide regular-pattern terraced fields in landscapes with the karst field and river valleys, (b) Wide irregular-pattern terraced fields in landscapes with the karst basin and large valleys, (c) Terraced fields in landscapes with shallow ravines and dry valleys, (d) Terraces and terraced field landscapes on colluvium, (e) Unwalled terraced field landscapes; (2) Hillside terraced landscapes (f) Regular-pattern step-terraced landscapes, (g) Irregular-pattern terraced landscapes, (h) Pocket-pattern terraced landscapes, (i) Off-contour terraced landscapes.

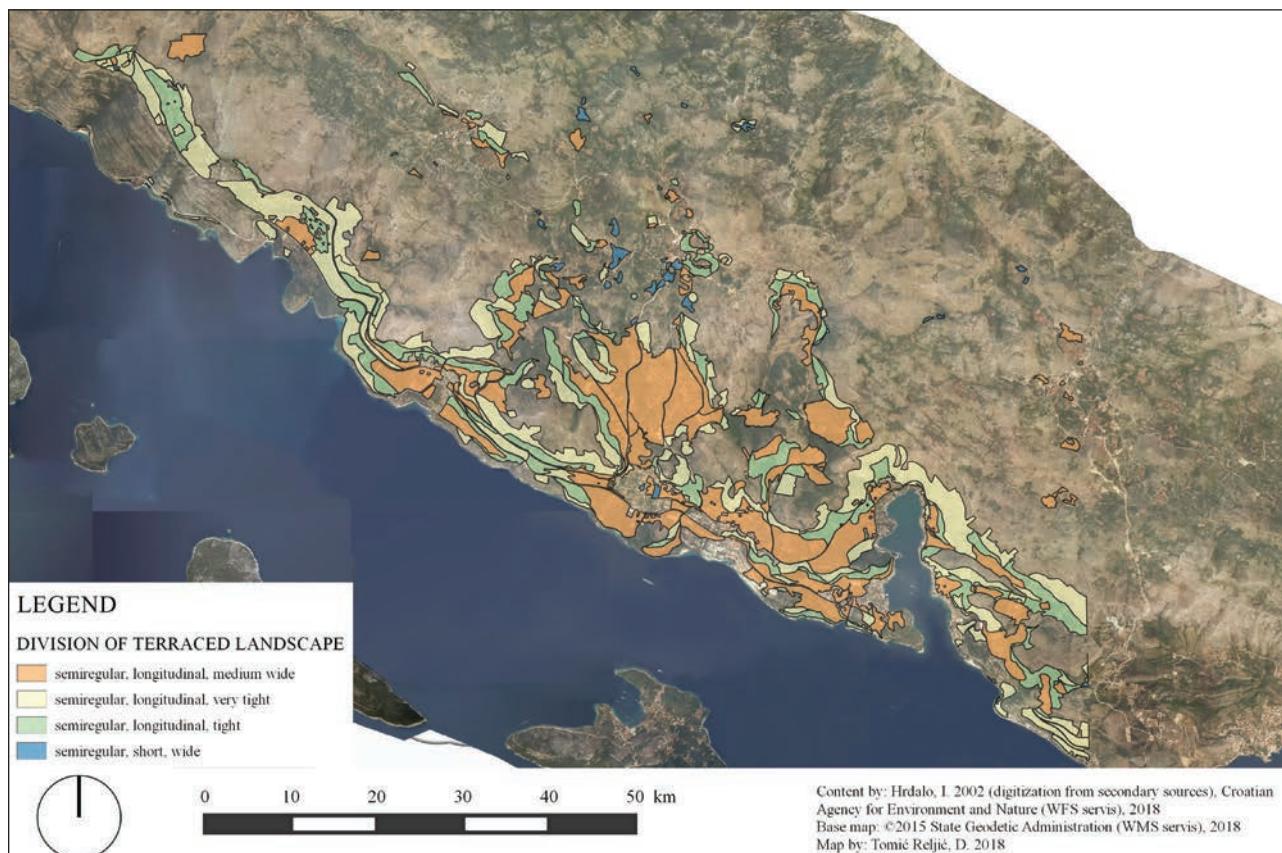

Figure 1: Spatial distribution of subdivision of terraced landscapes (Hrdalo, 2002; Tomić Reljić, 2018).

This research demonstrated just two different types of terraces within the investigated area, according to Andlar and Aničić (2017): types of terraces (g) Irregular-pattern terraced landscapes (most represented), (h) Pocket-pattern terraced landscapes (but in a small percentage). At the same time, similar results were shown in comparison to the Grove and Rackham classification where only steep terraces and terraced fields were also found (2003). Therefore, the division of terraced landscapes in the investigation of 2002 by Hrdalo *et al.* (2008) was the most suitable for an explored site, as that research was based on smaller units which can be considered micro-locations, thus our approach was based on a micro-scale.

Therefore, in this research subdivisions of terraced landscape were: A – semi-regular, longitudinal, very tight; B – semi-regular, longitudinal, tight; C – semi-regular, longitudinal, medium wide; D – semi-regular, short, wide (Figure 1). Those that are longitudinal are connected to the curvilinear shape of the slopes, while its tightness is connected to the steepness. Thus tighter ones are also the steepest (A 32–55°, B 12–32°, C up to 12°, D up to 12°). Collected information showed that relief caused development of different structural types (Figures 2 and 3). At the same time development of its

forms were influenced by depth of soil – in flatter areas, where soil was deep, terraces were wider. In situations where steep terrain caused lack of soil, terrace structure was more longitudinal, and terraces were tighter.

The study did not differentiate between those once connected to the field or only to the hillside because there were spaces that could fit into both categories. Our method therefore was based on their shape, which was overlaid with different thematic maps in order to understand their development, and hypothesising their tendencies and trends in the future.

ECOLOGICAL VALUES OF TERRACED LANDSCAPE

Many authors have reported on the ecological significance of terraced landscapes (Tarolli *et al.*, 2014; Petit *et al.*, 2012; Lavorel *et al.*, 2010). Likar (2017) has reported a very interesting piece of research. He wrote that stone terraces accumulate heath during winter days, returning it over the course of the day, which helps plants stay alive during cold periods. Chemin and Varotto (2008) emphasised that terraces are not “fields at altitude”, but a practical system important for the stability of the threshold slopes and for the hydraulic balance of the slopes. The authors researched the *masiere* in

Figure 2: Different types of terraces, village Kliševo (Photo: A. Trojanović, 2018).

Figure 3: Different types of terraces, village Ljubač (Photo: A. Trojanović, 2018).

Brenta canal, which contain drainage for embankments, an accumulation structure for solar energy and have a function of containment for the land.

Besides the anti-erosional function of the terraces and their prevention of landslides, other studies were based on the very important significance of terraced landscapes for habitats (Tarolli *et al.*, 2014; Petit *et al.*, 2012; Lavorel *et al.*, 2010). They not only support the growth of crops, but are also a specific habitat for many fauna species such as small mammals, reptiles, amphibians, birds and insects which nest in the cracks of walls. Therefore, they represent a dynamic system within the green infrastructure, as they are the location of unique ecological networks. Dry stone walls often have corridor functions and are important for connectivity. Their significance in the increase of their ecological value, when linked to other nearby natural land, lies in the fact that they enhance rich forests and macchia edges.

As a significant per cent of the explored area is located under woodland and macchia, dry stone walls have an impact on their ecological vitality. In an ecological network they can have a role as part of the stepping stone principle within the valuable ecological areas, that is, in their connectivity (Dramstad *et al.*, 1996). Their historical usage was ecologically important due to food production in the past, while the use of chemical plant protection can lower its ecological value in the present scenario.

Therefore, in an integral approach towards the research of terraced landscapes, that represent a past way of life, ecological value is connected as well (historical agricultural production was based on eco-production). At the same time, the southern part of the coastal zone within the explored area is part of Natura 2000 and therefore this aspect of terraced landscapes must be considered and incorporated in future agricultural usage. As already mentioned, necessity for connectivity in valuable ecological areas (especially Natura 2000), by usage of dry stone walls as a connection element, can enhance their values. Moreover, as Natura 2000 is basically a base for the development of green infrastructure, which is a strategy for further development of biodiversity (see The EU Strategy on Green Infrastructure; European commission, 2018), future implementation should consider and interconnect with all the values of the terraced landscape within its area and its sustainable management protection, in securing and enhancing its ecological qualities.

HISTORICAL AND CULTURAL SIGNIFICANCE

Terraces, as spatial elements, are typical Mediterranean elements that define landscape cultural identity. Many researchers have studied their historical background. They have been an element of production landscape developed in close connection to the relief and geomorphological background. Therefore, Filipčić

(1998), Bognar (1999) and Andlar (2012) argue that their close connection to the relief complexity, lack of thick soil and lack of surface water are, besides agricultural production, a very important factor in stabilisation of steep slopes.

Their presence in the Mediterranean areas has been marked from the earliest centuries of inhabitation. Many researchers write about their possible presence from the Neolithic period (Price & Nixon, 2005; Hughes, 2005), while some researchers connect them to the Bronze Age (Grove and Rackman, 2003). The Greek and Roman periods are clearly connected to the development of terraces as a division of landscape agricultural areas. Zaninović (1997) elaborated Greek agricultural divisions of the field in the island of Vis (Greek Issa) as well as the Stari Grad plan on the island Hvar (Zaninović, 2002). As these fields are spread along the surrounding landscape slopes, they are developed in the form of terraces and therefore connected to the explored topic. It was during the Middle Ages that medieval communal statutes began to regulate the development of the space within their jurisdiction. One of the more integral sets of laws concerning management and development of the space (urban and agricultural conditions) was the Dubrovnik statute from the year of 1272. In Chapter Five, subchapters XXIV and XXV, it describes a set of building regulations for the dry stone walls of the terraces (Trojanović, 2015; Dubrovački statut, 1990). Andlar *et al.* (2017) mentions that according to Delort and Walter (2002) the flourishing of agrarian production from the eleventh to thirteenth century, due to the agrarian revolution and economic development, can be connected to the spread of terraced areas. The same authors emphasise the fact that a bird's eye view of the island of Korčula, made by Simon Pinargent from 1573 shows terraced landscapes (Andlar *et al.* 2017). Glavina (2008) discuss the cleaning of sites of Dingač on Pelješac for terracing the wine region Dingač in the sixteenth century, which was under the jurisdiction of the same republic as the investigated site (and therefore was regulated by the same Dubrovnik statute as the researched area). The Eastern Mediterranean coast, according to Andlar *et al.* (2017) had been extensively terraced during the late nineteenth century and at the beginning of the twentieth century under the Austro-Hungarian Empire. Crisis after the First World War and the outbreak of Peronospora (at the end of nineteenth century from America) caused the abandonment of terraced regions that were on the steepest and most remote areas (from settlements) due to the depopulation of the rural hinterland. The second half of the twentieth century was characterised by policies that did not support agricultural activity in the coastal zone but gave support towards primary touristic development (and partially industry). Dubić (1978) reports that post-war wine production in Yugoslavia was not encouraged because priority was given to crop

production (Dubić, 1978). At the same time agrarian reforms in that period were not stimulating agriculture due to the introduction of limits on agricultural surfaces in private ownership (maximum of 10 ha). According to Malić (1988), this was under the living minimum of four family members, which consequently lead to the deagriarization of Croatia.

The explored region took part in previously mentioned facts of this chapter, but during some historical periods had some local specific condition. Roller (1949) writes that this area became part of the Dubrovnik Republic in 1399 and was for the better part of the century more or less an unstable area. Gruić (1994) said that previous inhabitants (Vlasi) within the area were pushed out of the site, that the area is rarely populated and was extensively cultivated at the end of fifteenth century due to the regulations of the Dubrovnik Republic which was seeing the developing of viticulture in the Pelješac peninsula and was not supporting it in Dubrovačko Primorje (*Terra nova*). In that time, this area was more oriented towards pastures, which were developed in different landscape forms, defining the entire hinterland of the Dubrovačko Primorje region (even today). But as Roller (1949) mentions, by the end of fifteenth century there are 460 terraces around the summerhouses in Trsteno with olive trees and fruit; it is apparent that terraced landscapes were a part of the coastal area within the explored region. The explored area belongs to the governance of the landlord (Knez) of Dubrovačko Primorje who is managing the area spatially, economically and judicially. This period is when the Dubrovnik Republic became the second wealthiest republic in Europe in 1500 at 900 USD BDP (gross domestic product per capita), when only the Venetians had more at 1100 USD BDP (Switzerland had 742 USD BDP, France 727 USD BDP) (Nodari, 2017). Therefore the economic situation is closely connected to spatial development under the Dubrovnik Republic regime (road infrastructure, water supply, etc.). That is why this period was an era when the terraced landscape played a very important role in agricultural production and therefore probably the largest percentage of the area was developed during this period of prosperity. This fact is very important because it implies the resilience of the terraced landscape for more than 500 years in the explored region. Nineteenth century intensification of agricultural production lead to the maximum usage of the terraces within the researched area, when it was a vivid part of the region. The twentieth century brought the same problems as in other parts of the Croatian coast (Peronospora, war) when large migrations to the American and Australian continent occurred. The second half of the twentieth century was characterised by further depopulation of an already abandoned area in Dubrovačko Primorje. Along with the aforementioned agrarian reforms, this area became less attractive for living and was characterised by the migration of

inhabitants into the town of Dubrovnik where the need for labour in the touristic and industrial sector attracted them.

SOCIAL ASPECT OF USAGE OF TERRACES

The previous chapter explained, chronologically, the emergence throughout various historical periods of terraces in the researched space. But their presence was made for many different reasons. The main reason for their construction was to utilise the landscape surface for agricultural activity where lack of areas with flat fertile ground was a problem. The steep relief fertile ground is washed by the rainy periods and its construction was a way of collecting this soil, built by hand, with dry stone walls. Therefore, they appeared as proof of human survival in harsh conditions.

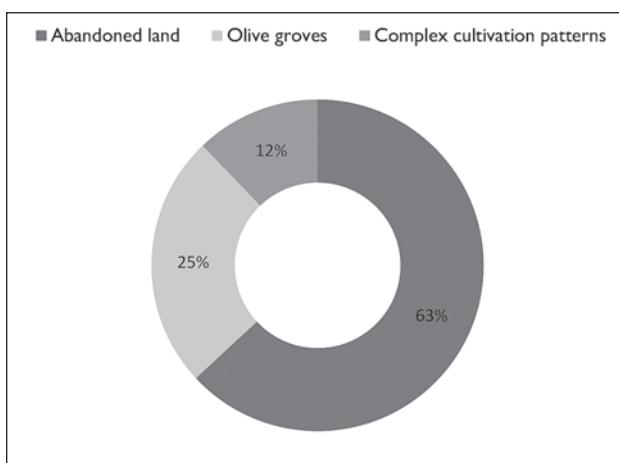
According to Likar (2017), they represent manifests of the time when they were made, because they are proof of traditional values. The author also emphasises their importance for the transfer of knowledge (important information and skills), community cooperation, care for members of the community, as well as respect for the worth and achievement of one's predecessors. Their value, therefore, goes beyond their visual presence in the landscape, because they contain important aspects of society and knowledge from the past.

According to Tillmann and Salas (2016) each terrace is unique and illustrates multiple uses, in which people through "the wisdom of their cultural heritage" manage the water, the soils and the climate. Authors also emphasise that local people understood these changes because their lives depended on their knowledge of nature.

Therefore their significance is important as a cultural heritage and they can be investigated as associative landscapes connected to the notion of human life in history. Today they do not have this significance in the human community and awareness of their value is low as their potential is unrecognised. For their protection, awareness of their value is crucial (especially because they can be easily demolished due to new development). As their legal protection, as well as financial incentives for renewal is limited in Croatian practice, there is urging for their inventory, characterisation and possible revitalisation in the process of protection.

ANALYSES OF SITE – CROSS TIME

Maps of terraces from the investigation conducted in 2002 showed that terraced landscapes were basically spread along the coastline, within the coastal zone, and around villages in the hinterland (Figure 4). Their shape is closely connected to the relief and pedological background (Hrdalo *et al.*, 2008). Therefore those that are steeper were tighter and are mostly connected to the lack of soil, while broader ones are connected to the less steep relief and more fertile soil (mould soil,

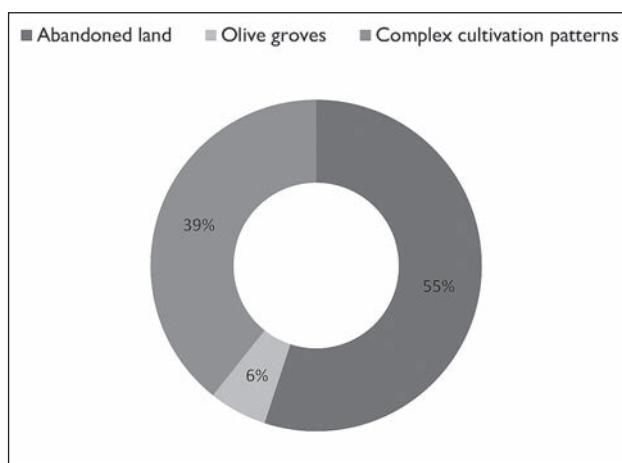
Graph 1: Land use distribution in 2002.

colluvium, rendzina soil). Exploration also showed that around 70% of terraced landscapes were in a phase of succession (Graph 1). This was equally distributed along the coastal zone, while distribution of abandoned terraces was more present in the hinterland.

This information reflects the socio-demographic situation of the area in the 2002 investigation. Whereas areas closer to the sea were more populated than those within the hinterland, abandonment is notably present in the area further from the coastline. The hinterland was mainly populated with an ageing population (the ageing process of the agricultural workforce), which makes up the largest per cent of the working force in the agricultural sector. The coastal zone is connected with the touristic sector so the process of depopulation was only mildly expressed. Therefore, its inhabitants are not depending only on the agricultural sector but are combining touristic and agricultural activities as an economic resource. Cultivars, which are planted in terraced landscapes, are closely connected to this situation because olive trees, as the highest per cent of plants used in agriculture, need less maintenance than vineyards. Close to the most inhabited villages there are also various cultures of vegetables and crops.

Research of the situation in 2012 showed a different result (Figure 5). There are more areas that have been cultivated and less than 55% have undergone a process of succession (Graph 2). This is a very positive trend and therefore can be considered a factor for the prediction of future development but within a controlled situation.

Further on, terraced landscape comparisons showed that A – semi-regular, longitudinal, very tight, connected to the steep slopes at 32–55°, had minimal progressive and positive trends in the revitalisation when comparing

Graph 2: Land use distribution in 2012.

these two investigations. Other groups of terraces classified as B – semi-regular, longitudinal, tight on 12–32° steep slopes; C – semi-regular, longitudinal, medium wide; D – semi-regular, short, wide, both up to 12° in steepness have equally shown a trend in the increase in agricultural production within them.

Usage increase of the terraced landscapes is connected to the overall increasing number of the population within the explored area due to many factors (in 1991 the number of inhabitants was 1,820¹ with two-thirds of the population located within the coastal zone, while in 2012, there were 2,649² inhabitants with four-fifths of them located within the coastal zone). Revitalisation of the most touristic accommodations in the town of Dubrovnik (after their damage in the war of 1991) and evident spread of touristic activity within the explored area (even in the hinterland in a form of rural tourism) caused a return of inhabitants. The high economic value of the living spaces per square meter in the town of Dubrovnik, caused the area to be inhabited by younger families. This stimulated the processes of revitalisation of the agricultural land (as well as the terraces) mainly between the coastal zone and inland villages (Figure 6). This process is evident but still very slow due to the fact that its main economic field is not connected to agriculture, as young people work on agricultural land only in their free time (so they can only be considered a new, part-time agricultural force). The process of development of the area can be seen in the renewal of old paths and road infrastructure in last decade. It has obviously caused a renewal of the region between the villages of Orašac, Gromača, Kliševac and Ljubač (Figure 7) due to the revitalisation of old olive trees and vineyard areas. This demonstrates how investments into

¹ Inland villages – Osojnik 190, Ljubač 57, Gromača 115, Kliševac 70, Mrčevac 93; coastal villages – Zaton 400, Orašac 520, Trsteno 220, Brsečine 120, Dubravica 35 (numbers were calculated during field exploration by native inhabitants in 1991).

² Inland villages – Osojnik 301, Ljubač 69, Gromača 146, Kliševac 54, Mrčevac 90; coastal villages – Zaton 985, Orašac 631, Trsteno 240, Brsečine 96, Dubravica 37 (numbers were excluded from national population census).

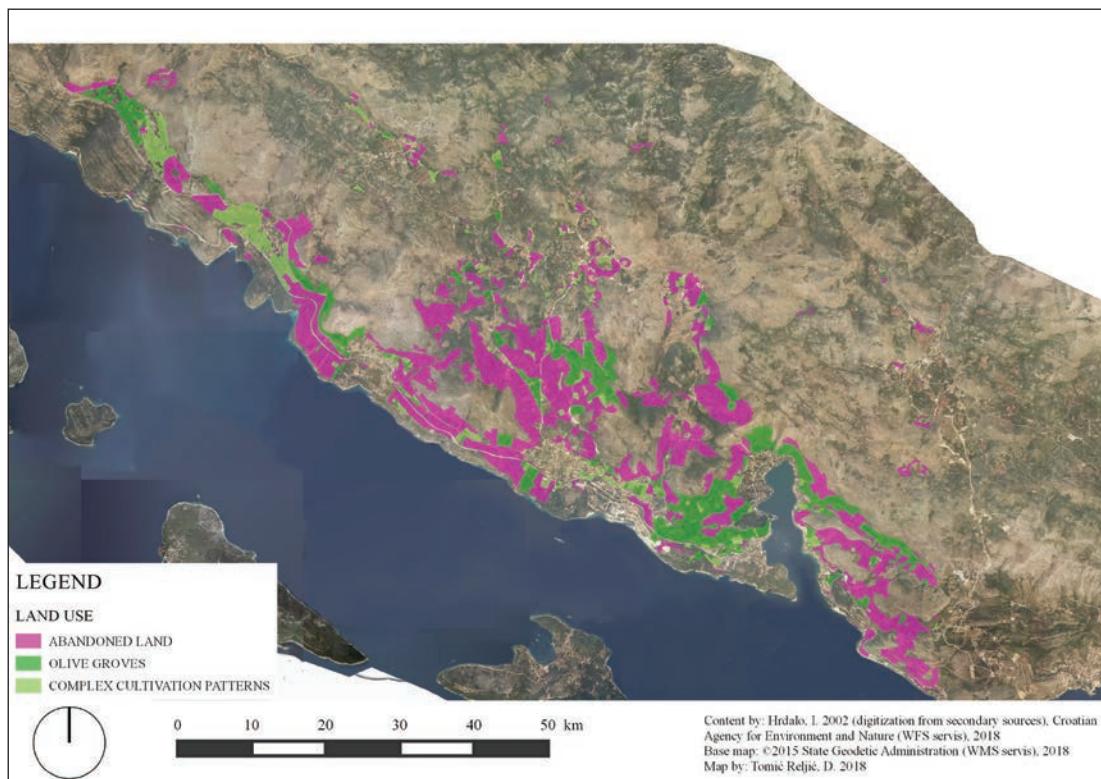

Figure 4: Usage of terraces in 2002 year (Hrdalo, 2002; Tomić Reljić, 2018).

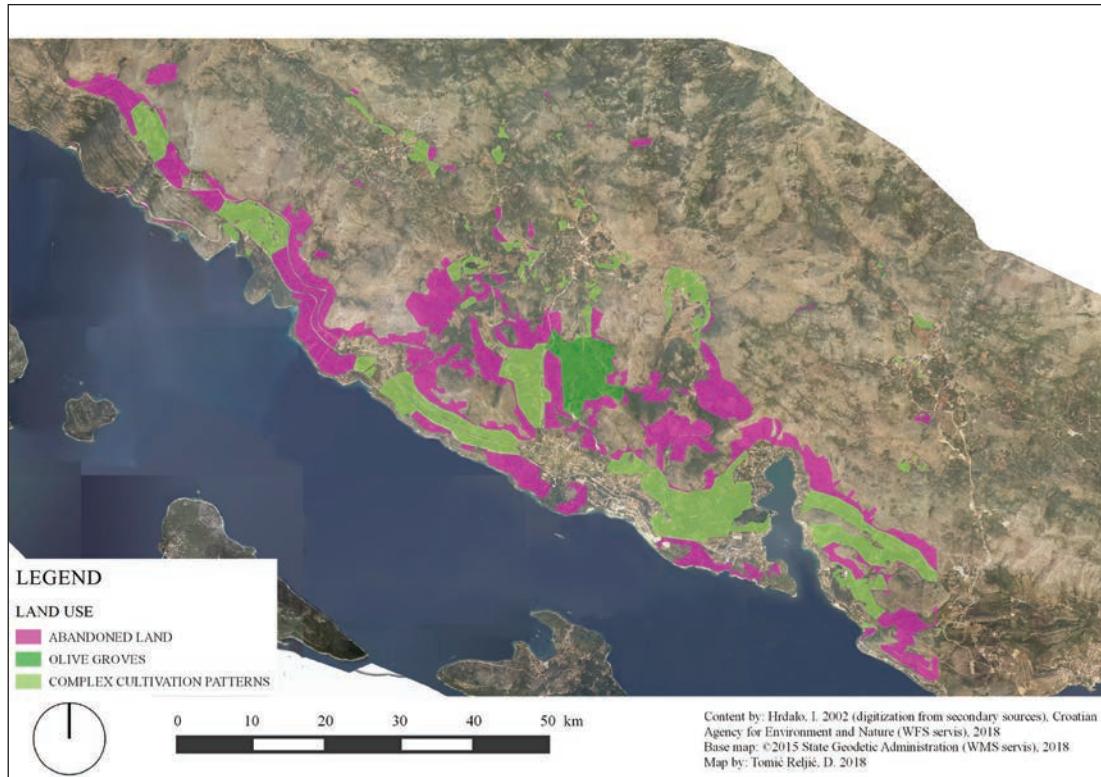

Figure 5: Usage of terraces in 2012 year (Hrdalo, 2002; Tomić Reljić, 2018).

Figure 6: Revitalisation of terraces (Photo: A. Trojanović, 2018).

communication routes can give positive benefits to the revitalisation of even more remote zones in the region.

Comparisons of the situation in 2002 and 2012 have shown positive changes in the usage of agricultural areas in the form of terraces. But these processes are not completely governed from State level (through the legislative and spatial policies) and are not sustainably planned. Today, the process of development of built areas is still in a balance with agricultural terraced areas. A lack of careful planning and a carefully managed approach to the revitalisation of the agricultural terraced areas can cause their disappearance in certain zones. Tourism and agricultural activity can coexist in sustainable development but with a careful directing in their development.

TERRACED LANDSCAPES IN CROATIAN LEGISLATIVE

Cultural and rural landscape in Croatia is (or should be) protected by two laws; Law on the Protection and Conservation of Cultural Property (OG 69/99, 151/03, 157/03, 100/04, 87/09, 88/10, 61/11, 25/12, 136/12, 157/13, 152/14, 98/15, 44/17) and Law on Nature Protection (OG 80/13, 15/18). According to *Ordinance on the form, content and manner of keeping the Register*

of Cultural Property of the Republic of Croatia, the category of cultural landscape, separated in a special cluster, is divided into two groups, cultural landscape and historical landscape, including memorial areas. The legal obligation to protect the aforementioned groups is to make a conservation analysis base. It is not, however, a tool to manage the protected area. Besides the formal obligation to create a management plan for UNESCO protected sites, there is no obligation to create a management plan for other forms of cultural landscape where the guidelines for preservation and development of drywall structures are to be defined. It follows that the mentioned protection models do not offer an adequate framework for the conservation and development of the ordinary or everyday landscape and its structures.

In Nature Protection, rural and cultural landscape is protected through the category of *Significant Landscape*. It is defined as a natural or cultivated area of great importance, value and biodiversity and/or geo-diversity or landscape of preservation and containing unique attributes characteristic to a particular area. It should be similar to the IUCN category of *Protected Landscape*, which implies an area of distinct character with significant ecological, biological, cultural and

Figure 7: Abandonment of steep terraces, Krčevine area (Photo: A. Trojanović, 2018).

scenic value, and where safeguarding the integrity of this interaction is vital to the protecting and the sustaining of the area and its associated nature conservation and other values. Although at the theoretical level this form of protection provides an adequate framework for the protection of exceptional rural sites, the realisation is mainly directed at landscapes of exceptional natural beauty. Still, when the subject of protection is an anthropogenic or semi-natural space, human activity is largely overlooked. On the other hand, the obligation to draft management plans for significant landscapes has not yet been realised.

The analysis of the sectoral legislation and spatial development documents in Slovenia on the occurrence of terraced landscapes within those documents (Ažman Momirski and Berčić, 2016) indicates that terraced landscapes are not recognised as a landscape system *sui generis* within Slovenian spatial planning but rather hidden within the term cultural landscape.

Management of the rural landscape is considered through the measures for implementation of the specific goals. It sets targets, conditions and defines methods for its realisation based on financial and human resources, legal and institutional frames. In the research on the conceptual and operational approach to challenges derived from the two main goals of the EU, sustainable development and rural development,

Spaziante et al. (2013) stress the importance of their deeper integration with an aim of mutual benefits in achieving their goals. The starting point for such an assumption, in the context of the EU, lies in the basis of the European Landscape Convention (ELC) and the Rural Development Policy, the second pillar of the CAP (Common Agricultural Policy; Regulation (EU) No 1306/2013), where Good Agricultural and Environmental Conditions, abbreviated as GAEC, refers to a set of European Union standards (described in Annex III of Council Regulation 73/2009) defined at national or regional level, aiming at a sustainable agriculture.

ELC explicitly refers to the integration of landscape policies with other sectoral policies at different levels of government, and emphasises the role of agricultural activity in landscape development. Preservation and improvement of landscapes is mentioned as a key priority for the development of rural communities as well, Regulation (EU) No 1305/2013 of the European Parliament and the Council of 17 December 2013 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Council Regulation (EC) No 1698/2005 (eur-lex.europa.eu) emphasises the importance of the landscape (Paragraphs 19, 22). The support is planned for "studies and investments associated with the maintenance, restoration and upgrading of the cultural and

natural heritage of villages, rural landscapes and high nature value sites, including related socio-economic aspects, as well as environmental awareness actions" (Article 20, Paragraph 1f).

In the case of Croatia, rural development policy is a mechanism for the Management of the rural landscape, with a legal basis in the Rulebook. Paying Agency for Agriculture, Fisheries and Rural Development (PAAFRD) implements and controls certain objectives, using the prescribed measures as a management tool. Within Rural, the development policy from 2014-2020 (Hadelan et al., 2016), the building of terraces is considered a non-productive investment related to environmental conservation. Investment implies (1) raising a terrace on an earlier terraced plot, which requires reconstruction of supporting walls and (2) raising a terrace on a new land plot, which requires the mechanical puncture of former forest and pasture lands on slopes, with the performance of drywall pods and the formation of wide sloping terraces similar to traditional terraces on colonial surfaces.

DISCUSSION

Research done within the area of Dubrovačko Primorje showed that terraced landscapes are a feature of the landscape that clearly developed alongside and closely connected to the natural character of the area. Relief and pedology were very important factors for their development deriving different forms of terraces. This investigation showed that division of semi-regular terraces, which can be longitudinal – tight, medium and wide, as well as short and wide. This division cannot be connected to other types of explored classifications suggested by other authors because the size of the explored area is smaller. Therefore, classification of Andlar and Aničić (2017) in this research area showed only two types of terraces: irregular-pattern terraced landscapes (most represented) and pocket-pattern terraced landscapes (a very small percentage) discovered within the site. Similar results were found in the Grove and Rackham (2003) classification that gave us only two types of structures (steep terraces and terraced field). That is why they were not usable for micro-scale. Therefore, this study has further developed a division of terraced landscapes, using micro-units. Relief character defined the structure of the terraces. They are mostly curvilinear, following the form of the slope and its tightness is dependent upon it. Tighter terraces are the steepest with the greatest lack of soil. Flat surfaces are the widest terraces with a thicker layer of soil.

Natural research aspects of terraces have brought knowledge of other values besides their significant causal connection to the natural conditions with their development; they have ecological significance within the area. They have an anti-erosion function and prevent landslides, which is a very important aspect of understanding their values in the mitigating

climate change issues recently emphasised. Besides this, the coastal southern part of the explored area is covered with terraces that are a part of Natura 2000 and therefore have an even greater ecological impact. As a Green infrastructure plan is in development by the government of the town of Dubrovnik, their inclusion in it is very important, so that they capture the important ecological roles in the space (they are a habitat for many species and act as a connectivity element).

Exploration of historical development showed that the research area was a place where human settlements existed since ancient times. The exact point of development historically of specific dry stone wall terraces cannot be estimated without further multi-disciplinary investigation but probably the majority of the structures were developed during the Dubrovnik Republic, at the end of fifteenth century and in the nineteenth century period when this area was a lively space in the background of the town of Dubrovnik (in the Austro-Hungarian period). Their value should then not only be considered for their visual appearance, which clearly marks explored landscape, but also embraced as a part of the cultural and historical heritage, containing knowledge about the human communities that built them.

Exploration of their changes within cross time research showed positive trends in the revitalisation of terraced landscapes. Research done from twenty different examples showed that around 70% of terraced surfaces were abandoned, while 10 years later in 2012, their revitalisation was much more visible, due to the fact that there were more, around 45% of which are agriculturally productive. Research indicated that the most endangered are the very thin terraces located on the higher altitudes and on the steepest slopes of the hills. This condition is connected to their lack of accessibility and shallower soil. Other classified terraced landscapes have shown a positive revitalisation trend. This is a very positive process that is connected to the revitalisation of olive trees rather than to viticulture. This can be linked to the economic profit from the increase in price of olive oil, and a less complicated process of production, but also given the fact that this area is under the administration of the town of Dubrovnik, which has invested into road infrastructure in the more remote areas, as well as demographic structure (in 2002 there were more older inhabitants than in 2012 due to the spread of young families to cheaper living areas). This caused very visible changes in the landscape. But these structures are still not very well comprehended in all aspects. Croatian legislation offers some sort of possibility of protection, but this is mainly oriented towards the very specific areas that might be found within the explored area (for example the exceptional rural area of the village of Ljubač) but does not offer an overall approach which is necessary in order to achieve the holistic development of the entire

area. As there are many aspects to their value, terraced landscapes must be catalogued, characterised and evaluated. This will then form a base for their revitalisation and future development. Their potential is huge and without an understanding of their importance they can easily be erased due to the trend in development of new areas for tourism and housing. The global economic crisis slowed an intensive development of settlements within the coastal zone, but this pressure was lower on terraced landscapes, and this trend can easily be changed. Therefore, they must be recognised as a valuable spatial element. This is problematic in the Croatian situation where lack of legislative protection was discovered.

CONCLUSIONS

Terraced landscapes are a feature of the Mediterranean basin; whose recognisable structure characterises the Mediterranean region. Croatia has not yet made a national landscape character assessment and therefore these structures are under threat of new construction development. As these spaces are usually distributed along the coastline, which is under developmental pressure, they have become endangered. Terraced landscapes are the most represented dry stone wall

structures in the area of Dubrovačko Primorje. Therefore, they are a part of the local identity and can be considered as spatial *genius loci*. Besides their visual and agricultural value, they have huge social, historical, cultural and ecological value and therefore can be an example of rural development as its resource. They must be considered an element of sustainable development and something that can be passed on to future generations. Existing Croatian legal protection is not very forward orientated in the recognition of these landscape features; therefore they are under threat in certain regions that are under the pressure of construction development. The Dubrovačko Primorje region has seen positive trends in the recultivation of terraced spaces as investigation has shown positive revitalisation processes of the terraces. This is due to the fact that road infrastructure has been developed and there is still not a large amount of pressure of development caused by the spreading of villages. This is connected to the global economic crisis that emerged in last ten years and consequently slowed development of housing areas. As terraced landscapes are placed mostly within the coastal zone, they can become endangered elements of the landscape in the future. Therefore, their recognition is crucial for protection with regards to these various aspects of their value.

TERASIRANA KRAJINA KOT DEL DUBROVNIŠKE REGIONALNE IDENTITETE: RAZISKAVA REGIJE DUBROVNIŠKEGA PRIMORJA TEKOM ČASA (REPUBLIKA HRVAŠKA)

Ines HRDALO

Univerza v Zagrebu, Fakulteta za kmetijstvo, Svetosimunska 25, 10000 Zagreb, Hrvaška
e-mail: ihrdalo@agr.hr

Anita TROJANOVIC

STUDIO LANDA d.o.o., Dr. Ante Starčevića 17, 20000 Dubrovnik, Hrvaška
e-mail: anita.trojanovic@gmail.com

Dora TOMIĆ RELJIĆ

Univerza v Zagrebu, Fakulteta za kmetijstvo, Svetosimunska 25, 10000 Zagreb, Hrvaška
e-mail: dtomic@agr.hr

POVZETEK

Terasirane krajine so del identitete mediteranske regije na Hrvaškem in so prepoznane kot kulturna dediščina. Zelo hiter turistični razvoj povzroča veliko težav, ki se v krajini odražajo v izginevanju prostorskih značilnosti terasirane krajine. Do tega pojava na Hrvaškem prihaja zaradi pomanjkanja orodij za zaščito prostorskih elementov terasirane krajine in ozaveščenosti o vrednotah terasirane krajine v lokalnih skupnostih. Zato je glavni cilj pričujoče raziskave osredotočen na spremembe terasiranih krajin skozi čas. Prvo raziskovanje terasirane krajine na območju dubrovniškega primorja je potekalo v letih 2001 in 2002. Primerjalne analize te študije s sedanjim stanjem so pokazale, da imajo, kljub revitalizaciji območij, ki so bližje obalnemu prostoru, prostori s terasami višjo raven zapuščenosti in uničenja. Raziskavo smo sklenili z nizom različnih zaključkov večinoma povezanih s socialnimi vidiki, saj je zavest o prostorskih vrednotah v lokalnih skupnostih ključnega pomena za njegovo preživetje.

Ključne besede: kmetijske terase, terasirana krajina, sredozemsko območje, Dubrovniško Primorje, hrvaške suhozidne strukture

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Andlar, G. (2012): Outstanding Cultural Landscapes of the Croatian Adriatic. Doctoral dissertation. Zagreb, Faculty of Agriculture, University of Zagreb.

Andlar, G., Šrainer, F. & A. Trojanović (2017): The Classification of Mediterranean Terraced Landscape – The Case of Adriatic Croatia. *Acta Geographica Slovenica*, 57, 2, 111–129.

Andlar, G. & B. Aničić (2017): Multi-Method Approaches to Cultural Landscape Assessment Croatia. In: Fairclough, G., Sarlöv Herlin, I. & C. Swanwick (eds.): *Routledge Handbook of Landscape Character Assessment: Current Approaches to Characterisation and Assessment*. Oxford, Routledge, 90–104.

Aničić, B. & D. Perica (2003): Structural Features of Cultural Landscape in the Karst Area. *Acta Carsologica* 32, 1, 173–188.

Ažman Momirski, L. & T. Berčić (2007): Terraced Areas in Goriška Brda. Firenze, Milano, Architettura del paesaggio.

Ažman Momirski, L. & D. Kladnik (2008): Agricultural Production: Terraced Landscapes in Slovenia. In: Ažman Momirski, L. & B. Černič Mali (eds.): *Living Terraced Landscapes: Perspectives and Strategies to Revitalise the Abandoned Regions*. Ljubljana, Faculty of Architecture.

Ažman Momirski, L. & D. Kladnik (2009): Terraced Landscapes in Slovenia. *Acta Geographica Slovenica* 49, 1, 7–37.

Ažman Momirski, L. (2015): History, Culture and Current State of Terraced Landscapes in the Gorizia Hills, Slovenia. In: Tillmann, H. J. & M. Bueno de Mesquita (eds.): *II Congreso Internacional de Terrazas: encuentro de culturas y saberes de terrazas del mundo*, Cusco, mayo de 2014, (Ecología y desarrollo, 6015). Cusco, CBC; Lima, JICA, 255–264.

Ažman Momirski, L. & D. Kladnik (2015): The Terraced Landscapes in the Brkini Hills (Terasirana pokrajina v Brkinih). *Acta geographica Slovenica*, 55, 1, 29–58.

Ažman Momirski, L. & T. Berčić (2016): Ignored Regions: Slovenian Terraced Landscapes. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 3, 399–418.

Bognar, A. (1999): Geomorfološka regionalizacija Hrvatske. *Acta geographica Croatica*, 34, 7–26.

Belec, B. (1968): Ljutomersko-Ormoške gorice. Maribor, Založba Obzorja.

Bračić, V. (1967): Vinorodne Haloze. Maribor, Založba Obzorja.

Borovičkić, M. (2008): Takale: barbarsko – praputnjaški prezidi. *Etnološka istraživanja*, 12 / 13, 47–54.

Buble, S. (2009): Agrarni krajolik otoka Visa: problematika očuvanja suhozidnog krajolika. Destinacija čežnje, lokacije samoće: uvidi u kulturu i razvojne mogućnosti hrvatskih otoka. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, biblioteka Nova etnografija, Hrvatsko etnološko društvo, 283–290.

Chemin, A. & M. Varotto (2008): Le "masiere" del Canale di Brenta. *ALPTER Atlas*, 97–101, http://www.osservatorio-canaledibrenta.it/IMG/pdf/Pages_from_ALPTER_Atlas_ITA_small.pdf (last access: 15. 7. 2018).

Statut grada Dubrovnika (1990): Karlovac, Historijski arhiv.

Dubić, S. (1978): Poljoprivreda Jugoslavije između dva rata. Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja, 61–62, 140–149.

Drobnjak, V. (1990): Fizičnogeografski pomen kulturnih terasa. *Primorje Zbornik*, 15. zborovanje slovenskih geografov. Portorož, 139–142.

Dramstadt W. E., Olson D. J. & R. T. T. Forman (1996): *Landscape Ecology Principles in Landscape Architecture and Land-use Planning*. Washington DC, Inland Press.

European Commision (2018): The EU Strategy on Green Infrastructure. http://ec.europa.eu/environment/nature/ecosystems/strategy/index_en.htm (last access: 10. 6. 2018).

Filipčić, A. (1998): Climatic Regionalisation of Croatia According to W. Köppen for the Standard Period 1961–1990 in Relation to the Period 1931–1960. *Acta geographica Croatica*, 33, 1, 7–15.

Freudenreich, A. (1962): Narodi gradin a ogoljenom Krasu. Zagreb/Beograd, Savezni institut za zaštitu spomenika culture.

Glavina, F. (2008): Dingač – dokumenti, tradicija, predaja. Dingač, priča o velikom vinu. Zagreb, Golden marketing / Tehnička knjiga.

Grove A. T. & O. Rackham (2003): *The Nature of Mediterranean Europe. An Ecological History*. London, Yale University Press.

Gams I. (1991): A Contribution to the Knowledge of the Pattern of Walls in the Mediterranean Karst. A Case Study on the N. Island Hvar, Yugoslavia. Karst and Men. Proceedings of the International Symposium on Human Influence in Karst. 76–88.

Gruić, N. (1994): Vrijeme ladanja: Gučetićev Ijetnikovac u Trstenom: (1494.–1502.). Dubrovnik: časopis za književnost, nauku i umjetnost, 5, 4, 79–102.

Hadelan, L. (2016): Studija kalkulacija troškova iz tipa operacije 4.4.1. „Neproizvodna ulaganja vezana uz očuvanje okoliša“ iz Programa ruralnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje 2014.–2020., <https://ruralnirazvoj.hr/files/documents/Program-ruralnog-razvoja-Republike-Hrvatske-za-razdoblje-2014.-2020.-ver.-5.3.pdf> (last access: 10. 6. 2018).

Hrdalo, I. (2008): The Typology of the Agricultural Landscape of Dubrovačko primorje as a Basis for Directing Development. *Central European Agriculture Journal*, 9, 1, 77–94.

Hughes, D. J. (2005): *The Mediterranean: an Environment History*. Santa Barbara, ABC-CLIO.

Kale, J. (2006): Kamen po kamen – krajolik. *Hrvatska revija – obnovljeni tečaj*, 6–2.

Kale, J. (2008): Kulturni krajolik otoka Rave. Zadar, Zbornik radova otoka Rava.

Kale, J. (2010): Prijedlog modela inventarizacije suhozida. Prostor, 18, 2.

Kulušić, S. (1999): Tipska obilježja gradnje "u suho" na kršu Hrvatskog primorja. Hrvatski geografski glasnik, 61, 53–83.

Kulušić, S. (2006): Knjiga o Kornatima. Murter, Murterski zbor.

Kladnik, D., Perko, D., Ciglič, R. & M. Geršič (eds.) (2016): Terasirane pokrajine. Ljubljana, Založba ZRC.

Kladnik, D. (1990): Možnosti intenziviranja rabe kulturnih teras. Primorje Zbornik, 15. zborovanje slovenskih geografov. Portorož, 143–150.

Lavorel, S., Grigulis, K., McIntyre, S., Nick S.G. Williams, Garden, D., Dorrough, J., Berman, S., Quétier, F., Thébault, A. & A. Bonis (2008): Assessing Functional Diversity in the Field – Methodology Matters! Functional Ecology, 22, 0, 134–147.

Likar, D. (2017): An Architectural and Urban-planning Perspective on Cultivated Terraces in Northern Istria. Annales, Series Historia et Sociologia, 27, 1, 131–146.

Ložić, S., Radoš, D., Šiljeg, A. & K. Krklec (2013): Geomorfometrijske značajke s šireg područja Velog Rata i njihov utjecaj na tradicionalni kulturni krajobraz suhozida. Veli Rat, Zadar, Sveučilište u Zadru.

Malić, N. (1988): Zemljiste i poljoprivreda. Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja, 99–100, 77–88.

Nodari, M. (2017): Izmjene i dopune prostornog plana Dubrovačko neretvanske županije, Povijesni prikaz. Dubrovnik.

Price, S. & L. Nixon (2005): Ancient Greek Agricultural Terraces: Evidence from Texts and Archeological Survey. American Journal of Archaeology, 109, 4, 1–30.

Plut, D. (1977): Preobrazba geografskega okolja v koprskem primorju: II. faza (analiza prostorskih komponent in poglavitnih negativnih vplivov na življensko okolje). Ljubljana, RSS.

Petit, C., Konold, W. & F. Höchtl (2012): Historic Terraced Vineyards: Impressive Witnesses of Vernacular Architecture. Landscape History, 33, 1, 5–28.

Petrić, N. (2008): Spomenici Velog Grabljia. Hvar, Matica hrvatska Hvar.

Spaziente, A., Rega, C. & M. Carbone (2013): Spatial Analysis of Agri-environmental Measures for the SEA of Rural Development Programmes. Scienze Regionali, 12, 2, 93–116.

Regulation (EU) No 1306/2013. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:32013R1306>.

Roller, D. (1957): Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII stoljeća do XVI stoljeća. Grada za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 5, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Slapšak, B., Erič, M., Mušić, B. & D. Plevnik (1998): Landscape Structure Survey in the Chora of Pharos. Ancient Landscape and Rural Structures. COST Action G2. Ljubljana, 81–93.

Šmid Hribar, M., Geršič, M., Pipan, P., Repolusk, P., Tiran, J., Topole, M. & R. Ciglič (2017): Cultivated Terraces in Slovenian Landscapes. Acta geographica Slovenica, 57, 2, 83–97.

Tilmann, H. J. & M. A. Salas (2016): The Mountain/Coastal Sea Farmers and the Stone Walls of the Terraces Resist the Threats to Terraced Landscapes and Cultures: ITLA – The International Terraced Landscapes Alliance. Annales, Series Historia et Sociologia, 26, 3, 375–388.

Trojanović, A. (2015): Interpretacija kulturnog krajobraza Konavala. Završni rad. Zagreb, Faculty of agriculture, University of Zagreb.

Tarolli, P., Preti, F. & N. Romano (2014): Terraced Landscapes: From an Old Best Practice to a Potential Hazard for Soil Degradation Due to Land Abandonment. Anthropocene, 6, 10–25.

Titl, J. (1965): Socialnogeografski problemi na koprskem podeželju. Koper, Založba Lipa.

Tudor, A. (2004): Ladanjska izgradnja i formiranje agrarnog krajolika – primjeri zapadnog dijela otoka Hvara. Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti.

Zaninović, M. (1997): Grčka podjela zemljišta na otoku Visu. Opuscula Archaeologica, radovi Arheološkog zavoda, 21, 1, 77–84.

Zaninović, M. (2002): Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli. In: Cambi, N., Čače, S. & B. Kirigin (eds.): Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana: zbornik radova sa znanstvenog skupa = Greek Influence along the East Adriatic Coast: Proceedings of the International Conference. Split, Književni krug, 261–287.

Zupančič, D. (2010): Vidoviči in kultura oblikovanja prostora. AR: Arhitektura, raziskave/Architecture.research I, 10, 1, 28–37.

received: 2017-09-24

DOI 10.19233/ASHS.2019.10

POVIJESNI PRIKAZ UZGOJA I ZAŠTITE UKRASNIH PTICA U ŠIBENIKU TIJEKOM 20. STOLJEĆA

*Boris DORBIĆ*Veleučilište "Marko Marulić" u Kninu, Odjel poljoprivrede krša, Petra Krešimira IV. 30, 22300 Knin, Hrvatska
e-mail: bdorbic@veleknin.hr*Milivoj BLAŽEVIĆ*8. dalmatinske udarne brigade 20, 22000 Šibenik, Hrvatska
e-mail: milivoj.blazevic@gmail.com**IZVLEČEK**

V delu se podaja zgodovinski prikaz vzreje in zaščite okrasnih ptic in perutnine v Šibeniku v 20. stoletju. Pri pisaju so bile uporabljene različne znanstvene metode: indukcija in dedukcija, analiza in sinteza, kompilacija in ustna pričevanja ljubiteljev ptic. Ohranjanje ptic evropske favne v Šibeniku je bilo vedno del dalmatinske trivialne mestne tradicije. V začetku osemdesetih let je bilo ustanovljeno Društvo za vzrejo in varstvo ptic Šibenik. Organizirane so bile številne klubske razstave, promovira se moderno vzrejo in zaščito ptic v naravi. Tako je ornitokultura v primerjavi s prejšnjim obdobjem napredovala, vendar še vedno ni bila primerljiva z državami, ki so v tem obziru prednjačile (Italija, Francija, Belgija). Šibenski rejci so v glavnem gojili barvne kanarčke in z njimi dosegali pomembne rezultate. Ugotavljamo, da je bila Splitska ornitologija v 80.-ih i 90.-ih letih 20. stoletja bolj razvita kot Šibeniška. V začetku 90.-ih let 20. stoletja se je okrepila zavest o zaščiti ptic evropske favne, katere temelji so bili podani že v obdobju avstrijske uprave v drugi polovici 19. stoletja.

Ključne besede: Šibenik, zgodovinski pregled, vzreja, zaščita, okrasne ptice in perutnina

RASSEGNA STORICA DELL'ALLEVAMENTO E DELLA PROTEZIONE DI UCCELLI ORNAMENTALI A SEBENICO DURANTE IL XX SECOLO

SINTESI

L'articolo fornisce una prospettiva storica dell'allevamento e della protezione degli uccelli ornamentali e del pollame a Sebenico durante il XX secolo. Nella stesura sono stati usati diversi metodi scientifici: induzione e deduzione, analisi e sintesi, compilazione e narrazioni orali da parte degli ammiratori di uccelli. L'allevamento di uccelli appartenenti alla fauna europea a Sebenico faceva sempre parte della tradizione dalmata triviale urbana. Agli inizi degli anni Ottanta è stata fondata la «Società per l'allevamento e la protezione di uccelli Sebenico». Vennero organizzate numerose mostre del club, promuovendo l'allevamento moderno e la protezione degli uccelli e del loro habitat. In tal modo, rispetto al periodo precedente, l'ornitologia era riuscita a progredire, sebbene non in maniera ancora comparabile con i paesi dominanti a tale riguardo (Italia, Francia, Belgio). Gli allevatori di Sebenico principalmente allevavano canarini di colori diversi ottenendo risultati ammirevoli. Si può giungere alla conclusione che l'ornitologia spalatina durante gli anni Ottanta e Novanta era più sviluppata di quella a Sebenico. Agli inizi degli anni Novanta venne anche sensibilizzata l'opinione pubblica sulla protezione degli uccelli della fauna europea, le cui fondamenta sono state costituite durante l'amministrazione austriaca nella seconda metà del IX secolo.

Parole chiave: Sebenico, rassegna storica, allevamento, protezione, uccelli ornamentali e pollame

UVOD

Već se odavno u ljudi razvila ljubav prema pticama, zato ptice u raznim oblicima susrećemo i u mitovima i legendama mnogih starih naroda (Krnčević i Krnčević, 2012). One su privlačile mnoge ljubitelje. Ornitofili, od grč. *Ornis*, *ornithos*=ptica i *philein*=ljubiti su zacijelo bili pravi uzgajatelji ptica, za razliku od ornikultora, od lat. *Cultor*=uzgajatelj, uzgajivača. Pticama se bave i ornitolozi, od grč. *logos*=riječ, nauka, koji ih proučavaju (Lozovina, 2002).¹

Pokušaj osnivanja tzv. Muzeja prirode pada u 1827.–1828. godinu. Šibenski prirodoslovac dr. Roberto Vissiani, autor poznate knjige *Flora Dalmatica* i liječnik Vincenzo Giadorou nisu imali za tu namjeru dovoljno političkih i finansijskih poticaja u svojoj sredini. Prirodoslovni muzej u Šibeniku svečano je otvoren 3. travnja 1927. godine inicijativom šibenskog lovačkog društva i uz pomoć Gradske poglavarske. Općinska uprava je tom prigodom dala tiskati i posebni proglašenje da građanstvo te je istaknula dužnosti grada u podizanju kulturnih ustanova. Ujedno je pozivano pučanstvo sa svojim prilozima materijalno pripomogne budući rad muzeja. U prigodnom govoru gosp. Marko Kožul je u ime grada zahvalio gosp. Mihovilu Dulčiću na zalaganju oko muzeja. Na kraju svečanosti Dulčić je održao stručno predavanje za prisutno građanstvo.²

Uzgoj i prodaja golubova te sokola u Šibeniku, Skradinu i okolnim mjestima vezuje se uz građanske obitelji. U razdoblju francuske uprave 1806.–1813. godine. Navedene su vrste ptica korištene u lokalnom prometu slanja poruka.³ U razdoblju austrijske uprave tijekom 19. stoljeća u više navrata bilo je pokušaja da se temeljem zakonskih uredbi reguliraju pravilnici i postupci u vezi ptičjeg fonda, a u okviru naredbi o zaštiti voda. Golu-

barstvo je u Šibeniku tijekom 20. stoljeća bilo slabo razvijeno. Golubovi su se sporadično i rijetko uzgajali za let tzv. golubovi pismonoše (bijeli, plavi, kovani, crveni itd.) i u Šibeniku nije postojalo društvo za njihov uzgoj. Također nije postojao ni povećani interes za uzgoj sitne ukrasne peradi. Golubarstvo i uzgoj ukrasne peradi je bio više razvijen na području sjeverne Hrvatske, Slavonije, Bosne i Hercegovine (Banja Luka), Srbije, Mađarske, Italije, Njemačke itd.⁴

Značajni aspekti modernizma u civilnom životu građa ogledali su se u prihvatanju recentnih pojava raznog domaćeg i razbibrige pa je i interes za ornitokulturu i držanje ptica od početka 20. stoljeća bio naglašen.⁵

Svjetovnije i brojnije držanje te uzgajanje ostalih ptica, a posebno kanarinaca u Šibeniku započinje u prvim desetljećima 20. stoljeća. Tadašnje nepovoljne gospodarske političke prilike i Svjetska gospodarska kriza 1929. godine nisu građanima omogućavale ozbiljnije držanje i uzgajanje sobnih ptica. Ornitokultura Šibenika je razvijana usporedno s talijanskim, prije svega zbog sugrađana talijanske nacionalnosti, a i pomorskih veza s prekomorskim Italijom.⁶

Uzgajivači i ljubitelji ptica su bile osobe većeg društvenog statusa, liječnici,⁷ profesori, obrtnici itd. Neki od njih, posebno potomci talijanskih doseljenika u Dalmaciji ptice su uzgajali u lijepo uređenim vrtnim voljeraima i okućnicama uređenim u klasičnom talijanskom romantičkom stilu. Ljubitelji su kao i danas držali ptice europske faune (gardeline, verdune, frizele i lugarine)⁸. Uglavnom su ih lovili na lijepak ili u ornitološke mreže. Danas su mnoge europske ptice dovedene na granicu opstanka. Ugrožene su negativnim ljudskim aktivnostima, širenjem naselja i prometnica, isušivanjem močvara, primjenom agrokemikalija⁹ itd. (Tutman, 1998).

Masovniji i organizirani početak uzgoja kanari-

1 Ne može se reći da je donedavan lov na ptice bio nezabranjivan i da su do sadašnjih zakona i konvencija ptice ptice bile u nemilosti. Ptičari želanduri od uccellatura, pokr. Ozellanda=lov ptica lovili su određene malobrojne vrste ptica strepeći od mogućih sankcija. Dr. sc. Lozovina ističe da uzgajatelju u lovnu skladno zakonu treba omogućiti da pribave po kojim uzgojni primjerak, a u navedeno bi trebalo uključiti sve instance pa čak i društva koja bi trebala djelovati i na selekciji (Lozovina, 2002).

2 Rukopis don. Krste Stošića N/13, str 2. Muzej grada Šibenika.: Oko 400 primjeraka lokalne flore i faune postavljeno je u dvorani muzeja u tadašnjoj ulici Nikole Tavelića, u starom dijelu grada. Lovačko društvo nije dobivalo dovoljno sredstava za rad muzeja te je 1937. godine većinu eksponata poklonilo šibenskoj gimnaziji, koja je tada preselila u novo izgradenu zgradu. Tada je formiran kabinet flore i faune. U njemu je bilo raznih prepariranih primjeraka životinja i ptica (sokol, orao, svraka, gavran, labud, kos, manje ptice, kamenjarke i dr.). Raznih veličina i boja. Postavljene su u nekoliko ostakljenih ormara. Ta je zbirka dugo godina sve do kraja 20. stoljeća služila u radu biološke grupe, koja je bila jedna od najaktivnijih u toj srednjoj školi. Dugogodišnji voditeljica navedene grupe je bila prof. biologije Mira Lambaša.

3 Blažević, M: Razni materijali iz šibenske povijesti.

4 Početkom 20. st. u razdoblju između 1900–1910. godine se javlja uzgoj ukrasne peradi i golubova kako među šibenskim građanstvom tako i u obližnjim mjestima, Vodice, Tijesno i Murter (DAŠI, ZP).

5 Baš u vrijeme kada je grad dobio i nekoliko kulturnih i sportskih društava (Pjevačko društvo Kolo, Filharmonično-dramaturško društvo, Društvo sokolske omladine i dr.).

6 Prema kazivanjima Dorbić, J. (2012): »Berto Zamalli je živio u šibenskoj Kalelardi te je uzgajao crvene lipokromske kanarince. U hranu im je dodavao mljevenu crvenu papriku i mrkvu. Prostor u kojem je držao ptice za rijetke posjetitelje je u ondašnje vrijeme bio impresivan. Ptice bi nabavljao preko poznanika iz Italije«.

7 Možemo izdvajati dr. Dulčića koji je bio veliki ljubitelj ptica pjevica, a posebno je volio držati lugarine (*Carduelis spinus*), kao i nastavnička engleskog jezika Krstu Mršu iz Mandaline koji je također bio ljubitelj kanarinaca i europskih pjevica. Mrša je bio prstenovač ptica pri Hrvatskom ornitološkom savezu. U starijem životnom razdoblju se zanimalo za ornitološke toponime.

8 U Šibeniku se češljugar (*Carduelis carduelis* L.) naziva gardelin ili rjeđe grdelin, zelendor (*Carduelis chloris* L.) verdun, žutarica (*Serinus serinus* L.) frizelin ili frizelin, čižak (*Carduelis spinus* L.), obična zeba (*Fringilla coelebs* L.) finka ili zeba (*Fringilla coelebs* L.) itd.

9 Više u: Znaor, 1996.

naca i drugih sobnih ptica u Šibeniku započinje 60-ih godina 20. stoljeća, a vrhunac postiže 80-ih godina. U Dalmaciji, posebno u Zadru i Splitu ozbiljniji uzgoj ukrasnih ptica započinje nešto ranije. Oko 1970. godine se oformljuju i prva ornitološka društva, koja su svojim članovima pomagala u nabavci ptica, hrane, znanja o nasljeđivanju i lječenju ptica. U Šibeniku se početkom 80-ih godina osniva Društvo za uzgoj ptica „Šibenik“. Gotovo svake subote 80-ih godina 20. stoljeća neki su užgajivači (Milić, Bračić i dr.) na šibenskoj tržnici prodavali ptice (papige tigrice, nimfe, kanarince i australske zebice). Ovo nikada nije bila dohodovna grana animalnih znanosti kao što je to bio slučaj u susjednoj Italiji, Belgiji, Francuskoj, Nizozemskoj, Njemačkoj. U navedenim zemljama su se užgajale sve vrste ukrasnih ptica. Užgajivači su ptice prodavali, direktno u suvremenim užgajalištima, sajmovima ili izložbama. Italija se ipak može izdvojiti kao najjača ornitofilska europska zemlja. Navedeno se ogleda u ornitofilskoj tradiciji, brojnim regionalnim klupskim organizacijama, razvijenoj ornitokulturi i pratećoj industriji te izložbenim rezultatima. Ne smiju se zanemariti niti druge susjedne zemlje. U susjednoj Mađarskoj su se ptice u većini slučajeva užgajale za ostvarenje zarade, a manje u svrhu natjecateljskog hedonizma. U Mađarskoj je to zanimanje bilo izrazito dohodovno jer su ptičari žitarice za hranidbu ptica bile manje skupe u odnosu na neke druge susjedne zemlje. Mađarska ornitokultura se uglavnom temeljila na komercijalnom uzgoju i prodaji egzotičnih ptica i papiga.¹⁰

Prodaja i uzgoj ukrasnih ptica u Šibeniku naglo se smanjila početkom 90-ih godina zbog ratnih zbivanja, pada platežne sposobnosti građana, a skraćuje se i raspoloživo vrijeme za hobističke aktivnosti.

MATERIJALI I METODE

U radu su se kao primarni izvori podataka koristile različite znanstvene metode: indukcije i dedukcije, analize i sinteze, komplikacije, povijesna metoda (arhivski podaci i memoari pojedinaca), metoda opažanja i intervju s ljubiteljima i užgajivačima ptica s područja grada Šibenika, Zadra, Splita, Dubrovnika, R. Hrvatske,

Bosne i Hercegovine, R. Slovenije, R. Njemačke i drugih susjednih zemalja. Od sekundarnih izvora korišteni su različiti stručni i znanstveno-popularni časopisi, knjige te stručni i znanstveni radovi.

UKRASNE PTICE I KANARINCI – UZGOJ I DRŽANJE

Ozbiljniji počeci uzgoja kanarinaca u Šibeniku datiraju od 60-ih godina 20. stoljeća.¹¹ Prije su se kanarinci užgajali tek sporadično s pticama europske faune.¹² Tadašnji kanarinci su bili izvan ocjenskih standarda (ne-definiranih oblika ili nepotpunog pjeva). U to za ljudе „oskudno“ vrijeme ptice su užgajali bogatiji stanovnici grada, inženjeri, obrtnici i profesori. Ptice su se loville u prirodi: gardelini (*Carduelis carduelis* L.), verduni (*Carduelis chloris* L.), frizeli (*Serinus serinus* L.), faganelli (*Carduelis canabina* L.) i lugarini (*Carduelis spinus* L.). U tom periodu od starijih ptičara mogu se izdvojiti: Giulio Ivančević, Ratko Pilić, Branko Jurišić, Šime Krnčević, Marko Ivančević, Nedjelko Milić, Marinko Vrčić i dr. Kanarince su međusobno razmjenjivali, kupovali u većim gradovima, Splitu ili Zadru. Na Splitskoj „pjaci“ su se tada prodavale ptice, kanarinci i „divljaci“¹³ pa su i šibenski ptičari subotom odlazili do navedene tržnice da upotpune svoje jato ili naprsto da razgledaju ptice koje su bile na prodaji. Tada nije bilo balkona ili verande u Šibeniku na kojoj nije gardelin (*Carduelis carduelis* L.) vizjavao, verdun (*Carduelis chloris* L.) zviždao i „strilavao“ ili frizelin (*Serinus serinus* L.) frigao. U briačnici gosp. Ostojića svakodnevno su tiho pjevali „salonski“ malino kanarinci.¹⁴

Za usporedbu s ostalim mediteranskim gradovima u Dubrovniku je prvi užgajivač kanarinaca bio dominikanac fra. Vice Domić koji je iza Prvog svjetskog rata u samostanu počeo s uzgojem kanarinaca. Uzgajao je žute „kapičare“, koje je dobivao iz Italije. Kanarince je prodavao i novac ulagao za nabavu ptičje hrane. 70-ih godina 20. stoljeća ptičari su se znali okupljati i u radnji dubrovačkog urara Pepa Luciona koji je stanovao u predjelu Sv. Marije. On je užgajao žute i zelene kanarince. Posebno se divio probranim pjevačima koje je vješao na zid radnje sa strane Straduna (Greguš, 1999).

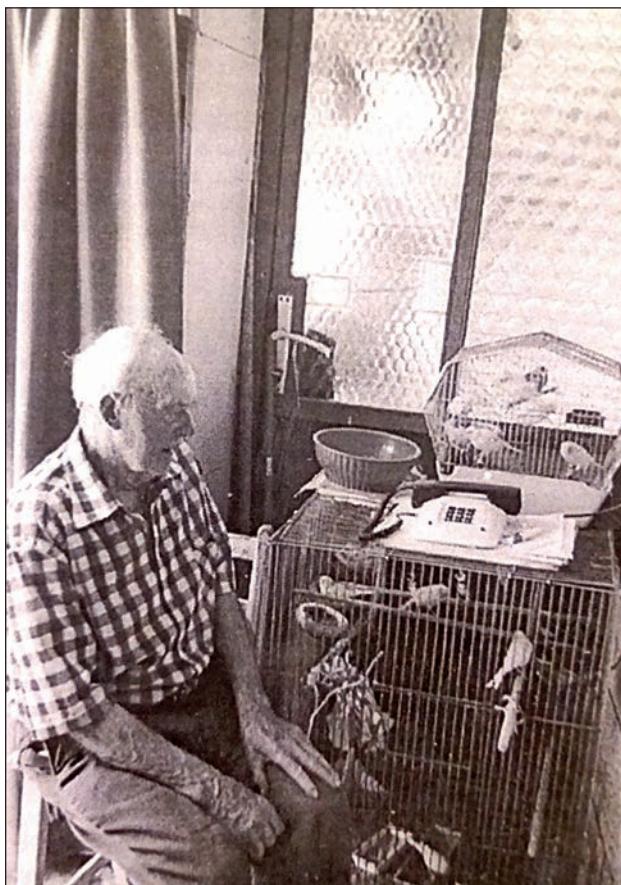
10 Kazivanja međunarodnog ornitološkog szca gosp. Igora Martona iz Bilja kod Osijeka.

11 »Kanarinci spadaju u rod *Fringillidae*, red pjevica *Passeriformes*. Stručno se naziva *Serinus canaria*. Najблиži srodnik mu je naša žutarica (*Serinus serinus*) koja nastanjuje područje čitave Europe. Prvobitna domovina divljeg kanarinca bili su otoci Tenerife, Gran Canaria, Gomera, La Palma, Fero, Madeira i dio Azorskih otoka. Boja divljeg kanarinca nije naročito atraktivna. Mužjak je svijetložutozelen, a ženka ima manje intezivne boje od mužjaka« (Matošić, 2004, 9). U 16. stoljeću su prenijeti u Europu, gdje su se dalje kultivirali. Danas imamo različite pasmine kanarinaca (glavne skupine boja, stas i pjev) koje se znatno razlikuju od svog atavističkog pretka (Matošić, 2004).

12 Tako Travica (2003) u ornitolokulturnom časopisu Batuda navodi da je početkom 1970-ih u Zadru lov ptica bila sasvim ubičajena stvar. Jata ptica su brojila na stotine primjeraka ptica. Nije trebalo daleko ići od grada. Lovilo se po periferiji između kuća, po gradskoj rivi i iskopinama pokraj Sv. Donata.

13 U narodnom govoru šibenskih ptičara „divljaci“ su europske pjevice.

14 Posebna pasmina kanarinaca izvježbana da pjeva točno određene ture pjeva, među kojima su neke kitice naslijedene i od pjeva Velikog slavuva (*Luscinia sp.*). Interesantno je da im se pjev može ocjenjivati pojedinačno ili u kolekcijama po četiri pjevača, gdje sve individue moraju harmonično pjevati u jedan glas. Odgoj im je relativno komplikiran jer nakon osamostaljivanja od roditelja mlada ptica zahtjeva specifičnu ishranu i uvježbavanje pjeva. U Šibeniku je jedino gosp. Željko Protega užgajao ovu pasminu kanarinaca, a sporadično su se za njih zanimali Tonći Perić iz Rogoznice, Vlado Antunac, Ivica Ivić i dr. Kako su ove ptice bile slične lipokromskim kanarincima neki su ih ptičari s njima parili, pa bi katkad znali dobiti i kojeg šarenog mladunca, jer su malinski kanarinci bili genetski nosioci melanina.

Slika 1: Pok. Milan Bulimbašić iz Brača sa svojim pticama (Izvor: L. B., 1998, 7). Pok. Milan je bio otac poznatog međunarodnog ornitološkog suca i uzgajivača ptica stasa Sinaja Bulimbašića.

Literaturni podaci o uzgoju i držanju ptica na splitskom području su vrlo šturi. Tako gosp. Milan Bulimbašić navodi da je još 1925. godine držao gardeline na Braču koje je hranio oskudnom hranom, s prosom i malo zelenja (Slike 1. i 2.). S prvim parom kanarinaca se susreo 1928. godine, „kapičarima“ 1938. godine, a 1971. godine je bio i jedan od osnivatelja prvog splitskog ornitološkog društva (L. B., 1998).

U svrhu korelacije šibenskog uzgoja ptica tadašnjeg vremena s drugim susjednim ornitokulturama i ornitolifljima dobivamo iz intervjuja s poznatim uzgajivačima ptica. Na području Banja Luke suvremeni uzgoj ptica započeo je već 1965. godine. Uzgajivač Stefan Heinrich je bio začetnik uzgoja različitih vrsta kvalitetnih ptica koje je donosio iz razvijenih ornitokulturnih središta (Njemačka, Nizozemska, Belgija itd.). Od 70-ih godina 20. stoljeća kako nam kaziva zadarski uzgajivač kanarinaca Enver Alidžanović (2018), a tadašnji član ornitokultурne udruge iz Banja Luke koji dalje navodi da je njihova ornitokultura za tadašnje razdoblje bila veoma razvijenija i to u pogledu kvalitete ptica u odnosu na

Slika 2: Različite pasmine kanarinaca stasa (Foto: Boris Dorbić, 2018).

druge susjedne zemlje (Slovenija, Makedonija, Rumunjska itd.) i gradove (npr. Šibenik, Dubrovnik, Sarajevo, Mostar itd.). U društvu su imali preko 100 uzgajivača ptica, peradi i zečeva, a na izložbama i preko 1000 izložbenih eksponata ukrasnih ptica. Od kanarinaca su bili najzastupljeniji lipokromski kanarinci, a kasnije (krajem 70-ih godina-20. stoljeća) su se počele uzgajati i druge pasmine kanarinaca (opali, izabele, Njemački s kukmom itd.). Kaziva nam da su ih na državnim izložbama tijekom 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća u stopu pratili i stalni konkurentni bili ornitološke udruge iz Novog Sada, Beograda i Zagreba.

Još snažnije i razvijenije ornitokulture bile su u nama susjednim državama. Tako je prema kazivanjima dugo godišnjeg uzgajivača ukrasnih ptica iz München, gosp. Ivana Piližote (2018) njemačka ornitokultura 70-ih i 80-ih godina bila znatno naprednija i suvremenija od Jugoslavenske i zemalja istočnoga bloka. Svrstava se uz bok najrazvijenijim ornitokulturnim zemljama (Belgija, Nizozemska, Francuska i Italija). U samom Münchenu je tada bilo preko 10-tak društava za uzgoj i zaštitu ptica. Godišnje su se obvezatno organizirala društvena, regionalna i državna takmičenja. Regionalne izložbe su bile impresivne i s preko 2000 izložbenih ukrasnih ptica. Za izložbe i prodaju uzgajivači su najviše uzgajali razne pasmine kanarinaca. Osim izložbenih termina u jesen i zimu ptice su se prodavale i na raznim sajmištima i u drugim dijelovima godine (Wasseburg, Ebersberg itd.). U većini slučajeva njemačke uzgajivačnice su za tadašnje vrijeme bile suvremene urađene, a uzgajivači su posjedovali i lijepo oblikovane vanjske letarke za ptice.

Kao početak suvremene kanarino-kulture u Šibeniku mogu se označiti 70-e i 80-e godine prošlog stoljeća. Početkom 80-ih godina po inicijativi gosp. Vlade Antunca iz Šibenika osniva se Društvo za uzgoj i zaštitu ptica Šibenik, koje je tada brojilo 30-ak članova (uzgajivača i hobista). Uz dugogodišnjeg predsjednika Antunca aktivniji su članovi bili: Marica Baranović, Joško Dorbić, Zoran Rupić, Tomislav Nićić, Marinko Vrčić, Branko Jurišić, „Šoše“ Belamarić, Veli-

mir Slavica, Milan Škugor, Žarko Radovčić i dr.¹⁵ U Splitu se osnivačka skupština Ornitološke udruge Marjan održala 15. 4. 1982. godine. Tadašnji su članovi bili: Sinaj Bulimbašić, Duško Matošić, Nenad Vrandečić, Milan Bulimbašić, Ljubo Čulić, Nenad Valerijev i dr. U proteklih 20 godina splitsko ornitokulturno društvo je organiziralo veliki broj različitih izložbi. 1990. godine su organizirali Svjetsko ornitološko prvenstvo (Matošić, 2002). Oni su i potaknuli jači razvoj uzgoja kanarinaca i drugih ukrasnih ptica.¹⁶ Zahvaljujući predsjedniku društva Vladi Antuncu kvalitetne ptice iz drugih dijelova Hrvatske i ondašnje Jugoslavije. Antunac je kao vozač hitne pomoći sklapao poznanstva s mnogobrojnim ptičarima iz Rijeke, Zagreba, Osijeka itd. U tom razdoblju „starog“ ptičarstva uzgajivači su se međusobno intenzivno družili, šalili i nasmijavali. Nisu posjedovali veliko znanje o nasljeđivanju i uzgoju kanarinaca. Potrudili bi se djelomično poznavati nasljeđivanje jedne ili nekoliko pasmina ili vrsta koje su uzgajali. I u ornitofilijama susjednih gradova nije bila bolja situacija. Neki od ptičara su bili odveć tvrdo-

glavi u usvajanju novih saznanja, budući su odbijali spoznaje suvremenosti, a u stvari su u mnogo čemu griješili.¹⁷ U organizacijama Ornitološkog društva Šibenik održavale su se mnogobrojne klupske izložbe, koje bi u korelaciji s današnjim bile skromne i ameterski izvedene te nemjerljivo oskudnije od tadašnjih izrazito naprednijih europskih ornitokulturnih središta (Italija, Belgija, Nizozemska, Engleska, Španjolska, Njemačka).¹⁸ Prostori za izložbe su bili: u prostorijama Društva inženjera i tehničara, Crvenoga križa kod kina Tesle, na trgu Medulić, u staroj gradskoj jezgri Šibenika, u prostorijama današnje Turističke zajednice te u prostorijama tadašnjeg kina 20. aprila (danas kino Odeon). Ptice su prema pravilima Sudačke organizacije Jugoslavije i Com-a ocjenjivali uglavnom splitski suci: Sinaj Bulimbašić,¹⁹ Duško Matošić,²⁰ Nikola Nonković²¹ i dr.²² Članovi su bili dužni pokloniti po jednu pticu za izložbenu lutriju. Osim ptice djeca i posjetitelji mogli su dobiti i neku opremu za krletke i ptice. Posjeta je bilo dosta, a i građani su u to vrijeme bili više zainteresirani za uzgoj i držanje ptica.

¹⁵ Mogu se nabrojiti i neki od zaljubljenika u ptice, prvenstveno europske faune: Josip (Joka) Travčić, Tomislav (Toka) Travčić, Slavko Lambaša, Filip Ninić, Zvonimir (Zvone) Blažević, Mile Milaković, Ivan (Pipi) Piližota, Križan (Križo) Dorbić, pok. Šime Krnčević, Josip Rupić, pok. Drago Mazalin, Frane Štimac, pok. Martin Kedžo, Zdravko Pilić, Marko Čelebičanin, Zoran Guberina, Dinko Slavica, pok. Milan Škugor, pok. Milenko Polimac, pok. Ratko (Rato) Pilić, Zoran Samsa, Srećko Mičin, pok. Marko (Rudolfo-Valentino) Ivančević, pok. Nedjelko Milić, pok. Tomislav Bračić, pok. Velimir (Vele) Belamarić, pok. Branko Jurišić, pok. Zoran (Šija) Ilić, pok. Jakov (Vagon) Dulibić, Kažimir (Kažo) Ivančević, Pešo (Pere) Sikavica, Frane Štimac, Goran Dodig i dr. Blažević, M. Razni spisi iz povijesti Šibenika: S šibenskog predjela Gorica mogu se izdvojiti sljedeći ljubitelji ptica: Paško Zorić, Dane i Niko Blažević, Paško Maričić, pojedini Goričani bili su i golubari i sokolari, koja je tradicija u Šibeniku zabilježena još u 18. stoljeću. U Varošu su bili poznati sljedeći ptičari: Ante Gulin-Bigec, Stipe Brajković, Frane Belamarić i dr.

¹⁶ Kanarinci za uzgoj su se držali na različitim mjestima u kući (na balkonu, verandi, u dvorištu ispod skala, garaži, dnevnoj, pa čak i u spavaćoj sobi). Uglavnom bi uzgoj započinjao oko Sv. Josipa u ožujku. Ženke kanarinka bi se možda koji tjedan prije izdvojile u posebne krletke parilice s vanjskim ili unutarnjim gnijezdom. Kada bi počele u kljunu nositi djeliće vune ili stupe i polako slagati gnijezdo tada bi im se pridružio adekvatni mužjak. Ako bi sve dobro prošlo tijekom uzgoja znalo bi se u tri gnijezda dobiti i po 12-15 mlađih kanarinaca. Roditelji su mladunce osim zrnatom hranom hrаниli i jajčanom smjesom koja im je svakodnevno trebala biti na raspolaganju. Navedena hrana bi se pripremala na način da bi se u tvrdo skuhano i nakon toga izribanu jaje dodalo nekoliko žlica krušnih mrvica, petit keksa ili djeće hrane čokolino ili frutolino. Neki bi uzgajivači u tu smjesu dodali jednu izribanu mrkvu ili jabuku. Industrijska „meka hrana“ (vlažna ili suha) za kanarince kod nas se počela koristiti tek sredinom 90-ih godina 20. stoljeća. Mnogi su uzgajivači griješili prilikom uzgoja. Uglavnom nisu znali dobro pripremiti mužjake prije parenja, nisu odveć marili na čistoću pa su im se povremeno javljale i različite bolesti koje su znale uništiti i cijelo jato. Nadalje poneki su imali problema prilikom pripreme mlađih ptica za izložbu, nabavke kvalitetnih ptica itd. Neki od njih stečeno znanje nisu htjeli prenositi drugima.

¹⁷ Kazivanja Dorbić, J. 2017: »Ponekad su neki sudački autoriteti ptičarima uspjeli ukazati na probleme u uzgoju i nasljeđivanju kod ptica. Jednom prilikom je 1986. godine Društvo za uzgoj ptica „Stari grad“ iz Šibenika organiziralo je stručno predavanje o uzgoju, nasljeđivanju i ocjenjivanju ptica gdje su suci iz Splita govorili o navedenoj problematici i odgovarali na upite zainteresiranih ptičara«.

¹⁸ U Beču je prva izložba ptica održana 1878. godine u prostorijama C. K društva za Vrtlarstvo. I izložbe i ptice dijelile su se u više odjela. U jednu skupinu su spadale korisne žive ptice tj. perad, u drugu ukrasne, u treću preparirane kao i drugi preparati u svrhu znanstvene vrijednosti, treću skupinu su činile ornitološke knjige i Dr. Emil Holub izložio je 200 živih ptica s europskog i svjetskog areala. To je bio i jedan od najzanimljivijih odjeljaka izložbe. Interesantno je napomenuti da je bilo 921 ptičjih eksponata (Matošić, 2003).

¹⁹ Sinaj Bulimbašić rođen je 1945. godine u Selcima na otoku Braču. Bio je međunarodni ornitološki sudac i uzgajao je ptice stasa s kojima je osvajao zapažene rezultate. Jedan je od glavnih organizatora Svjetske ornitološke izložbe koja se održala u Splitu 1990. godine. Napisao je i nekoliko stručnih knjiga iz ornitokulture.

²⁰ Duško Matošić, dipl. ing. stroj. rođen je 1952. godine u Splitu. Sportskim uzgojem ptica se ozbiljnije počeo baviti od 1975. godine, premda je ljubav prema pticama razvio još u ranom djetinjstvu. Od tada sudjeluje na svim značajnim ornitološkim izložbama na kojima je s kanarincima stasa i papigama postizao odlične rezultate. Međunarodni je ornitološki sudac i bavi se stručnim radom na području ornitokulture. Bio je na čelnim funkcijama u Ornitoloskoj udruzi „Marjan“ iz Splita, Savezu ornitoloških društava Dalmacije i Zboru ornitoloških društava Hrvatske, bio je jedan od glavnih organizatora Svjetske ornitološke izložbe u Splitu, 1990 godine. Objavio je više stručnih knjiga o kanarincima i papigama te o ocjenjivanju ptica. Bio je glavni urednik časopisa Batuda i Nova Batuda. Svojim radom i djelovanjem značajno je pridonio razvoju suvremene i moderne Hrvatske ornitokulture.

²¹ Nikola Nonković rođen je 1937. godine u Zadru. Bio je međunarodni ornitološki sudac i uzgajivač kanarinaca boje s kojima je na izložbama postizao vrlo dobre rezultate. Ocjenjivao je na velikom broju izložbi različitog ranga. Posjedovao je solidno znanje o nasljeđivanju i ocjenjivanju ptica.

²² Ornitoloski suci su na izložbu dolazili dan nakon zaprimanja ptica uglavnom rano ujutro te započinjali s ocjenjivanjem ptica. Svaki sudac je imao svoj stol na koji su mu njegovi pripravnici ili članovi društva donosili ptice za ocjenjivanje. Ocjenjivali su ih po točno određenim stavkama (po pravilima C.O.M-a) kao npr. Boja, držanje, perje, kondicija, opći utisak itd. Nakon obavljenog ocjenjivanja članovi društva bi ih uglavnom počastili ručkom.

Slika 3: Članovi Društva za zaštitu i uzgoj ptica Šibenik, 1985. godine²⁴ (Foto: Vlado Antunac).

1986. godine u Šibeniku dolazi do osnivanja novog ornitološkog društva pod nazivom Društvo za uzgoj ptica „Stari grad“ osnovali su ga pojedini članovi iz stare udruge „Šibenik“ nezadovoljni radom i netransparentnošću djelovanja, koji su predvodili neki stariji članovi prethodnog društva. Udruga je osnovana u obiteljskoj kući gosp. Miljenka Šare u ranu jesen 1986. godine. Na osnivačkoj skupštini bili su prisutni: Ivica Ivić, Protega Željko Marica Baranović, Joško Dorbić, Joško Gojanović, Pešo Sikavica, Jakov Ramljak, Zoran Rupić, Ljubo Popović, Frane Štimac, Marko Ivančević, Ante Bulat, Ladislav Bojanić, Miljenko Šare, Boris Mudronja i dr. Oni su bili vrlo aktivni u svome djelovanju, organizirali su sastanke, izložbe, putovanja na Svjetske ornitološke izložbe itd (Slika 3). Uvidjevši da su bolji i efikasniji nakon nekog vremena počeli su im se pridruživati i članovi „starog“ ptičarskog društva „Šibenik“. Prilikom pristupanja u udrugu pristupnici su trebali napisati životopis s motivacijskim pismom.²³

U Zadru su na državnoj ornitološkoj izložbi 1987. godine članovi društva „Stari grad“ postigli zapažene rezultate. Tada se mogu izdvajati: Ivić Ivica, Zoran Rupić, Joško Dorbić, Ante Bulat, Ladislav Bojanić i dr. Gosp. Dorbić je primjerice u opalnim kanarincima osvojio 1, 2 i 3 mjesto. Gospoda Ivić i Bulat su tada postigli također značajne rezultate s kanarincima stasa, gđa. Marica Baranović s glosterima, Zoran Rupić s lipokromima itd. Bili su među četiri najjače udruge iz tadašnje S. R. Hrvatske, a društvo Marjan iz Splita je bilo prvo. Godine 1988. su na republičkoj izložbi u Dubrovniku također postigli zapažene rezultate. Šampion izložbe je bio „šafran“ žuti lipokrom kanarinac gosp. Ivica Ivića. 1989. godine u Osijeku na državnoj ornitološkoj izložbi društvo je bilo među prvih se-

Slika 4: Ocjenjivanje ptica (Matošić, 2011, 50).

dam ornitoloskih udruga u tadašnjoj S. R. Jugoslaviji. Istakli su se Ivica Ivić s lipokromskim kanarincima, lizardima i njemačkim s kukmom te Marica Baranović s veoma dobrim glosterskim kanarincima. Klupske izložbe su se održavale 2. 11. na dan oslobođenja grada Šibenika. (Slike 7 i 8).

Nakon 1990. godine u Šibeniku se smanjuje broj članova Društva za uzgoj i zaštitu ptica „Stari grad“ Šibenik. Navedenom pridonose i ratna zbivanja. Prva izložba nakon 1990. godine je organizirana 1994. godine u Društvu inženjera i tehničara (DIT). Kvaliteta ptica je stagnirala u odnosu na predratno razdoblje. Društvo je funkcionalo zahvaljujući entuzijazmu malobrojnih pojedinaca iz udruge. Tada su u predsjedništvu bili: Joško Dorbić, predsjednik, Vlade Antunac, tajnik, Marica Baranović, blagajnica., kasnije Željko Protega, predsjednik, Žarko Radović, tajnik i Marica Baranović, blagajnik. Sastanci članova udruge su bili dosta rijedi. Uglavnom su se svi okupljali u razdoblju pred organizaciju izložbi ptica. Društvo je na izložbama postizalo osrednje rezultate. Neki članovi su odlažili i na Svjetske ornitološke izložbe, npr. u talijanske Udine 1994. godine. Tom prilikom je predsjednik društva Joško Dorbić za svoje članove iz Udina pribavio izložbene ptice koje su trebale oplemeniti njihovo uzgojno jato. Od boljih uzbunjivača u tadašnjem razdoblju mogu se izdvojiti: Marica Baranović (kanarinci stasa), Vlado Antunac (kanarinci boje i stasa), Žarko Radović (kanarinci boje), Emil i Stipe Bačelić (kanarinci boje), Boris Mudronja (kanarinci boje) i dr. Zahvaljujući Savezu ornitoloških društava dalmacije iz Splita organizirane su regionalne izložbe, naručivani prstenovi, a tiskan je i ornitofilski časopis Batuda.

23 Posebno su se šalili s veterinarom Vrčićem koji im u početku nije htio dostaviti životopis. Znao im je reći „Šta će te vi „šmucige“ jedne meni doktoru naredivati da pišem životopis, bona neće te vi to doživiti“.

24 Na klupskoj izložbi Društva za zaštitu i uzgoj ptica Šibenik u domu JNA, 1985. godine, s lijeva na desno: Ljubo Popović, Zoran Rupić, Vlado Antunac, pok. vet. Marinko Vrčić (predsjednik društva), pok. Josip (Braco) Jurković, Ivica Ivić, Joško Dorbić s kćerkom Sanjom, Mile Šare, mr. sc. Danijel Mileta i pok. Krste Mrša. Prostor im je ustupio tadašnji načelnik doma JNA, major Marijan Špernjak, koji je bio ljubitelj ptica.

Slika 5: 79. Međunarodna izložba ptica-Reggio Emilia, Italija
(Foto: Boris Dorbić, 2018).

U dalnjem tekstu mogu se promotriti rezultati s 21. Otvorenog prvenstva Hrvatske u Dubrovniku 1997 godine.

Shodno tablici 1., po broju osvojenih medalja najuspješnije je bilo društvo iz Zagreba. Udruga za zaštitu i uzgoj ptica iz Šibenika zauzela je 6 mjesto. U pogledu osvojenih bodova najuspješnije je društvo bilo iz Sinja s osvojenih 69 bodova, Zagreb s 57 bodova, potom Šibenik s 55 boda, Osijek 54 boda i Rijeka s 50 bodova itd.

U Šibeniku je u siječnju 1999. godine organiziran 2. Ornitoloski kup Dalmacije. To je bila regionalna izložba dobre posjećenosti koja se održala u holu tehničke škole. Udruga je na toj izložbi po prvi put tiskala katalog s rezultatima natjecanja.

U radu će mo iznijeti i kratke biografije šibenskih ptičara²⁵ i to samo za „posebne“ pojedince koji su bili strastveni uzbudljivači i ljubitelji ptica.

O pok. Marinku Vrčiću postoji puno ptičarskih „štoria“ i anegdota, rođen je u prvoj polovici 20-ih godina 20. stoljeća. Po struci je bio doktor veterinarske medicine, a radio je u Šibenkinom meso-prometu te u Školi učenika za privredu (današnja Srednja strukovna škola) gdje je učenicima predavao predmet Stočarstvo. Neki ga ptičari nisu voljeli. U njegovim doktorskim tj. „ptičarskim ordinacijama“ bilo je zaista svega. Kako je bio druželjubiv i promoćuran znao je nabaviti svega, od razne hrane do ptica, u to vrijeme zaista rijetkih i kvalitetnih. Budući je imao velik broj raznolikog rasplodnog materijala nije se mogao kvalitetno posvetiti uzgoju i pripremi ptica za izložbe. Pok. Marinko je bio i strastveni ljubitelj ptica europske faune, posebno češljugara (*Carduelis carduelis* L.). Osim njih držao je i zelendure (*Carduelis chloris* L.) te manji broj čižaka (*Carduelis spinus* L.) i žutarica (*Serinus serinus* L.). Obavezno je ptice stavljao „u mrak“ za Sv. Josipa i va-

OCJENSKA LISTA		ŠIBENIK	
KANARINCI — BOJE		27.1.87.	
Izlagaju:	RUPID ZORAN	Broj kopriva:	604
Takmičenje:	ROS SRNT	Broj preseha:	140
Mjesto i datum:	OSIJEK 27.1.87	Ligotkom:	—
G.O.M.	II 3 6 B	Međanin:	36 27
Ključ:		Perje:	15 13
Primjedbe:		Veljedina:	10 10
Klase:	II	Oblik — izgled:	10 9
Organizator:	38	Držanje:	10 2
		Utisk:	3 3
		UKUPNO:	100 89
		SKLAD KOLEKCIJE (0 — 6)	
		SVEUKUPNO:	

Slika 6: Primjer tadašnje ocjenske liste (Foto: Zoran Ručić, 2017).

dio sredinom srpnja mjeseca. U staračkom razdoblju vid ga nije dobro služio pa bi s mlađim kolegama odlazio u lov na ptice. Do smrti je držao ptice, premda u znatno smanjenom obimu.

Pok. Ratko (Rato) Pilić, spličanin po rođenju, koji je bio zaneseni „grdelinaš“. ²⁶ Često je išao u lov na gardeline (*Carduelis carduelis* L.) javnim prijevozom budući nije imao položen vozački ispit. Bio je iznimno simpatičan i temperamentan. Gardeline (*Carduelis carduelis* L.) je držao u staroj kući u šibenskoj kalelargi. Znao je odabrati pravoga pjevača. U lov bi znao često otici s ptičarem Bračićem.

Pok. Nedjelko Milić rođen je u prvoj polovici 20-ih godina 20. stoljeća na području Splita. Po zanimanju je bio vatrogasac i živio je sa suprugom Andelkom u šibenskom plavom neboderu. Kako kažu kazivači „Čudan je bio taj dragi barba „Nediljko“, pomalo ne-povjerljiv, a onda opet simpatičan“. „Informacija o pticama puno, ali opet nešto nedostaje“. Volio je držati verdune (*Carduelis chloris* L.), te je smatrao da dobar pjevač mora biti zagasitog perja, zdepast s glavom poput kocke od šećera. U lov na ptice odlazio je svakodnevno i to većinom na Sv. Maru. Govorio je da „muć“ za verdune (*Carduelis chloris* L.) treba biti gust, visok i pun „baketina“. Držao je i 5-6 pari kanarinaca solidne kvalitete s kojima je na klupskim natjecanjima postizao zadovoljavajuće rezultate. U starijoj životnoj dobi je imao malo ptica, tek onoliko za svoj guš i veselje. Izradio je vlastite smjese zrnjevija za hranidbu pojedinih ptica koje su se pokazale dobre za verdune (*Carduelis chloris* L.) i faganele (*Carduelis cannabina* L.).

Marko Ivančević rođen je 1926. godine u Šibeniku. Za njega se može kazati da je cijeloga života najviše volio ptice europske faune, premda je tijekom 80 i 90-

25 Vidi i u Krnčević Rak, 2012, 35–40.

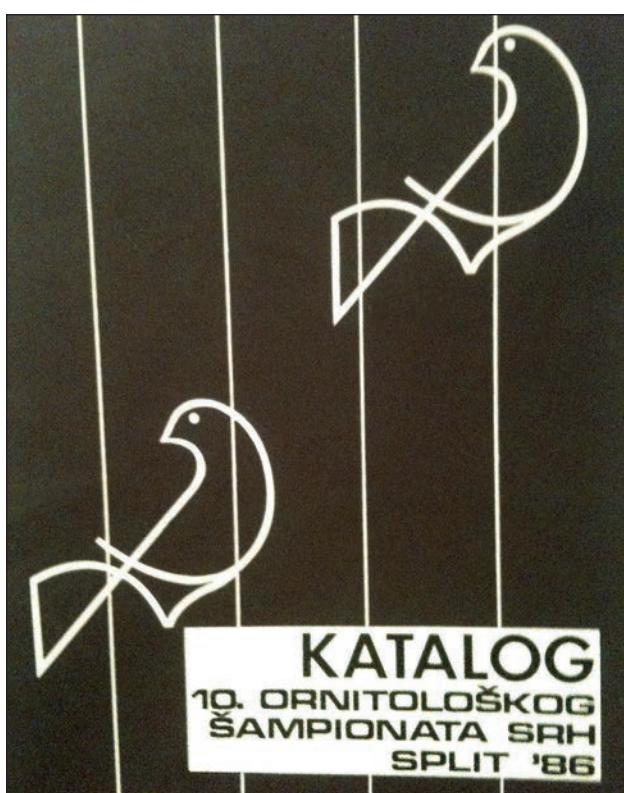
26 U Splitu i Sinju češljugara u narodu zovu grdelin, Dubrovniku staglin, Šibeniku gardelin, Rijeci i primorju grdelac, Zagrebu štiglec, češljugar, Osijeku i Slavoniji grdel, češljugar, štiglić, Bosni i Hercegovini štiglić itd.

Slika 7: Diplome, medalje i pehari s ornitoloških izložbi (Foto: Zoran Rupić, 2017).

Tablica 1: Plasman ornitoloških udruga prema osvojenim medaljama na 21. Otvorenom prvenstvu Hrvatske u Dubrovniku 1997 godine (Čubelić, 1998, 4).

Udruge	Zlatna medalja	Srebrna medalja	Brončana medalja
Zagreb	9	7	5
Split-Marjan	2	7	7
Sinj	8	7	6
Osijek	8	5	6
Rijeka	6	2	4
Šibenik	5	5	5
Dubrovnik	3	5	4
Pula	3	3	2
Sisak	2	4	3
Split-Zvončac	2	2	1
Rab	-	1	2
Vinkovci	-	-	2
Zadar	-	1	-
Nedelišće	-	1	-

Slika 8: Katalozi s izložbi u Splitu 1986. te Dubrovniku 1997. godine (Foto: Zoran Rupić, 2017).

ih godina 20. stoljeća uzgajao i kanarince s kojima na klupskim izložbama nije postizao značajnije rezultate. Za kanarince je znao kazati „*Šta će mi kanarini, nemoš ih prodati a ni darovat*“.

Gardeline (*Carduelis carduelis* L.) je poznavao,²⁷ lov, držanje i pjev, za to je sigurno bio jedan od najboljih u gradu. Nije inzistirao kao neki od njegovih kolega na besprijeckornom gardelinskom pjevu.²⁸ Volio je i faganele (*Carduelis cannabina* L.), za koje je znao reći da imaju najljepšu pjesmu. Za frizela (*Serinus serinus* L.) je govorio da je on kapelnik koji predvodi druge ptice na pjev. Jednom zgodom mi je Marko Ivančević (2008) pričao da je odgojio mlađe od kukmaste ševe (*Galerida cristata* L.) te ih s gardelinom (*Carduelis carduelis* L.) učio njegovom pjevu.²⁹ Bio je pravi ptičar staroga kova u uzgoju i držanju pa su samo pojedini ptičari (popustljivi i strpljivi) mogli ostati s njim u dobrim odnosima.

Pok. Marica Baranović je rođena 1927. godine u Labinu (Općina Prgomet). Završila je šibensku gimnaziju te je do mirovine radila u računovodstvu Izgradnje. Nije imala djece te je nakon suprugove smrti naslijedila ptice koje je otada zavoljela i počela uzgajati. Imala je osrednje ptičarsko „znanje“ stečeno iskustvom. Bila je donekle ptičar starog kova. Uglavnom je držala i uzgajala kanarince pasmine Gloster s kojima je postizala zapaženije rezultate. Neke ptice povremeno je nabavljala iz Njemačke, preko ptičara „Smoje“. Dugi niz godina je obnašala blagajničke i administrativne poslove u društvu „Stari grad“.

Pok. Tomislav Ninić je rođen u prvoj polovici 30-ih godina 20. stoljeća u Šibeniku. Ptice je volio od djetinjstva, najprije europske pjevice, a poslije i kanarince. Više je volio i držao ptice europske faune, mada je znao uzgojiti i izložiti i po kojeg kvalitetnog kanarinca. Često se družio s Brankom Filipovićem Grčićem koji je također bio strasni ljubitelj i uzgajivač ptica europske faune.

Pok. Tomislav Bračić, zvani Muto je bio gluhonijema osoba, te je na „mote“ oponašao izgled ptice, a prema intenzitetu otvaranja kljuna ukazivao bi na kvalitetu pjeva (kanarinčevog ili od europske pjevice). Svoje kolege ptičare bi znao okarakterizirati prema njihovom zanimanju:

²⁷ „Zanimljivo je da se među starijim uzgajateljima još i danas prepirčavaju pjevne osobine nekadašnjih češljugara s Marjana. Bio je to i sada najomiljeniji pjev tim zaljubljenicima u marjansku pjesmu: „visli, visli, visli... vi-ziiu“. Radilo se o čistom i pravilnom neprekidnom slijedu istih strofa što može djelovati i jednolično, ali se moraju priznati snaga, čistoća i pravilnost pjeva. Nažalost, talijanskim bombardiranjem Splita u travnju 1941. godine nestalo je, kažu, tih češljugara, odnosno takve pjesme. Ljubitelji tog pjeva neprekidno traže češljugara s takvom pjesmom pa su spremni za njega platiti i nevjerojatne iznose (Lozovina, 1999, 9).“

²⁸ »Najčešće se njegova glasanja razvrstavaju u dvije različite skupine: Prva je pravi i istinski pjev u kojem češljugar ispušta uzastopno seriju nota, vrlo često različitog tipa, skladno ih uklapajući tako da formiraju prepoznatljiv slijed. Tako ponekad, npr. slijedu nota koje bi se mogle onomatopejzirati kao Visli, vislo, visli češljugar dodaje jedan oduženi završni vi-ziiu. Za ovu pravu rasprjevanost u nekim se krajevinama kaže da češljugar bati pa se negovo batenje ili bolje i češće batuda različito vrjednuje. Ne uzima se u obzir samo tonalitet nego i visina, jačina, boja i trajanje zvuka posebno cijeneći ritmičku i melodijsku organizaciju pjesme. Druga skupina obuhvaća brojne glasovne izražajnosti koje su kratkotrajne, a ne baš uvijek i ugodne. Tako se najčešće u jatu, ali i u malobrojnoj skupini, javljaju jednim učestalom, ne baš glasnim onomatopejziranim ci-pi, ci-pi-pi. Slično se glasaju i u letu, ali i pri skakutanju po granama i grančicama stabala i po raznom korovskom bilju tražeći jelo« (Lozovina, 1999, 8).

²⁹ Autor teksta je zabilježio i kazivanje od pok. Marka Ivančevića (2008): »Pratili smo sa dvogledom na Žitniču di u žitu iz zraka pada kalandron (*Galerida cristata* L.) i onda kad smo to vidili brzo smo otišli pokupili mlađe, ako se već nisu prije negdi razbijali, a ako jesu vrag bi ih moga uvatit po šenici. Mlađe san od nekih 7-8 dana ranija sa crvima, to su bili oni gambari koje san zna skupit ispod golubova, kada je kod njih bilo športko i ne čistu se misecima u golubari. Kasnije san in dava tiće rane i voća svakakvoga. Kad su narasli i opernatili stavija bi ih kod gardelina (*Carduelis carduelis* L.) da slušaju pismu.«

nju: Bračić bi često znao i prodavati ptice na šibenskoj gradskoj tržnici. Postoji anegdota da je bojao vrapce te ih prodavao pod kanarince. Bio je pravi „ordinal“ među ptičarima i istinski ljubitelj grada i šibenskih tradicija.

Velimir (Vele) Slavica je živio u šibenskom predgrađu Varoš. Uzgajao je kanarince i ptice europske faune. Uzgajao je lipokromske i melaninske kanarince s kojima je postizao dobre rezultate. Ptice je prestao izlagati na izložbama početkom 90-ih godina 20. stoljeća.

Pok. Ladislav Bojanović, rođen 40-ih godina 20. stoljeća radio je kao mehaničar u Krkinoj pekari. Uzgajao je kanarince boje i papige. Posebno je volio kanarince na crvenoj osnovi s kojima je postizao i solidne rezultate na klupskim i većim izložbama. Takoder je volio držati i divlje ptice. Za društvo je povremeno nabavljao sjemensku hranu i preparate za karotiniranje (bojanje) ptica. Ptice je prodavao na raznim sajmištima i uzgajao ih je do pred smrt.

Žarko Radovčić je rođen u prvoj polovici 50-ih godina 20. stoljeća. Od ranog djetinjstva držao je i uzgajao europske pjevice i kanarince. Volio se povremeno družiti i sa nekim starijim ptičarima, posebno Vrčićem, Milićem, Bračićem i dr. Kasnije se intenzivnije družio s mesarom Mišom Jurišićem i Tomislavom Bračićem. Znao je povremeno uzgojiti lijepu primjerku lipokromskih kanarinaca i njemačkih s kukmom. Držao je gardeline, verdune i frizeline (*Serinus serinus* L.). Nakon 2000. godine izgubio je interes za držanjem i uzgojem ptica.

Ivica Ivić rođen je 1953. godine. Uzgajao je kanarince stasa u koje je dosta ulagao i s kojima je postizao izvrsne rezultate. U novoformiranim društvima obnasio je čelne dužnosti. Početkom 90-ih godina 20. stoljeća prestaje s uzgojem ptica, a nedugo zatim odlazi živjeti u Njemačku.

Joško Dorbić rođen je 1957. godine u Šibeniku. Od malih nogu je volio ptice i prirodu. Već u osnovnoj školi počeo je držati i uzgajati razne ukrasne ptice. Sa starijim ptičarima bi često odlazio u lov te je od njih dobio i prve kanarince za uzgoj. Postizao je vrlo dobre rezultate u uzgoju jer je bio izrazito zainteresiran za uzgoj i selekciju, a kasnije je nabavljao i kvalitetne ptice od dobrih uzgajivača. Uvijek su ga zanimale i ptice pjevice (gar-

delini i verduni), Početkom 80-ih godina 20. stoljeća je s kolegom Ivom Šantićem³⁰ u sklopu Hrvatskog ornitološkog saveza prstenovao ptice na različitim ornitološkim lokalitetima. Držao je i golubove pismoneže s kojima je postizao odlične rezultate.

Zoran Rupić rođen je 1958. godine u Šibeniku. Uzgajao je lipokromske kanarince vrlo dobre kvalitete. Na klupskim izložbama je postizao zapažene rezultate. Znao je dobro formirati uzgojne parove i procijeniti izložbenu vrijednost dobivenih ptica. Bio je vješt u izradi krletki i druge opreme za ptice što mu je pružalo osobito zadovoljstvo.

PTICE EUROPSKE FAUNE-DRŽANJE I UZGOJ

Držanje divljih ptica u Šibeniku oduvijek je bilo dio dalmatinske trivijalne gradske tradicije. Najviše su se uzgajali češljugari (Slika 9)³¹ (gardelin), pa zelenduri³² (slika 10), čiči³³ (lugarini), jurčice³⁴ (faganeli) i žutarice³⁵ (frizeli). Nije bilo gradskog balkona niti zida „s brukvom“ gdje u „rečami“ nije pjevao „gardelin, frizel, verdun ili faganel“. O češljugarima, držanju i lovu mnogo je priča i anegdota.

Uzgoj ptica europske faune u kućnim uvjetima započeo je krajem 90-ih godina. Ptičari su znali reći da je uzgoj jednog para češljugara moguć u volijerama veličine balkona s gusto zasađenim zelenilom i drugim imitacijama prirodnih uvjeta u kojima ta vrsta obitava. Češljugar kao skitalica obitava na području Europe i Azije, gnijezdi se na visočijim listopadnim ili zimzelenim stablima. Simbol je našeg Mediterana, a njegov zvonki pjev u ljetnim mjesecima odzvanja u sparnom morskom zraku. Jedan mi je stariji ptičar proljetos spomenuo da je u gradskim sredinama Šibenika sve manje pjevica, a samim tim i gardelina (*Carduelis carduelis* L.).³⁶ Spominje da su im vrane (*Corvus* sp.) sve mlade pojele. Rekao mi je da se čak za isto obratio i šibenskom gradonačelniku dr. Buriću. Uzgoj garde-

lina (*Carduelis carduelis* L.) moguć je i na način da se njegova jaja podmeću pod kanarinku koja ih onda otahrani kao i vlastite mladunce. Na takav su način neki ptičari pokušavali odgojiti tj. selekcionirati iste. Jedan mi je ptičar davno pričao da su mu prijatelji znali donijeti grdelinova (*Carduelis carduelis* L.) jaja s šibenske Srime, ali da su izleženi mladi vrlo brzo ugibali. On nije znao razlog zbog čega se to dogodilo, a nije se ni želio upuštati u tu problematiku. U većini slučajeva im nije uspijevalo jer nisu znali da minimalno 4-5 dana mladunci češljugara (*Carduelis carduelis* L.) zahtijevaju ishranu s hranom životinjskog podrijetla (različiti crvi, mravlja jaja, ličinke različitih kukaca, pužići, kukci itd.).

Pok Marici Baranović je uspjelo uzgojiti dva mlađa češljugara (*Carduelis carduelis* L.), koje joj je nečak kao ptice od nekih sedam dana donio jer su ispalili iz gnijezda. Od tog češljugara dobila je tijekom godina desetak lijepih križanaca s bakrenim kanarinkama, a pjevu ih je učila na način da im je u prostoriji bez drugih ptica puštala snimljeni češljugarov (*Carduelis carduelis* L.) pjev na kasetofonu. Poslije se došlo do spoznaja da ako mlađi ne jedu animalnu hranu, ne dobiju potrebnii imunitet koji im je potreban da se obrane od različitih parazitskih i bakterijskih bolesti koji se javljaju u kaveznom uzgoju. Jedna od takovih bolesti je kokcidioza ili u narodu zvana „Bubak“.³⁷ Slična situacija je bila i s uzgojem zelendura (*Carduelis chloris* L.) i faganeli (*Carduelis cannabina* L.). Nešto lakši uzgoj je bio kod čičaka (*Carduelis spinus* L.) i frzelina (*Serinus serinus* L.) koji su po prirodi prilično mirnije ptice. Nedjelko Milić mi je 90-ih godina 20. stoljeća pričao da je na Sv. Ani znao pratiti u koje čemprese slijecu zelenduri (*Carduelis chloris* L.), te potom uzimati njihova jaja penjajući se na stabla visine preko 20 metara.

Jaja bi nježno odložio u metalnu kutiju i obavio s vatom od pamuka. Onda bi ih podbacio pod kana-

³⁰ Kazivanje J. Dorbića (2017): Ivo Šantić iz Šibenika, ljubitelj i prstenovač ptica, koji je bio vrlo potkovani sa znanjem iz Ornitolologije. Na terenu je vršio mjerjenja ptica i biometrijske analize. 80-ih godina 20. stoljeća uzgajao je zimovke (*Pyrrhula pyrrhula* L.) (u vrtnim volijerama, kada je za druge to bilo nezamislivo. Svakodnevno ih je snimao s aparatom i bilježio njihovo ponašanje).

³¹ *Carduelis carduelis* L. – češljugar, gardelin, šibenčanima najdraži, kako stasom tako i glasom.

³² *Carduelis chloris* L. – zelendor, verdun, zelene boje i žutih prsa, držali su ga radi „zviždanja i strilavanja dok piva“.

³³ *Carduelis spinus* L. – čičak, lugarin, „Zelene boje s crnim podbratkom i „tašelon“ na glavi, simpatičnoga pjeva“.

³⁴ *Carduelis canabina* L. – jurčica, faganel, „Smede obojan tić s tamno-crvenim „tašelom“ na čelu i prsim, lipo piva“.

³⁵ *Serinus serinus* L. – žutarica, frizel, zelene boje. „Friga dok piva.“

³⁶ Po kazivanju Dorbića (2017): »Gardelini bi se u gradu na poljani i to na onim velikim bristima do ceste pojavili u trećem mjesecu, kada bi oni propupali i pomalo cvitavali. Tada bi se znalo skupit nas par tičara i slušati njihovo čitanje (ci-ci-cipli, ti-ti) i tuču (trrr-trššš) visoko na stablima. Uvik ih je bilo 10-15, a nekada i priko 20 komada. Verduna je bilo svugdi di je bilo cimpreža i bora. Posebno na fortici, na groblju Sv. Ane. Frizeli su najviše volili borovinu, prije bi cili grad u proliće zvrčija od njihove pisme. Faganeli bi se najviše kotili u smrčkama, bilo ih je dosta na brdu priko Rokića drage«. U blizini poljane od 1896. godine nalazi se i gradski perivoj Roberta Viansiana koji je bio odlično stanište za neke europske pjevice (Više u Dorbić i Temim, 2016 i DAŠI, Zbirka Hortikultura (ZH). Urbani okoliš za ptice započinje krajobraznim uređenjem Šibenika i okoline nakon II. svjetskog rata. »Najviše se radilo na pošumljavanju i podizanju novih pejsažnih površina u okviru novo izgrađenih stambenih zgrada na istočnim dijelovima grada« (Dorbić i Temim, 2015, 638). Više o pošumljavanju Šibenika i okoline u DAŠI, Zbirka Šumarstvo.

³⁷ „Bubak“ po dalmatinski ili kokcidioza ili sušica (Coccidiosis)-Ako bi bila akutna tada za ptice ne bi bilo spasa, umrle bi vrlo brzo za nekoliko dana. A ako je akutna tada bi potrajala i po mjesec, dva. Ptičari bi ju liječili na sebi svojstven način s različitim humanim antibioticima, čiji bi prah zahvaćali na „vrh noža“ i razrijedili s vodom u pojilici. Postojali su i lijekovi za ptice protiv kokcidioze, kao što je bio npr. Sulfadimidon.

rinku, za koju je znao da je dobra i brižna majka.³⁸ Uglavnom su to bile one s „mačicom“ na tijelu ili van standardne norme za izložbene kanarince. Nije htio na gnijezdu uhvatiti jednog od roditelja, jer mi je kazao da oni znaju često od žalosti i uginuti ili ako prežive tada budu izrazito nemirni u kavezu što se ptičarima nikada nije sviđalo. Mnogi su uzgajivači europske ptice puštali u prirodu ako bi se one tijekom uzgoja razbolile. Vjerovali su da će se možda neka od njih pomoći različitim prirodnim tvari u uvjetima nove prilagodbe i izlječiti. Znali su da je za takve ptice pogodan zeleni kostriš, čaj od šipurka pasje ruže, koprive ili koromača. Mijenjanje podnica i posipanje s morskim pijeskom pogodno je djelovalo na divlje ptice. Takoder su od značaja bili vitaminii, minerali i kvalitetna hrana. U nedostatku iste ptičari su znali nabaviti i onu lošu, pa čak i prosijavati pojedenu i punu izmesta.

U Šibeniku se dosta u razdoblju nakon 1980. godine baštardiralo tj. uzgajali su se križanci između kanarinca, kao domestificirane vrste s nekim predstavnikom divlje ptice. Uglavnom su to bili češljugar (*Carduelis carduelis* L.),³⁹ zelenduri (*Carduelis chloris* L.), žutarice (*Serinus serinus* L.) i čičci (*Carduelis spinus* L.). Nije se pridavalo velike pozornosti vanjskom izgledu ženke kanarinca. Za ovu namjenu izdvajane su ptice van standarda, krupnije ili dosta sitnije građe. Preferirale su se ptice svjetlijih nijansi ili crvene (tada narančaste) boje. Nije se koristila obrnuta kombinacija češljugarka x mužjak kanarinac (suvišno) jer bi tada bila potrebna velika volijera.

Budući se navedene vrste u prirodi ne bi nikada sparile osim u područjima gdje se njihovi areali preklapaju⁴⁰ tako je ova metoda u kućnim uvjetima uvijek bila problematična, a u većini slučajeva i bezuspješna. Pojedini ptičari nisu se htjeli pozabaviti s kompleksnošću problema, a nedostajalo je i znanja te finansijskih sredstava. Danas je navedeno modernim uzgajivačima postala rutina, a postižu se rezultati koji bi u tadašnjem razdoblju bili dio sna. Upornijima bi i uspijevalo dobiti po kojeg križanca, uglavnom ako bi par dobro pripremili. Znali bi ih držati u većoj krletci s pregradom koju bi povremeno otklanjali. Pok. Gosp.

Polimac je znao „namnožiti“ različite križance, dajući uzgojnim parovima hranu bogate proteinima, šećerima i mastima: med, pinjole, bademe, orahe i sl. Inače je taj gospodin svoju tehnologiju bastardiranja tajio kao specifičnu metodu. Upornost u ishrani i odabir mirnijih divljih ptica je vjerojatno bio ključ njegovog uspjeha.

Ostale pjevice bi rjeđe sparivali s kanarincima i tu su najviše uspjeha imali s žutaricom (*Serinus serinus* L.) i čičkom (*Carduelis spinus* L.). Ostale pjevice su se manje uzgajale i držale. Uglavnom je to bio slavuj (*Luscinia* sp.), ptica koja jede crve brašnare i sezonsko voće. U Šibeniku su ga držali malobrojni. Držao se u krletkama osrednje veličine, čija je gornja strana zamijenjena s platnom budući da slavuj (*Luscinia* sp.) ima snažni odraz od kavezne štapice i može ozlijediti glavu. On se na jasen uglavnom puštao na slobodu jer je tada nedostajalo živih crva brašnara te preko jeseni i zime ne bi pjevao. Znale su se držati i obične zebe (*Fringilla coelebs* Vigors), tzv. finka,⁴¹ koja je bila česta tijekom zime u vrtovima i okućnicama i hvatale su se na različitu hranu ili mrvljeni kruh. Isti slučaj je bio i s batokljunima (*Coccothraustes coccothraustes* L.) kojeg su znali uhvatiti u 11 mjesecu u unutrašnjem dijelu županije. Uglavnom su posjećivali stabla koštele, čije bi tvrde koštice mljeli sa tvrdim kljunom. Ove lijepe ptice su se znale pojaviti i u Šibeniku tijekom jačih zima, posebno u siječnju ili veljači.⁴² Zimovke (*Pyrrhula pyrrhula* L.) su se malo držale, uglavnom ako su nekom poklonjene iz sjevernijih dijelova Hrvatske ili tadašnje Jugoslavije i to u volijerama s divljim pticama ili kanarincima. Kod nas su se uglavnom uzgajale ptice pjeva, a ne izgleda kao što su ove potonje.

Jednom zgodom mi je pok. Marko Ivančević pričao kako bi znao uhvatiti pun „kebun“⁴³ čičaka i da su tijekom lova u njemu oni lagano pjevali što nije slučaj s drugim divljim pticama.

Uzgajivači iz Hrvatske su osvajali medalje na svjetskim prvenstvima i najvećim međunarodnim izložbama. Za istaknuti je Spiličanina Željka Čudinu s najteže dobivenim hibridima češljugara i obične zebe, Žitnika sa spolno vezanim hibridima jurčice (*Carduelis cannabina*

38 Pok. K. Kurtović iz Solina mi je jednom zgodom pričao kako je pratio u divljini gardelinove (*Carduelis carduelis* L.) ptiće u gnijezdu i 12 dan prije nego što će izletiti iz gnijezda premjestio ih je u malu zakamufliranu krletku na mjesto gnijezda. Majka ih je instinkтивno nastavila i dalje hraniti, a on ih je 30 dan odnio u svoje uzgajalište.

39 »Grdelinu moj lipi: Grdelinu moj lipi, ne gnjizdiš se više, U lipoti čempresa i bora, Ne maze te više, Ni sunca, ni zvizde, ni zora, Ne pozdravlja te više, Oblak, vjetar i kiša, jer slobode više nimaš, Privaria te čovik, I na baketinu te uvati. A virova si mu ka mater svom ditetu. Sad u čibi od tuge kapotaješ, Sad u čibi od tuge zapivat nemoreš. Sad u čibi od tuge zapivat nemoreš. Sve bi da prijatelju mali Da ti mogu slobodu poklonit, Sve bi da, Da mi na ponistru sletiš, Da me pismom svojom budиш, Da mi pismom svojom dušu ličiš, Sve bi da grdelinu moj lipi« (Filipić, 2009, 4).

40 Kazivanja Vučemilo, 2012: »Ponekad su poznati slučajevi da se u gnijezdu češljugara pronađe jedan mladunac križanac, čiji je otac žutarica (*Serinus serinus* L.).«

41 Kazivanja Milić, N. (2007): »Ptičarima je poznata i „Sjeverna finka“ (*Fringilla montifringilla* L.), koju su nazivali „Ruska finka“. Ona bi u naše krajeve dolazila za vrijeme izrazito hladnih zima. Često su bile prstenovane s prstenima iz sjevernih europskih zemalja. Prilično je plaha i u zarobljeništvu, a pjev joj nije osobito lijep niti melodičan.«

42 Jednom zgodom mi je pok. prof. Krste Mrša, 2000. godine pričao da je 80-ih. godina za vrijeme jakih zima znao vidjeti ispod koštela (*Celtis australis* L.) na Krvavicama (istočni predio Šibenika) manje jato batokljuna (*Coccothraustes coccothraustes* L.).

43 Transportna krletka za ptice.

Slika 9: Češljugar (Wikimedia Commons).

L.) i kanarinke. U Šibeniku tijekom 70-ih, 80-ih i 90. godina 20. stoljeća., proizvodili su se križanci češljugara (*Carduelis carduelis* L.), zelendura (*Carduelis chloris* L.), žutarice (*Serinus serinus* L.) i čička (*Carduelis spinus* L.) koji uglavnom zbog neprikladne obojenosti nisu imali visoke izložbene vrijednosti, što potvrđuje i statistika s izložbi tijekom 90-ih godina 20. stoljeća.

Iz tablice 2. je vidljivo da je najveći broj izloženih ptica i uzgajivača hibrida i europske faune bio na izložbi u Dubrovniku 1997. godine.

LOV I ZAŠTITA PTICA

Tradicija lova na divlje ptice pjevice⁴⁴ u Šibeniku traje stoljećima, još za vremena Mletačke republike. Poznata je činjenica da su romanski narodi (Talijani, Francuzi i Španjolci) veliki ljubitelji pjevica. Kod nas je lov na europske pjevice zabranjen, a u Španjolskoj se dozvoljava ulov određenog broja ptica uzgajivačima.⁴⁵

⁴⁴ Više o biologiji, ekologiji i zaštiti europskih pjevica u: Krpan, 1962; Kralj, 2005; Bulimbašić, 2012; Marguš, 2012.

⁴⁵ Autori rada ne podržavaju lov ptica u prirodi. Ovaj rad je prikaz nečega što se zbilo u prošlosti i vrijedno je zabilježiti jer je uzgoj i držanje ptica pjevica bio dio šibenskog građanskog života. U Španjolskoj je zakonom zbog tradicije držanja ptica pjevica dozvoljeno tijekom „sezone lova“ uloviti manji broj primjeraka tih ptica u svrhu uzgoja.

Ptičari su dakle u oskudici uzgojnog materijala uglavnom lovili ptice u prirodi⁴⁶ te ih na svojevrstan način prilagodavali kućnim uvjetima (Slike 11 i 12). Neki od ptičara su znali imati po 10 ili 20 gardelina (*Carduelis carduelis* L.), te manji broj verduna (*Carduelis chloris* L.), po kojeg faganela (*Carduelis cannabina* L.) ili frzelina (*Serinus serinus* L.). Držali bi ih u drvenom regalu, u drvenim „rečamama“ koje su znali i sami izrađivati⁴⁷. Od početka ožujka mjeseca pa do srpnja ili kolovoza, ptice bi se stavljale u „mrak“. Na takav način bi im se promijenio hormonski ciklus pa bi im sredina ljeta bila zamijenjena s proljetnim nagonom za parenje. Kada bi izašli iz mraka u srpnju ili kolovozu ulazili bi u period parenja, dok bi za većinu ptica taj period označavao početak mitarenja tj. mijenjanja perja i završetak rasplodne sezone. Ptice koje bi se stavljale u „mrak“ morale su biti donekle mirne i zdrave. Najbolje su bile one prošlogodišnje od „želandre“⁴⁸ tj. 9–10 mjeseca. Odabrane ptice se potom smještaju u „rečamice“ te se špricaju s anti-parazitcima⁴⁹ protiv tekuti i perojeda. U regalu se prekriju s tamnom krpom, uglavnom je to bila ona zelena boje, prvo do polovice, pa onda postepeno do kraja. Ptice se u tom periodu nisu smjele odveć uznemiravati. Hranile su se s laganom hranom bogatom ugljikohidratima 2–3 puta tjedno. Ukoliko se otkriju i izlože direktnom suncu ptice su mogle i oslijepiti.

Ptičari su lovili ptice u nekoliko navrata i to u ožujku od 10. 3. – 1. 4. u 7–9 mj. „picine“ i u 10 mjesecu za vrijeme preleta.

Zaljubljenici u ptice znali su dobre „pošte“ za lov na ptice (Slike 13 i 14). U Šibeniku ih je bilo na desetke: Na Staroj cesti, Meterizama kod vodovoda, Rokić Dragi, a naročito kod preleta ptica u 10 mjesecu: Ražinama, Zablaću, Prižbi, Tribunju, Konjevratima kod crkve Sv. Ivana, Lađevcima, Dragišićima, Piramatovcima, Lokvi u Jadrtovcu, Utvini i dr. Ptice su se lovile i po kućnim vrtovima. Evropske pjevice bi dolazile na sjeme od salate ili nekih korova, potom na procvale glavice suncokreta, lijepe kate, kadifice ili čička itd. Neki bi imali i tkzv. krletke samolovke (s preklopnim vratima) pored kojih bi se na zidu od kuće postavila krletka s pjevačem. U prigradskim vrtovima bi se po ljeti najčešće lovili gardelini (*Carduelis carduelis* L.) i verduni (*Carduelis chloris* L.) na suncokretu. Za

Slika 10: Zelenduri (Wikimedia Commons).

vrijeme prerade grožđa i kasnije u jesen verduni (*Carduelis chloris* L.) bi se po obližnjim selima hvatali „baketinama“ na hrpama od dropa, naročito po Donjem polju i Dubravi.

Prije samog čina lova pregledavao se teren koji je morao biti ravan, bez gustog raslinja. U sredini terena bi se nalazio gusti grm ili drača prosječne čovjekove visine s „palutinom“ (Slika 11) ili bez na koje bi se stavljaladrvca umočena u lijepak.⁵⁰ Ona bi se za-

46 Lovili su ih na različite načine, na muću s baketinama, na lokvi s baketinama ili mrežom, na samu razapetu mrežu na otvorenom prostoru. Oni koji su ih u Dalmaciji lovili pod ploču nisu bili ljubitelji ni uzgajivači već jednostavno ne humani tamanitelji, koji su to radili i različitim pobuda. »Tako se svake zime lovilo na tisuće manjih ptica pjevica. Najviše su stradavali razni kosovi, crvendač, zebe i mnoge druge ptice. Još prije dvadesetak godina bile su raširene pracke i zračne puške, također vrlo opasno sredstvo uništavanja ptica« (Tutman, 1998, 17).

47 „Rečama“ je krletka s drvenom konstrukcijom u koju se ubušuje žica. Hranilica je u obliku drvenog korita, a s druge strane se nalazila mala čašica za vodu. Ovo je krletka izrazito malih dimenzija i nepodobna je za držanje divljih ptica.

48 Period kada se bere grožđe u Dalmaciji i započinje ili je već u tijeku lov na pjevice.

49 Kazivanja Rupić, Z. (2012): »Koristili su tekući Biokill, Neopitrid ili slična praškasta sredstva koja su raz rijedili u vodi. Ne rijetko se znalo dogoditi da su radi netočnog doziranja znali uništiti cijelo jato, što je nekim šibenskim ptičarima i danas noćna mora, ali o tome ne pričaju.«

50 Lijepak treba biti tamnije boje, da previše ne zalijepi ulovljenu pticu i da ju ne odbija prilikom slijetanja. Ljepilo su nabavlјali vlastitim kanalima iz Italije, uglavnom iz Trsta ili su ga sami pravili od poluparazitske biljke *Viscum album* L.-bijela imela, na slijedeći način: U metalnoj se posudi na štednjaku ukuhavaju bobice imele dok se ne dobije ljepljiva homogena tjestasta masa. Ona bi se nakon izvjesnog sušenja i ravnanja mazala s ljepilom i stavljala u plastični omot, čvrsto zavezana konopom ili likom.

Tablica 2: Pregled izlaganja križanaca tijekom 90-ih godina (Antičević, 2013, 26).

Ornitološke udruge	Broj uzgajivača Hibridi	Broj uzgajivača Fauna	Broj ptica hibridi	Najuspješniji uzgajivač hibrida	Broj ptica E. fauna	Najuspješniji uzgajivač E. faune
Split 1992	19	-	44	V. Sardelić	-	-
Sisak 1994	12	5	36	D. Scrobogna	8	A. Gjukić
Osijek 1996	9	7	32	M. Malatestinić	13	M. Mlađenović
Dubrovnik 1997	20	10	71	M. Malatestinić	28	M. Ptičar
Zagreb 1999	14	10	33	M. Ptičar	18	M. Ptičar

badala na vrhove grma, a ptice dozivači bi pjevali u krletkama ispod „muća“. Nakon 10-tak minuta bi divlje ptice počele nadolaziti i loviti se na izrađenom grmu „bošketu“. Ulavljeni bi ptice, ptičari sakupljali, prali u benzinu od lijepka te stavljali u „kebune“. Lov bi trajao nekoliko sati, a uglavnom je bio najbolji prije početka prvog preleta oko pet sati ujutro. Zanimljivo je bilo promatrati let ptica na „muć“. Grdelini (*Carduelis carduelis* L.) bi letjeli valovito. Verduni (*Carduelis chloris* L.) bi padali strelovito s visokog stabla, a frzelini (*Serinus serinus* L.) i lugarni (*Carduelis spinus* L.) bi se vješto, ponekad dugotrajno zavlačili po grmu te na posljeku doletjeli na vrh „muća“ na kojem bi se uhvatili na ljepljivo drvce.

U ljeto bi se znali uloviti i mladi primjerici češljugar (*Carduelis carduelis* L.) (Po šibenski „Picini“) koji nisu imali jasne intenzivne boje i crvenu masku na glavi. Faganeli (*Carduelis cannabina* L.) su se teže lovili. Oni su jako plahe ptice, a za njih je ptičar Milić govorio da imaju najljepšu pjesmu. On ih je lovio kod Crkve Sv. Margarite (u narodu Sv. Mara). Hranio ih je s jednostavnom smjesom od svjetlice, prosa, nigera i malo konoplje. Na ovom sistemu prehranu i uz ispravnu njegu znali su poživjeti i preko šest godina. Neki su ptičari u prošlosti držali slavuje (*Luscinia* sp.) i druge „mekokljunce“ uglavnom za pjev. Držali su ih u specijalno izrađenim krletkama te hranili s crvima brašnarima koje su uzgajali u drvenim sanducima

(više u Vasić, 1971) ili kantama s pšeničnim posijama. U jesen bi ih pustili nazad u prirodu.

I u prošlosti se govorilo o zaštiti ptica, bili su doneseni zakoni i akti s kojima se isto reguliralo ali se isto slabo primjenjivalo i provodilo u praksi.

Godine 1875. u Pokrajinskom listu za Dalmaciju izašla je zakonska uredba u vezi zaštite ptica gdje su obrazloženi postupci i obveze radi reguliranja tog pitanja, sve u cilju daljnje zaštite kako ptica, tako i krajobraza.

Uredbe lokalnog značaja za lovstvo donosio je i Pokrajinski gubernij (vlada) u Zadru. U tu svrhu vlasti su izdavale i tzv. oznanenja-obavijesti, s uputama o načinu postupanja u raznim poslovima. U vezi ptica, zanimljiva je jedna uredba o uzdržavanju od lova za vrijeme lovostaja radi čuvanja »Versta korisnik i s prtegnuchem zlih običaja, koji se derže od puka u lovlenju.« Zabrana se odnosila na prestanak lova u razdoblju od 15. 4.–15. 7. svake godine, »Koliko od pilicha od kojemu drago verste od pticha, izvan onih od pivanja, koji se običajno dižu s gnjizda za učiti ih.«⁵¹ Ovaj se naputak donosi na znaje seoski rondarima i puderima da uzmognu izvršiti kontrolu u prostoru i zabranu izlova. Oznanjenje je potpisala Cesarsko Kraljevsko Vladanje od Dalmacije u Zadru, dana 21. ožujka 1832. godine.⁵²

U Gospodarskom dalmatinskom listu br 19 iz 1885. godine navodi se da poljodjelac treba štiti pt-

51 DAŠI-203, br. spisa 4102/1112 od 21. 03. 1932.

52 DAŠI-203, br. spisa 4102/1112 od 21. 03. 1932.

Slika 11: Mogući izgled bošketa za lov (Foto: Boris Dorbić, 2019).

ce, jer mu tamane: kukce, ličinke, pauke, crve, miševe, gusjenice.

Naše polovično narodno blago i narodna mudrost ima dosta poslovica koja govore o pticama i poljodjelstvu, poput one: *Tko se boji vrabaca, nek proso ne sije ili Ptice nebeske niti oru ni kopaju, za njih se brine Otac nebeski. Naime, katolički odgoj mladeži oduvijek je u Dalmaciji govorio o pticama, njihovom biblijskom znače-*

Slika 12: Sibirski češljugar-mutacija u kavezu. (Foto: Boris Dorbić, 2019; Više o sibirskom češljugaru u: Lozovina, 2003, 22–23).

nju, simboliči i uvijek je Crkva uništavanje ptica i ptičjih gnijezda „držala grijehom“. Međutim, tradicija sakupljanja jaja i ulova ptica u Dalmaciji bila je duga, a uvijek je bilo i onih koji nisu slušali Boga ni Zakona, kršeći kršćanski nauk i zakonske propise, poglavito kada su u pitanju bile „ptice pjevice“ (Gizdić, 1998, 14).

Godine 1922. predsjednik lovačkog društva u Šibeniku bio je i njegov osnivač, tadašnji kotarski agronom ing. Vinko Anzulović. On je potpisivao najamne ugovore Lovačkog društva u Šibeniku, pa tako i s upravom Općine Zlarin za uzgoj divljači na otoku Sestra velika i Drvenik, kao i za zaštitu ptičjih gnjezdista.⁵³ Statistiku o godišnjem ulovu za godinu 1910. sproveo je općinski pisar Zvonimir Rakamarić.⁵⁴ U to vrijeme još nije postojalo lovačko društvo. Od 16 evidencija iz tog dokumenta na ptice se odnosi devet rubrika. I to: jarebica ili grivna 280 kom, jarebica kršna 460 kom, prepelica 700 kom, šljuka (bena) 120 kom, divljih pataka 180 kom, jeina (čuka) 35 kom, golubova i sokola 300 kom, vrana i svraka 15 kom itd.⁵⁵

Tako se pronalaze i podaci gdje je Savezno lovačko udruženje Šibenik 09. 11. 1934. uputilo upravi Gradskog poglavarstva dopis o mnogim neovlaštenim radnjama oko hvatanja jarebica i drugih ptica. Iz dospisa: „Ovakav način je najopasniji te može da dovede

53 DAŠI-203, br. spisa 444, općina Zlarin od 8. 04. 1922.

54 Kazivanja mr. sc. Milivoja Blaževića: Šibenski slikar Zvonimir Rakamarić bio je rodom s otoka Zlarina. Projektirao je Vrijenac za „slavoluk“ koji su se izradivali pri dolasku kralja Aleksandra u Šibeniku na poljani i obali u Šibeniku. „Slavoluk“ je izrađen od drva i omotan cvjetnom dekoracijom (Dorbić i Temim, 2016).

55 Dokument bb, statistika općine Šibenik od 21.03.1911. Iskaz divljači i škodljivih životinja ulovljenih kroz godinu 1910. Fond HR-DAŠI-203: lovstvo, lovci i lovačka udruženja Šibenika i Skradina (1839.–1985)

Slika 13: Lokalitet-Srima Prižba (Foto: Boris Dorbić, 2017).

do potpunog iskorenuća ptica sapinjanjem ploča za hvatanje jarebica i kamenjarki pa je stoga po Zakonu zabranjen.”⁵⁶

U arhivskim spisima postoje i podaci o uništavanju „štetnih ptica” o čemu se tada vodilo više pažnje nego u modernom razdoblju.

Postupci u predmetu uništavanja vrana i čavki koje pronalaze grijezda korisnih ptica kada kljuju i piju njihova jaja pa uništavaju korisne ptice pjevice koje služe u lovnu kao npr. rebice, prepelice i dr. Ti su postupci predmet jedne veće akcije oko uništavanja tih štetočinja. Šire o načinu postupanja iznosi ing. Ivo Čeović, u Zagrebu u knjižice Trovanje vrana izdane u Vinkovcima 1935. godine. Ovaj raspis je lovačkom udruženju u Šibeniku i Benkovcu pokraj Zadra poslalo Ministarstvo poljoprivrede aktom br. 39059/IV., dana 28. 5. 1937. godine na Bansku upravu, veterinarskog odsjeka u Splitu.⁵⁷

Lovačko društvo u Vodicama na sjednici Uprave kotarskog lovačkog društva 21. 11. 1945. godine usvaja odluku o dozvoli lova „Letača grabežljivaca (sokoli, orlovi, škanjci) kao grabežljivaca zvijeri da se mogu u svako doba godine ubijati”⁵⁸

U dole navedenim redcima dan je kronološki pregleđ o odstrelu pojedine štetne i korisne pernate divljači na različitim lovištima Šibenika i okolice.

Lovačko društvo Plavi Jadran iz Vodica 07. 9. 1953. prihvata odluku o odstrelu: jarebica kamenjar-

Slika 14: Lokalitet-Jadrtovac-Streljana (Foto: Boris Dorbić, 2017).

ki 200 kom, jarebica poljskih 500 kom, grlica 50 kom, divljih pataka i gusaka 50 kom i vrana 60 kom. Sve je učinjeno radi rezultata ispitivanja stanja ptica na terenu i kontrole priploda divljih ptica⁵⁹

Izvještaj plava lovne privrede u kotaru Šibenik za 1960. godinu donosi podatak da je na teritoriju nadležnosti Lovačkog društva Šibenik evidentirano 1800 poljskih jarebica (trčki) sa predviđenim priplodom u 1961. godini od 1800 komada. Za odstrel je bilo predviđen 300 jarebica. Jarebica kamenjarki je bilo 1700 kom uz priplod od 1700 kom, a za ostrel je predviđeno 400 kom. Divljih golubova je bilo 100 kom uz priplod od 150 kom, pa je za odstrel predviđeno 100 komada. Od ostalih ptica za odstrel je evidentirano: jastreba 15 kom, kobaca 15 kom, vrana 600 kom i svraka 40 komada.⁶⁰

Godine 1980 registrirana su sljedeća lovačka društva: Lovačko društvo Šibenik-lovišta u Šibeniku i okolicu, Lovačko društvo Krka-lovišta u Lozovcu, Lovačko društvo Kamenjarka iz Tribunja-bez lovišta i Lovačko društvo Plavi Jadran iz Vodica. Lovišta su bila na širem području Vodica. Ocjenu o formiranju lovišta 19. 5. 1980 utvrdio je općinski komitet za privredu S. o. Šibenik. Utvrđene su i markirane granice lovišta radi prirodnog zaokruživanja u prostoru. Za Lozovac lovište počinje od masiva Trtar do Orlovače na koti visine 449 m, sa sjeverne strane, a južno od toga prema moru je lovište lovačkog društva u Šibeniku.⁶¹

56 DAŠI-203, Spis Gradskog poglavarstva u Šibeniku br. 11753 od 14. 11. 1934.

57 DAŠI-203, Spis Gradskog poglavarstva u Šibeniku br. 11753 od 14. 11. 1934.

58 DAŠI-203, Spis br. 10., 03. 11. 1945.

59 DAŠI-203, Spis br. 104/53 od 11.09.1953.

60 DAŠI-203, Izvještaj plana lovne privrede za 1960/61. god.

61 DAŠI-203, Spis br. 3153/1-80., 1980.

Tablica 3: Ptičje vrste koje poljodjelac treba zaštiti iz 1885. godine (Gizdić, 1998, 14).

1. Božji kokot	13. Dijetao	25. Grmuša penjavica	37. Maroša	49. Stejnad	61. Vrabac planinski
2. Bjelorepi perdavci	14. Drožak	26. Grmuša konopljarka	38. Modrovoljka	50. Sove noćne	62. Vuga
3. Čurlin	15. Drozd bijeli	27. Grmuša pjegava	39. Modrokos	51. Segan	63. Vinar
4. Cikuš	16. Drozd grivasti	28. Grmuša močvarica	40. Muholovke	52. Švraka morska	64. Vijogлавa
5. Crvenorepa	17. Drozd kameničar	29. Grmuša ševatica	41. Piljuga	53. Slavuj	65. Zeba planinista
6. Crvenorepa pitoma	18. Fratrić	30. Kobac	42. Puzavac	54. Strujak	66. Zeba češljuga
7. Crvenovoljka	19. Fiste	31. Krivokljun	43. Pliske	55. Sjeniri	67. Zeba zelenka
8. Carica	20. Grmuša milopjevka	32. Kanja	44. Pužavice	56. Ševrljuga	68. Zeba žuta
9. Cverg	21. Grmuša bjelica	33. Kosir	45. Soko zidinar	57. Tostokljun	69. Zeba konopljanska
10. Čavka	22. Grmuša crnoglavka	34. Kos	46. Sova ptelar	58. Tkalac	70. Zeba zaborica
11. Drozd melar	23. Grmuša čupavka	35. Kukavica	47. Sojka	59. Trtak	
12. Drozdej	24. Grmuša vrlarka	36. Lastavice	48. Sećikun	60. Vrabac domaći	

LITERATURA ZA LJUBITELJE PTICA

Literatura za ptičare uzgajivače i ljubitelje je bila oskudna u razdoblju nakon 70-ih godina 20. stoljeća (Slika 16). Bili su dostupni časopisi iz Srbije, Zov i Dobro jutro koji su bili namijenjen isključivo ljubite-ljima ptica i ostale sitne peradi. Nešto specijaliziraniji časopis na hrvatskom jeziku bilo je *Glasilo zagrebačkog društva za zaštitu i uzgoj ptica i ribica*. Ono je i najstarije hrvatsko ornitokulturno društvo za uzgoj ptica i ribica osnovano još daleke 1925. godine. Časopis je bio kvalitetan (u boji) za ondašnje ornitolofiske prilike. Sadržavao je kvalitetne članke o uzgoju, prehrani, veterini i ocjenjivanju različitih ukrasnih ptica, kao i manji broj članaka iz akvaristike. Članke su pisali iskusniji uzgajivači, ornitološki suci, znanstvenici i razni stručnjaci iz ornitokulture. Velik broj članaka je preveden iz talijanskih i njemačkih časopisa, npr. Ucceli-a itd. Ovaj časopis je bio uglavnom namijenjen za članove zagrebačke udruge. Godine 1998.

započinje izlaziti časopis Batuda, kao časopis *Savetza ornitoloških društava Dalmacije*, nalik na Glasilo. Glavni urednik mu je na samom početku bio Sinaj Bulimbašić te nešto kasnije Duško Matošić, dipl. ing. koji je napisao i više kvalitetnih stručnih knjiga iz ornitokulture, namijenjene početnicima i uzgajivačima. U ranijem vremenskom razdoblju, nekoliko desetljeća prije, također je tiskano nekoliko stručnih knjiga za uzgoj kanarinaca i papiga autora: Bore Vasića, Ive Franića, Andraševića i Vistročkog, Prašnikara i Bulimbašića i dr. Sva su ta izdanja davala osnovne napomene za uzgoj navedenih ptica.

ZAKLJUČAK

Počeci uzgoja ukrasnih ptica na području Šibenika uglavnom su vezani za uzgoj i držanje pojedinih ptica pjeva (češljugari, zelenduri, žutarice i dr.). Modernije razdoblje uzgoja i držanja ptica na području Šibenika započinje poslije 1912. godine. Držanje i uzgoj

ptica je tradicija kroz čitavo 19. stoljeće što se dovođi u vezi modernizma u kontekstu socijalno-životnih uvjeta u Europi toga vremena. U razdoblju iz 70-ih godina 20. stoljeća razvoj hrvatske ornitokulture je stagnirao za europskim zemljama. Formiranjem ornitoloških udruženja uzgajivači su počeli nabavljati kvalitetnije ptice, učiti o suvremenom uzgoju i izlagati ptice na klupskim i državnim izložbama. Neki od njih su postizali i dobre rezultate. Uglavnom su uzgajali kanarince boje. To je bilo vrijeme kada su se ljudi puno više družili nego danas. Splitska ornitokultura

je bila razvijenija od Šibenske. Godine 1990. Jugoslavenska ornitološka udruženja su organizirali Svjetsku izložbu ptica što je bio veliki zahvat za društva i tadašnju državu. Iza 1990. godine stagnira uzgoja ptica pjevica, prvenstveno radi ratnih događaja ali i loših gospodarskih prilika. Ovaj povijesno-sociološki prikaz razvoja ornitokulture i ornitofilije može biti svojevrsni „memento“ na nešto lijepo i minulo, kada nam se u današnjem modernom vremenu gdje vrijeme predstavlja novac nešto slično ne može vratiti na istovjetan način.

A HISTORICAL REVIEW OF BREEDING AND PROTECTION OF ORNAMENTAL BIRDS IN ŠIBENIK DURING THE 20TH CENTURY

Boris DORBIĆ

University of applied science „Marko Marulić“ in Knin, Department of Karst agriculture, Petra Krešimira IV. 30, 22300 Knin, Croatia
e-mail: bdorbic@veleknin.hr

Milivoj BLAŽEVIĆ

8. dalmatinske udarne brigade 20, 22000 Šibenik, Croatia
e-mail: milivoj.blazevic@gmail.com

SUMMARY

Breeding of bird species belonging to European fauna has always been a part of the trivial Dalmatian urban tradition in Šibenik. A more notable commencement of breeding of other ornamental bird species and the canaries dates back to 1960. Breeding of pigeons and other small-sized poultry breeds was not common in Šibenik. Ornamental birds and canaries used to be bred only sporadically together with birds belonging to European fauna. The Society for Breeding and Protection of Birds was founded in Šibenik at the beginning of 1980's. A large number of club exhibitions was organised in addition to the promotion of modern breeding and protection of birds in the nature. It was at that point that progress in ornithological culture became evident in relation to the previous period, yet it could not be compared with more advanced ornithophilic countries (Italy, France or Belgium). At the beginning of the 1990's the awareness was considerably raised concerning the protection of birds belonging to European fauna whose foundations were laid long ago during the Austrian rule in the second half of the 19th century. The paper provides a historical review of breeding and protection of ornamental birds and poultry in Šibenik during the 20th century through exposition, data collected from professional literature and archival data.

Keywords: Šibenik, historical review, breeding, protection, ornamental birds and poultry

IZVORI I LITERATURA

Alidžanović, E. (2018): E. Alidžanović, rođen u Bosni i Hercegovini, umirovljenik, usmena povijest, zabilježeni tekst kazivača.

DAŠI-203 – Državni arhiv u Šibeniku (DAŠI), Lovstvo, lovci i lovačka udruženja Šibenika i Skradina (1839.–1985), fond 203.

DAŠI-ZH – Državni arhiv u Šibeniku (DAŠI), Zbirka hortikultura (ZH), fond 165.

DAŠI-ZP – Državni arhiv u Šibeniku (DAŠI), Zbirka poljoprivrede (ZP), fond 165.

DAŠI-ZŠ – Državni arhiv u Šibeniku (DAŠI), Zbirka šumarstvo (ZŠ), fond 165.

Dorbić, J. (2012): J. Dorbić, rođen 1957. godine u Šibeniku, umirovljenik, usmena povijest, zabilježeni tekst kazivača.

Dorbić, J. (2017): J. Dorbić, rođen 1957. godine u Šibeniku, umirovljenik, usmena povijest, zabilježeni tekst kazivača.

Ivančević, M. (2008): pok. M. Ivančević, rođen 1926. godine u Šibeniku, umirovljenik, usmena povijest, zabilježeni tekst kazivača.

Marton, I. (2012): I. Marton, međunarodni ornitološki sudac, usmena povijest, zabilježeni tekst kazivača.

Milić, N. (2007): pok. N. Milić, umirovljenik, usmena povijest, zabilježeni tekst kazivača.

Piližota, I. (2018): I. Piližota, rođen 1945. godine u Šibeniku, umirovljenik, usmena povijest, zabilježeni tekst kazivača.

Rupić, Z. (2012): Z. Rupić, rođen 1958. godine u Šibeniku, umirovljenik, usmena povijest, zabilježeni tekst kazivača.

Vučemilo, M. (2012): M. Vučemilo, rođen 1958. godine, umirovljenik, usmena povijest, zabilježeni tekst kazivača.

Antičević, V. (2013): Najuspješniji uzgajivači križanaca i evropskih ptica na prvenstvima Hrvatske od 1992. do 2012. godine, Nova Batuda – Časopis za uzgajatelje i ljubitelje ptica, KUP-Klub uzgajatelja papiga, 16, 3, 25–29.

Bulimbašić, S. (2012): Ptice u masliniku. Stručni skup „Ornitokultura, zaštita ptica i okoliša Mediterana s Međunarodnim sudjelovanjem“. Šibenik, Udruga za zaštitu i uzgoj ptica „Mihovil“, 71–81.

Cubelić, I. (1998): Izvješće s redovne godišnje skupštine u Splitu. Zbor ornitoloških društava Dalmacije, 1, 1, 4.

Dorbić, B. & E. Temim (2015): Povijesni pregled razvoja vrtlarstva i krajobraznog uredenja Šibenika i okoline u razdoblju 1945.–1985. godine. Annales, Series Historia et Sociologia, 25, 3, 637–650.

Filipić, M. (2009): Grdelinu moj lipi. Nova Batuda – Časopis za uzgajatelje i ljubitelje ptica, KUP-Klub uzgajatelja papiga, 12, 5, 4.

Gizdić, Š. (1998): Zaštita ptica u Dalmaciji prije 125 godina. Batuda, Zbor ornitoloških društava Dalmacije, 1, 2, 14.

Greguš, F. (1999): Uzgoj kanarinaca u Dubrovniku prije šezdesetak godina. Batuda, Savez ornitoloških društava Dalmacije, 2, 1, 15.

Kralj, J. (2005): Rijetke vrste u Hrvatskoj – II. izvješće Hrvatske komisije za rijetke vrste. Larus – Godišnjak Zavoda za ornitologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 49, 1, 37–50.

Krnčević Rak, M. (2012): Kazivanja o šibenskom ptičarstvu. Stručni skup „Ornitokultura, zaštita ptica i okoliša Mediterana s Međunarodnim sudjelovanjem“. Šibenik, Udruga za zaštitu i uzgoj ptica „Mihovil“ Šibenik, 35–40.

Krnčević, Ž. & K. Krnčević (2012): Ptice u mitovima i legendama. Stručni skup „Ornitokultura, zaštita ptica i okoliša Mediterana s Međunarodnim sudjelovanjem“. Šibenik, Udruga za zaštitu i uzgoj ptica „Mihovil“ Šibenik, 57–62.

Krpan, M. (1962): Prilog poznавanju kopnenih kralježnjaka splitske okolice i bliže Zagore. Publikacija Pedagoške akademije u Splitu br. 4.

L. B. (1998): Ptice kao životni timbar. Batuda, Zbor ornitoloških društava Dalmacije, 1, 1, 7.

Lozovina, M. (1997): Češljugar. Glasilo Zagrebačkog društva za zaštitu i uzgoj ptica i ribica, 4, 33, 3–5.

Lozovina, M. (1999): Pjev češljugara urodeni pjev. Batuda, Savez ornitoloških društava Dalmacije, 2, 1, 8–9.

Lozovina, M. (2002): Ptčarstvo: Ornitolifija i ornikultura. Batuda, Savez ornitoloških društava Dalmacije, 5, 3, 6–8.

Lozovina, M. (2003): Sibirski češljugar *Carduelis carduelis major*. Batuda, Savez ornitoloških društava Dalmacije, 6, 3, 22–23.

Marguš, D. (2012): Zaštićene i rijetke ptice Nacionalnog parka Krka. Stručni skup „Ornitokultura, zaštita ptica i okoliša Mediterana s Međunarodnim sudjelovanjem“. Šibenik, Udruga za zaštitu i uzgoj ptica „Mihovil“ Šibenik, 63–70.

Matošić, D. (2002): Dvadeset godina društva Marjan. Batuda, Savez ornitoloških društava Dalmacije, 5, 4, 20–21.

Matošić, D. (ur.) (2003): Iz povijesti izložbi ptica (I). Batuda, Savez ornitoloških društava Dalmacije, 6, 2, 20, 18–19.

Matošić, D. (2004): Kanarinci stasa. Split, Marjan-tisak.

Matošić, D. (2011): Dokimologija i ocenjivanje ptica. Avi-fauna: stručni informativni bilten Organizacije sudijsko-ocenjivača ptica Srpske ornitološke federacije, 19, 48–51.

Stošić, K.: Rukopisi don. Krste Stošića. Muzej grada Šibenika.

Travica, D. (2003): Ornitolifija u budućnosti. Batuda, Savez ornitoloških društava Dalmacije, God 6, 2, 16.

Tutman, I. (1998): Efikasnija zaštita ptica. Batuda, Zbor ornitoloških društava Dalmacije, 1, 1, 17.

Vasić, B. (1971): Kanarinci šumske pevačice i papagaji. Beograd, Zadružna knjiga.

Vistrička, Z. & S. Andrašević (1985): Kanarinci i papige. Zagreb, Nakladni zavod Znanje.

Vorous, K. H. (1960): Atlas of European Birds. Edinburgh, Nelson.

Znaor, D. (1996): Ekološka poljoprivreda. Zagreb, Nakladni zavod Globus d. o. o.

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: 18. maj 2017 – Dan spomina na ženske žrtve nasilja (Autonomni ženski centar, Arhiv).

Slika 1: *Brennus in njegov delež plena, Paul Jamin, 1893* (Wikimedia Commons).

Slika 2: *Mučenje in usmrnitev čarownic v srednjeveški miniaturi* (Wikimedia Commons).

Slika 3: *Obred Sati, hindujski običaj, po katerem se vdova žrtvuje na pogrebnem ognju svojega moža* (Wikimedia Commons).

Slika 4: *Protest proti nasilju nad ženskami, julij 2017* (Foto: Marija Jankovic, Autonomni ženski centar, Arhiv).

Slika 5: *Ruski plakat, ki poziva: »Odprite oči: Kampanja proti nasilju nad ženskami«* (Wikimedia Commons).

Slika 6: *»Niti ena manj«. Množični protest proti nasilju nad ženskami v Buenos Airesu, 2015* (Wikimedia Commons).

Slika 7: *Girl Summit – 22 julij 2014 v Londonu. Girl Summit je globalno gibanje za odpravo otroških, zgodnjih in prisilnih porok in pohabljanja ženskih spolnih organov* (Wikimedia Commons).

Slika 8: *NE nasilju nad ženskami!* (UN Women).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *May 18, 2017 – Day of Remembrance for Women Victims of Violence* (Autonomous Women's Center, Archive).

Figure 1: *Brennus and his share of the spoils, Paul Jamin, 1893* (Wikimedia Commons).

Figure 2: *Torturing and execution of witches in medieval miniature* (Wikimedia Commons).

Figure 3: *Sati ceremony, a Hindu practice whereby a widow immolates herself on the funeral pyre of her husband* (Wikimedia Commons).

Figure 4: *Protest against the violence against women, July 2017* (Photo: Marija Jankovic, Autonomous Women's Center, Archive).

Figure 5: *A Russian poster urging: »Open Your Eyes: A campaign against gender violence«* (Wikimedia Commons).

Figure 6: *»Not One Woman Less«. Mass protest against gender violence in Buenos Aires, 2015* (Wikimedia Commons).

Figure 7: *Girl Summit – July 22, 2014 in London. The Girl Summit will rally a global movement to end child, early and forced marriage and female genital mutilation* (Wikimedia Commons).

Image 8: *NO to violence against women!* (UN Women).

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ANNALES (*Analji za istrske in mediteranske študije, Series Historia et Sociologia*) objavlja **izvirne** in **pregledne znanstvene članke** z družboslovnimi in humanističnimi vsebinami, ki se navezujejo na preučevanje *zgodovine, kulture in družbe Istre in Mediterana*. Vključujejo pa tudi *primerjalne in medkulturne študije ter metodološke in teoretične razprave*, ki se nanašajo na omenjeno področje.

2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati.

3. Članki naj obsegajo do 48.000 znakov brez sledkov oz. 2 avtorski poli besedila. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annalesdzjp@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.

Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.

4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s poštno številko in naslovom elektronske pošte. Razen začetnic in kratic pisati z malimi črkami.

5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).

V izvlečku na kratko opisemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.

Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.

6. Avtorji naj pod izvleček članka pripomorejo ustrezne **ključne besede**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski in italijanski prevodi)** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.

7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 17x20 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnaslovit in zaporedno oštivilčiti.

8. Vsebinske opombe, ki besedilo še podrobnejše razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torek sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leta izida in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo.

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Primer citata med besedilom:

(Kalc, 2010, 426).

Primer navajanja vira kot celote:

(Kalc, 2010).

Popolni podatki o tem viru v poglavju Literatura pa se glasijo:

Kalc, A. (2010): „Statistični podatki o Trstu“ ob tretji francoski zasedbi leta 1809. Annales, Series Historia et Sociologia, 20, 2, 423–444.

Če citiramo več *del istega avtorja iz istega leta*, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se viri med seboj razlikujejo. Primer:

(Kalc, 2010a) in (Kalc, 2010b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Kalc, 2010a, 15; Verginella, 2008, 37).

9. Pri **citiranju arhivskih virov** med oklepaji navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturom, številko tehnične enote in številko arhivske enote. Primer:

(ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu *v opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratice arhiva, kratice arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratice razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu.

Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

10. Pri citiranju časopisnih virov med tekstrom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo *pod črto*:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije, kraj, založnika in periodo izhajanja.

Primer:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

11. Poglavlje o virih in literaturi je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:
Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Rener, T., Šuklje, R., Virginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je avtorjev več kot dva, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007).

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Lenarčič, B. (2010): Omrežna družba, medkulturnost in prekokulturnost. V: Sedmak, M. & E. Ženko (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper, Založba Annales, 245–260.

- Opis članka v **reviji:**

Avtor, (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Series Historia et Sociologia, 19, 2, 349–360.

- Opis **ustnega vira:**

Informator (leto izporočila): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorju.

- Opis **vira iz internetnih spletnih strani:**

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletnne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran.

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega-istih avtorjev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavi. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezni opis iz točke 10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo.** Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrnilti v enem tednu.

Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ANNALES (Annali per gli studi istriani e mediterranei, Series Historia et Sociologia) pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** dai contenuti socio-logici e umanistici relativi allo studio della *storia, cultura e società* dell'Istria e del Mediterraneo. Include inoltre *studi comparativi e interculturali* nonché saggi *methodologici e teorici* pertinenti a questa area geografica.

2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccipibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 48.000 battute senza spazi, ovvero 2 fogli d'autore. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica Annaleszdjp@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.

L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.

4. Ogni articolo deve essere corredata da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica. Tranne sigle e acronimi scrivere in minuscolo.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La *sintesi* non conterrà commenti e segnalazioni.

Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **parole chiave** adeguate. Sono necessarie anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.

7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg, tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 17x20 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico (in virtù della Legge

sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto.

I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*.

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo *Fonti e bibliografia* (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

Esempio di citazione nel testo:

(Borean, 2010, 325).

Esempio di riferimento alla fonte, senza citazione:

(Borean, 2010).

I dati completi su questa fonte nel capitolo *Fonti e bibliografia* verranno riportati in questa maniera:

Borean, L. (2010): Collezionisti e opere d'arte tra Venezia, Istria e Dalmazia nel Settecento. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 20, 2, 323–330.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Borean, 2010a) e (Borean, 2010b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Borean, 2010a, 37; Verginella, 2008, 37).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione »Fonti« a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare fonti di giornale nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26.

Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale, il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Ad es.:

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Tra i monumenti di Isola : guida storico-artistica del patrimonio artistico di Isola. Koper, Edizioni Annales.

Se gli autori sono più di due, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Darovec et al., 2010)

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

Descrizione di un articolo che compare in un **volumen miscellaneo**:

- autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Povolo, C. (2014): La giusta vendetta. Il furore di un giovane gentiluomo. In: Povolo, C. & A. Fornasin (eds.): Per Furio. Studi in onore di Furio Bianco. Forum, Udine, 179-195.

Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico, pagine (da-a). Per es.:

Cergna, S. (2013): Fluidità di discorso e fluidità di potere: casi d'internamento nell'ospedale psichiatrico di Pola d'Istria tra il 1938 e il 1950. Annales, Series Historia et Sociologia, 23, 2, 475-486.

Descrizione di una **fonte orale**:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, parroco a Visinada. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

Descrizione di una **fonte tratta da pagina internet**:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso.

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.

13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.

14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.

15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ANNALES (*Annals for Istrian and Mediterranean Studies*, Series Historia et Sociologia) publishes **original** and **review scientific articles** dealing with social and human topics related to research on *the history, culture and society of Istria and the Mediterranean*, as well as *comparative and intercultural studies* and *methodological and theoretical discussions* related to the above-mentioned fields.

2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.

3. The articles should be no longer than 8,000 words. They can be submitted via e-mail (Annaleszdp@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.

4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address. Except initials and acronyms type in lowercase.

5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 200 words) being longer than the latter (max. 100 words).

The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.

The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.

6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.

7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 17x20 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.

8. Footnotes providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – should contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text.

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography). The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

E.g.: Citation in the text:

(Blaće, 2014, 240).

E.g.: Reference in a text:

(Blaće, 2014).

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Blaće, A. (2014): Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli's Isolario Mari, Golfi, Isole, Spiagge, Porti, Citta ... Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 2, 239-252.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:

(Blaće, 2014a) and (Blaće, 2014b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same footnote, individual works or sources should be separated by a semicolon. E.g.:

(Blaće, 2014, 241; Verginella, 2008, 37).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document can not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

E.g.:

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher.

E.g.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010):

Among the monuments of Izola : art history guide to the cultural heritage of Izola. Koper, Annales Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Darovec et al., 2010)

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In: Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Muir, E. (2013): The Anthropology of Venice. In: Dursteler, E. (ed.): A Companion to Venetian History. Leiden - Boston, Brill, 487-511.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number, pages from-to. E.g.:

Faričić, J. & L. Mirošević (2014): Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 2, 113-128.

- Description of an **oral source**:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage.

E.g.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, born 1930, priest in Vižinada. Oral history. Audio recording held by the author.

- Description of an **internet source**:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should be explained when they first appear in the text. You can also add a list of their explanations at the end of the article.

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).

14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week.

It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.

15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

